

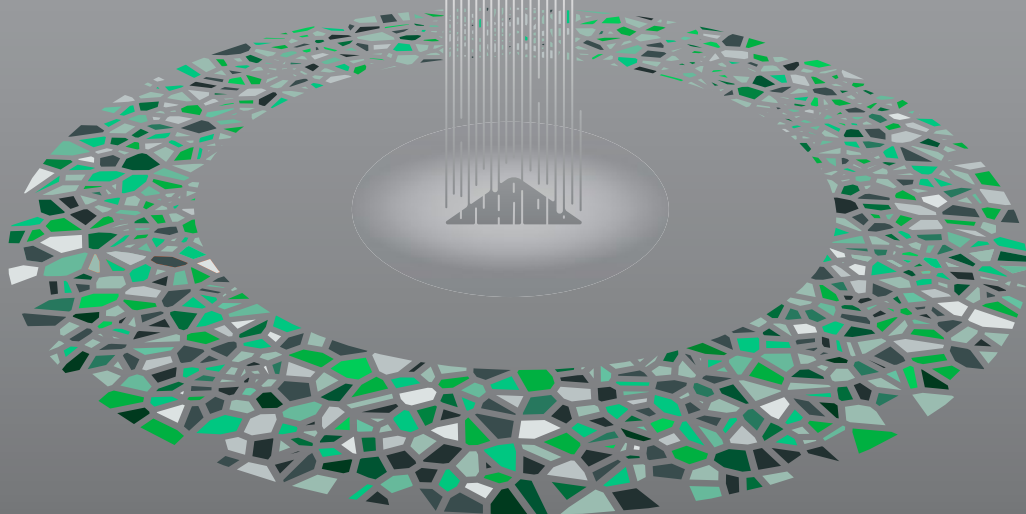
Vlada
Republike Srbije

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I
SMANJENJE SIROMAŠTVA

ROMOLOGIJA

RAJKO ĐURIĆ

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

ROMOLOGIJA

Rajko Đurić

Holokaust Roma i Sinta
izvršen je iz istih motiva rasnog ludila,
s istim pripremama i istovetnom voljom
koja je došla do izražaja u planskom i
potpunom uništenju Jevreja.

Roman Hercog

IZDAVAČ:

Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije

AUTOR:

Rajko Đurić

UREDNIKA:

Slavica Denić

DIZAJN I PRIPREMA:

Marko Ulić, Miloš Radulović

LEKTORKA:

Ana Podkrajac

GODINA IZDANJA:

Februar 2021.

PREPORUKA ZA NAVOĐENJE PUBLIKACIJE:

Rajko Đurić (2021), *Romologija*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd.

PODRŠKA: Izradu ove publikacije omogućila je Vlada Švajcarske u okviru projekta „Podrška unapređenju socijalnog uključivanja u Republici Srbiji“.

NAPOMENA: Ova publikacija ne predstavlja zvaničan stav Vlade Republike Srbije, kao ni Vlade Švajcarske. Svi pojmovi upotrebljeni u publikaciji u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

SADRŽAJ

1. UMESTO UVODA	12
2. „STANDARDNO DELO“ RASIZMA	14
2.1. Osvrt na romološke teorije: „Ciganologija“	14
2.2. Varvarstvo i prosvetiteljstvo	14
2.3. Dijalekti i „tajni jezik“	16
2.4. „Džipsologija“ i magija	16
3. SUSRET S INDIJOM	20
3.1. Mnogo lica – jedan narod	20
3.2. OM i poezija	20
3.3. Svetlosna aura	21
3.4. Romologija – sunce života Roma u svetu	22
3.5. Takmičenje s bogom	22
3.6. Smetlište kao izvor istorije	23
4. ROMI U INDIJI – INDIJA U ROMIMA	24
4.1. Kada Rom nije stranac	24
4.2. Nove neistine	25
5. ROMOLOGIJA: DEFINICIJA I DISCIPLINE	26
5.1. Pojam romologije	26
5.2. Predmet romologije	26
5.3. Prioritet istraživanja – anticiganizam	27
5.4. Šta obuhvata romistika	28
5.5. Interdisciplinarni pristup	28
5.6. Razlozi za pojavu romologije	29
5.7. Romologija i onomastika	30
5.8. Tumačenja imena Rom	30
5.9. Simboli prvog reda	30
5.10. Plemenski nazivi	31
5.11. Klanovi i lična imena	32
6. UVOD U ROMOLOGIJU	34
6.1. Bolni doživljaj „identiteta“	34
6.2. Romologija i etika	35
6.3. Romologija i Indija – zemlja stare civilizacije	35
6.4. Harša – prvi indijski kralj romskog porekla	36
6.5. Romske dinastije	36

7. RATOVI PROTIV INDIJE I EGZODUS ROMA	38
7.1. Prvi egzodus Roma iz Indije	38
7.2. Drugi egzodus Roma	39
8. ROMI U ZEMLJAMA BLISKOG ISTOKA	40
8.1. Lurska legenda umesto istorije	40
8.2. Empirijska istraživanja	40
9. ROMI U EVROPI: STO PUTA PONOVLJENA LAŽ STVORILA JE PUT DO PAKLA	42
9.1. Ljudska koža kao istorija	42
9.2. Slike Evrope u doba dolaska Roma	42
9.3. Džingis-kan i lateranski sabor	43
9.4. Romi u Nemačkoj	43
9.5. Apsurdne optužbe protiv Roma	44
9.6. Faustofsko-mefistofelofska kultura	44
9.7. Romi u Španiji	45
9.8. Romi u Rumuniji	46
9.9. Romi u Osmanskom carstvu	47
9.10. Romi u Habzburškoj i Austrougarskoj monarhiji	48
9.11. Romi u Francuskoj	49
9.12. „Crvena nit“ jesu diskriminacija i progoni	49
9.13. Zaključak	50
10. HOLOKAUST ROMA	52
10.1. Pokušaji relativizacije holokausta Roma	53
10.2. Program i faze uništavanja Roma i Sinta	53
11. KULTURA ROMA	56
11.1. Čovek (ni)je uvek na gubitku	56
11.2. Rrromanipe – Rromano dživdipe	57
11.3. Aspekti kulture	58
11.4. Socijalni i kulturni kapital	60
11.5. Rromski nobelovci	60
12. STANDARDIZACIJA ROMSKOG JEZIKA	62
12.1. Put i faze standardizacije	62
12.2. Rromski jezik kao studijski i nastavni predmet	63
12.3. Šta je standardizacija	63
13. GLASOVNI SISTEM ROMSKOG JEZIKA	64
13.1. Vokali	64
13.2. Diftonzi	65
13.3. Konsonanti	66

13.4. Glasovne promene.....	69
13.5. Glasovne pojave	78
13.6. Romsko pismo.....	84
14. MORFOLOGIJA ROMSKOGA JEZIKA	88
14.1. Član ili artikl.....	88
14.2. Imenice.....	88
14.3. Padež.....	89
14.4. Imenice muškog roda	89
14.5. Imenice ženskog roda.....	92
14.6. Lične zamenice.....	94
14.7. Glagoli i njihove promene	95
15. TVORBA REČI	98
15.1. Imenice i njihovo građenje.....	98
15.2. Pridevi i njihovo građenje.....	101
15.3. Brojevi i njihovo građenje.....	102
15.4. Glagoli i njihovo građenje.....	102
16. MORFOLOŠKI ELEMENTI	104
16.1. Sufiksi.....	104
16.2. Polusufiksi	105
16.3. Prefiksi	106
16.4. Infiksi	106
16.5. Afiksi	106
16.6. Morfološki elementi u složenicama.....	107
17. PRAVOPIS ROMSKOGA JEZIKA.....	108
17.1. Velika slova.....	108
17.2. Mala slova	110
17.3. Mešovito: mala i velika slova	111
17.4. Spojeno i odvojeno pisanje reči	111
17.5. Negacija.....	112
17.6. Razne rečice.....	113
17.7. Brojevi.....	113
17.8. Glagoli.....	114
17.9. Prilozi	115
17.10. Predlozi.....	115
17.11. Interpunkcijski termini i interpunkcijski znakovi	115
18. STANDARDNI GRAMATIČKI POJMOVI I TERMINI	122

19. IDENTITET ROMA	148
19.1. Teorije o identitetu	148
19.2. Nacističko nasleđe.....	149
19.3. Izvori identiteta Roma.....	149
19.4. Uzmane ličnosti kao elementi identiteta.....	150
20. RAZVOJ I PERSPEKTIVE ROMOLOGIJE	152
20.1. Neteritorijalna evropska manjina	152
20.2. Etička načela: glavna načela romologije	152
20.3. Evropski centar za romologiju	152
21. DODATAK: MALI ROMOLOŠKI REČNIK	154
22. BIBLIOGRAFIJA	206
23. BELEŠKA O AUTORU	208

Dr Rajko Đurić bio je istaknuti borac za prava Roma i Romkinja, književnik, publicista i jedan od najvećih poznavalaca istorije romskog naroda, kulture i romskog jezika. Kao nesumnjivo najveći intelektualac koji potiče iz romske zajednice, ne samo na prostorima Republike Srbije i nekadašnje Jugoslavije već i šire, značajno je doprineo očuvanju kulturnog identiteta Roma, sistematizaciji romskog jezika i beleženju njihove istorije.

U jednom od svojih najznačajnijih dela, *Istorija Roma* (2006), podsetio je na stradanja, egzoduse, nomadski život svojih sunarodnika, ali i na njihove indijske korene, kojim kraljevstvima su pripadali i gde su bili nastanjeni. „Pravopis je stvar društvene i kulturne potrebe“, naveo je u *Pravopisu romskog jezika* (2011), u kom je izložio principe i pravila romskog pisma, glasovni sistem i pravopisna pravila. U *Istoriji romske književnosti* (2010) predstavio je više od 100 značajnih romskih autora iz svih delova sveta, kao i njihova dela.

Romologija, poslednje delo koje je napisao, predstavlja tendenciju autora da promoviše ovo značajno interdisciplinarno polje koje je za dobrobit romske zajednice potrebno uključiti u akademske programe visokoškolskih institucija u našoj zemlji. Namenjena je podjednako i romskoj i neromskoj zajednici i osim pojma, definicije i razvoja romologije kao naučne discipline, razmatra kulturu, identitet, istoriju (u kojoj značajno mesto zauzima holokaust Roma), gramatiku i standardizaciju romskog jezika.

Nadamo se da će ova knjiga, kojom su obuhvaćeni gotovo svi elementi identiteta romske zajednice, poslužiti kao udžbenik na visokoškolskim ustanovama u Srbiji na programu romoloških studija i da će ostati kao dodatna vrednost izuzetno bogatog stvaralaštva profesora Đurića, koje će baštiniti buduće generacije.

Slavica Denić

Razgovor s Bogom

Bože,
Prestao si da stvaraš!
Voda stari,
Vatra žuti, crni.
Sve je više ploda bez semena.
Bože,
Prestao si da stvaraš!
Crv jabuku svrdla,
Ptica svoj let kudi
I ubica o istini sudi!
Sve je više mrtvih koji žive,
Svetlost Sunca počinje da sivi...
Bože,
Prestao si da stvaraš!
Bor u mome vrtu počinje da slepi,
Čak molitva usne mi zalepi!
Nešto strašno, Bože, pred ljudima
stoji...
Gledaj Bože!
I vetar se boji.
Bože, stvaraj,
Jedan svet iznova.
Podaj listu snagu Tvoje rose,
Svatom biću - pramen tvoje kose.
I prvovuci Vreme kroz Tvoj češalj.
Snom anđela oplodi semena.
Stvaraj Bože!
Samog sebe iznova stvori!

Rajko Đurić

1. UMESTO UVODA

„... Još ciganski Isus čeka...”

Antonio Mačado

Među filozofsko-antropološkim koncepcijama čoveka nalazi se i skica *homo viator* (putnik).¹ Ova skica na plastičan i pregnantan način dočarava Rome, čije je rodno mesto *homo hierarchicus* (kastinski svet) odnosno Indija. Oni koji su preživeli zastrašujuće ratove sultana Mahmuda Gaznija (971–1030), koji je u periodu između 1001. i 1027. razarao i pljačkao 17 puta severnu i severozapadnu Indiju, oblasti u kojima su tada živeli pretežno Romi, kretali su se kao čestice prašine. To je bio prvi genocid koji su doživeli Romi, zajedno s ostalim narodima severne i severozapadne Indije. Oni su u očima Mahmuda Gaznija i njegovih sledbenika bili bezbožnici (*kuffar*), saopštio je Kišori Saran Lal (1920–2002), jedan od najuglednijih istoričara srednjovekovne Indije.² Sledeći egzodus Roma iz Indije usledio je posle drugog rata u Tereimu ili Taraorijui (Harijana) 1192. godine. Mahamud od Gora (1149–1206) i njegovi sledbenici, koji su u ratu iz 1191. doživeli poraz, izbrisali su Rome kako iz indijske „knjige rođenih“, tako i iz knjige „umrlih“. Njihove kosti, zajedno s kostima ostalih indijskih žrtava, oko 40 miliona ljudi, ostale su u masovnim grobnicama u Indiji. Istoričari su konstatovali da je to najveći holokaust u istoriji čovečanstva.³

Iskustvo autora ovoga teksta, koji istražuje decenijama istoriju Roma, sadržano je u jednoj rečenici: Pre nas ubili su istinu o nama!

Izbrisani iz istorije, Romi su dospeli u mitove u koje su vremenom, usled gubitka istorijskog pamćenja i svesti, počeli i sami da veruju. Mit preobražava istoriju u prirodu. Jedna od najboljih ilustracija ovog shvatanja jeste slika *Zaspala Ciganka* francuskog slikara naivca Anrija Rusoa (1844–1910). Dok spava u pustinji, lav je njen čuvar i tumač njenih snova!

Romi su postali stanovnici evropskih država već od XV veka. Svoja iskustva „od“ Indije, „do“ Evrope, oličenje *homo viatora* koji asocira na Džojsovog Ulisa, saželi su u sledećim stihovima:

„Od krvi je voda plića,
U njoj je zamrla pesma žića
Od krika i jauka mnogih bića.“⁴

Svoje viđenje sveta izložili su u „Molitvi“⁵:

„Niko kao Ti, gospodine Bože!
Daj, meni nesrećnom pokaži
Šta umeš i znaš.
Neka sav svet pomre
A Ti, Bože, preživi!

¹ Diemer, Alwin: *Elementarkurs Philosophie, Philosophische Anthropologie*, Duesseldorf–Wien, 1978.

² Kišor Sarani, Lal: *Growth of Muslim Population in Medieval India*, New Delhi, 1973.

³ Đurić, Rajko: *Hiljadu godina od egzodusa Roma iz Indije*, Murska Subota, 2019.

⁴ Romska narodna pesma.

⁵ Radičević, V. Branko, Ukhlik, Rade: „Molitva“, pesma iz knjige *Ciganska poezija*, Beograd, 1967.

Meni za ljubav!
Samo pamet u glavu
Kad svet iznova stvaraš!"

Dekonstrukcija sveta u vidu molitve nakon koje su, vekovima docnije, izložili koncept dekonstrukcije moderni filozofi na čelu sa Žakom Deridom (1930–2004), proističe iz njihove egzistencije, koja je oličenje svih beda minulih stoleća. S tim „teretom“ na plećima oni su, kako izgleda, izvan svega što ima doticaja sa svetom čoveka i života. Njihov život u celini primer je pervertiranja⁶ antropologije u zoologiju. Odnosno, kazano jezikom italijanskog filozofa Đorđija Agambena (1942), oni su reprezentanti *homo sacra* (svetog čoveka), koji je posednik jedino golog života.⁷

Ko želi da to razume, neka zamisli prelaz preko pustinje Tar, pa zatim Hindu-kuš, Avganistan, koji je bio središte carstva Gazni i Gorida, plemenske i religiozne ratove, pa kasnije krstaške ratove, epidemije, prirodne nedaće, poplave. Sve to u svetu koji im je bio u svakom pogledu potpuno stran. I glad, beskrajnu glad koja čupa dušu njihovu deci koju drže u naručju.

Parafrizirajući reči iz romana *Na Drini ćuprija* Ive Andrića (1892–1975) može se u obliku zaključka reći da je pred njima svako smeo da se pokaže onakav kakav uistinu jeste, tj. krvav „ispod kože“, a da posle toga ne mora ni da se kaje, ni da se stidi.

Romologija treba da postane duhovno oružje Roma i svih onih koji saosećaju s njihovim patnjama i bolom, koji su ožiljci na telu sveta. O tome svedoči odlomak iz pesme Antonija Maćada:

„Poj mu pesmu, mili rode,
Još ciganski Isus čeka,
Da mu krv sa ruku speru,
Da ga s krsta oslobode!“⁸

Kad sam sedamdesetih godina posetio Umetničko-istorijski muzej u Beču, u kojem se nalazi Ticijanova slika *Ciganska madona sa Isusom*, shvatio sam Maćadovu poruku ne samo kao umetničku već i kao poruku čoveka svetu, u kojem su patnje i stradanja Roma oličenje Isusovih patnji i stradanja.

⁶ Pervertirati (glagol) – izopačiti, kvariti, pokvariti (lat.).

⁷ Đurić, Rajko: *Homo sacer, lingua sacra*, Murska Subota, 2019.

⁸ Đurić, Rajko: *Istorija romske književnosti*, Vršac, 2010.

2. „STANDARDNO DELO“ RASIZMA

„Lakše je razbiti atomsko jezgro nego predrasude.“

Albert Ajnštajn

Evropski naučnici pokušavali su da dođu do odgovora na pitanje iz koje zemlje potiču Romi na osnovu podataka o romskom jeziku.⁹ Istraživanja koja su vršena u periodu od XVI do polovine XVIII veka nisu urodila plodom, jer tadašnja nauku o jeziku još nije raspolagala odgovarajućim saznanjima i metodama iz uporednih istraživanja.

2.1. Osvrt na romološke teorije: „Ciganologija“

Hajnrh Moric Gotlib Grelman (1756–1804) smatra se osnivačem „ciganologije“.¹⁰ Njegova knjiga *Cigani. Jedan istorijski pokušaj o načinu njihovog života i mišljenja, običajima i sudbini ovoga naroda u Evropi*, uz njegovo poreklo bila je njegova doktorska disertacija, koja se pojavila 1783. na nemačkom, a zatim, kao „standardno delo“, prevedena je na engleski (1787), francuski (1788. i 1810) i holandski jezik (1791. godine).

Grelman, teolog po obrazovanju, nije se pre toga interesovao za Rome, niti je znao romski i sanskrit, što je jedan od osnovnih uslova za istraživanje porekla ovog naroda i ključ za naučno objašnjenje i razumevanje načina njihovog života i kulture. U Getingen, tadašnju „Meku“ prosvetiteljstva u Nemačkoj, prešao je na poziv univerzitetskog profesora istorije prirode i hemije Hristijana Vilhelma Bitnera (1716–1801), koji je predavao i u Jeni, odakle potiče i Grelman. Bitner, koji je posedovao bogatu biblioteku, prirodnjačke zbirke i građu o Romima, jer se i sam interesovao za jezik i običaje tog naroda, ustupio je Grelmanu materijal o Romima. Takođe, omogućio mu je pristup građi iz zbirke u Beču, koja je sakupljena u vreme Marije Terezije (1717–1780) i njenog sina Josipa (1741–1790), koji su tu građu koristili za potrebe svoje asimilatorske politike prema Romima.

Grelmanu je pružio podršku i jedan od osnivača fizičke antropologije Johan Fridrih Blumenbah (1752–1840), profesor Getingenskog univerziteta Blumenbah, „geometar rase“, kako su ga zvali njegovi savremenici, imao je u svojoj privatnoj zbirci više od 200 ljudskih lobanja, među kojima i šest romskih.¹¹

2.2. Varvarstvo i prosvetiteljstvo

Autori *Dijalektike prosvetiteljstva* Maks Horkhajmer (1895–1973) i Teodor Adorno (1903–1969) uočili su kritički da je prosvetiteljstvo doprinelo da čovečanstvo ponovo sklizne u varvarstvo, jer se ono samo nije oslobodilo varvarskih metoda i pogleda na svet i narode. Iskustvo pokazuje da gvožđe uništava rđa, a čoveka nerad i nesloboda. Kompromisi u ljudskim pitanjima uvek idu naruku neljudskim stvarima. Pritom profitiraju oni koji radije idu na sahranu slobode nego na proslavu njenog rođenja. Martin Luter (1483–1546) i njegovi sledbenici snažno su ojačali temelj antisemitizma i anticiganizma. Oni su, pored ostalog, stvorili stanje koje onemogućava da se, kazano u duhu učenja

⁹ Jedan od prvih naučnih istraživača romskog jezika bio je Bonaventura Vulcanijus (1536–1614), profesor latinskog i grčkog na Univerzitetu u Lajdenu (Holandija). Posle njegove smrti, Jakob Tomasijus (1622–1684) odbranio je disertaciju o Romima na Univeritetu u Lajpcigu, na kojem je bio i profesor. Čuveni filozof Gotfrid Lajbnic (1646–1716) bio je njegov student.

¹⁰ Henrh Moric Gotlib Grelman smatra se „ocem“ ciganologije, koja je kasnije otvorila put kriminologiji a u doba nacizma i kriminalnoj biologiji, koja je desetinama hiljada Roma iz Nemačke i drugih evropskih država otvorila kapije Aušvica i drugih logora smrti.

¹¹ Ovaj podatak možda najbolje svedoči o etici naučnih istraživanja u Evropi, naročito u Nemačkoj, i to u epohi prosvetiteljstva, čiji je „otac“ bio Imanuel Kant (1724–1804).

Novog zaveta, jasno i nedvosmisleno razlikuju Isus i Barabas.¹² Tako je Isus zajedno s Jevrejima i Romima, zahvaljujući Luteru i njegovim sledbenicima, ponovo dospeo na „krst“.

Grelman, teolog željan karijere, podredio je svoj rad ukusu vremena, ne pominjući pritom uopšte knjige autora koji su pre njega utvrdili da Romi potiču iz Indije. Jedan od tih bio je Johan Hristof Hristijan Ridiger (1751–1822), koji je 1782. u Lajpcigu objavio knjigu u kojoj je saopštio da Romi potiču iz Indije. Pomoću konstrukcije, Grelman je formulisao stav po kojem je romski način života i mišljenja „orijentalan“, a kultura koja izvire iz takvog načina mišljenja nepromenljiva. To je bio uvod u „prvo poglavlje“ anticiganizma u Nemačkoj, koje je imalo karakter naučne studije. U savremenim istraživanjima Grelmanovo „standardno delo“ poredi se čak s tekstovima o Romima iz nacionalsocijalizma. Naime, ovim delom upućen je poziv da se „poredak“ među Romima stvara policijskim merama i da oni, kao posebna rasa, postanu predmet istraživanja kriminalne biologije, rasne higijene i eugenike.

Drugi nacrt ciganologije nosi „pečat“ Keningsberškog univerziteta. Bivši student i kolega Imanuela Kanta (koji je takođe upisan u „crnu knjigu“ istorije rasizma kao autor rasne skale čija poslednja tri mesta zauzimaju Indijanci, crnci i Romi) Hristijan Jakob Kraus (1753–1807) tvorac je projekta čija je intencija bila istraživanje romskog jezika, romskog „ne evropskog tela“ i romskog „negrađanskog karaktera“. Tim povodom, Kraus je posetio Rome koji su u Keningsberškom zatvoru očekivali izvršenje smrtno kazne vešanjem. Naime, prema ediktu Pruske od 5. oktobra 1725, svaki Rom uhvaćen od vlasti mogao je biti uhapšen i osuđen na vešanje bez suđenja.¹³

U periodu od 1500. do 1800. bilo je objavljeno protiv Roma u Nemačkoj 148 edikata (prestali su da važe tek 1960. godine). Nijedan nemački mislilac ili pesnik nije protestovao protiv tog varvarstva.

Prosvetiteljstvo koje je nagovestilo izlazak čoveka iz „doba maloletstva“ dalo je podršku društvenoj represiji i politici nasilja. Romi kojima nisu nedostajale vrline, već prava i slobode, završavali su na vešalima, naročito u Pruskoj. Njenog kralja Fridriha Velikog (1712 – 1786) pojedini savremeni intelektualci okarakterisali su kao preteču Hitlera.

Kada su Franc Bop (1791–1867) iz Nemačke i Razmus Rask (1787–1832) iz Danske formulisali principe i program indoevropskih komparativnih studija, stvorene su osnove za naučno istraživanje romskog jezika. Dvotomno delo jednog od osnivača nemačke etimologije Avgusta Fridriha Pota (1802–1887) *Cigani Evrope i Azije*, objavljeno 1844–1845, prvo je delo naučnog karaktera o jeziku Roma. Pot se osvrnuo na sva dotadašnja važnija istraživanja romskog jezika u Evropi i naveo je najveći broj reči iz romskog koje su, kako je dokazao, sanskritskog porekla.

¹² Barabas ili Varava je jevrejski ustanik kog je rimski namesnik Pilat oslobodio na zahtev jevrejskih vođa onoga vremena, a umesto njega osudio Isusa Hrista na kaznu raspeća na krstu.

¹³ Neki dokumenti iz tog perioda koji se odnose na Rome nisu još uvek dostupni javnosti.

2.3. Dijalekti i „tajni jezik“

Sledeći istraživač jezika Roma, njihove istorije i narodnih umotvorina, naročito pesama i bajki, bio je član Akademije nauka u Beču Franc Miklošič (1813–1891), koji je prvi naučno objasnio poreklo naziva Cigani.¹⁴ Ovaj veoma plodan i ugledan filolog objavio je u periodu 1872–1880. više od 10 stručnih radova o Romima. Nažalost, ostao je najviše upamćen po klasifikaciji dijalekata i narečja romskog jezika. Poreklom iz Slovenije, Miklošič je svakako znao da u slovenačkom jeziku ima više od 50 dijalekata, a da su samo Germani imali više od 60 grupa i podgrupa.

Od oko sedam hiljada jezika koliko ih je na svetu, ne računajući dijalekte, jedva da ima jezika koji ne poseduju dijalekte. Zašto je onda za neke iznenađujuća činjenica da u jeziku Roma, koji danas žive gotovo širom sveta, ima više od 10 dijalekata? Nije u pitanju broj dijalekata. U zavisnosti od kriterijuma, može ih biti više ili manje. Reč je o tome što je jezik unutrašnja spona bića naroda, čijom se segmentacijom može podstaći i izazvati još veća distanca između dijalekatskih grupa i dovesti do međusobnog rivalstva, kako su upozorili američki antropolozi. S druge strane, broj dijalekata se koristi kao kvaziargument za sužavanje prava i sloboda Roma, naročito onih prava i sloboda koji su predviđeni Poveljom Saveta Evrope o regionalnim i manjinskim jezicima, koju su ratifikovale mnoge države Evrope.¹⁵

Austrijski lingvista Johan Knobloch (1919–2010), koji je kao nacionalsocijalista istraživao Rome zatočenike logora Lakenbah, iskoristio je opise dijalekata i njihovu klasifikaciju kao „dokaz“ za nepostojanje „izvornog“ romskog jezika. Odlikovan od predsednika Austrije 1982, Knobloch, koji je predavao na Bonskom univerzitetu opštu i primenjenu lingvistiku, sa zvanjem počasnog profesora (profesor emeritus), držao je predavanja o Romima i njihovom jeziku, uprkos tome što je udruženje Roma u Kelnu zahtevalo da se Knoblohu sudi kao ratnom zločincu.

Dijalektološka istraživanja korišćena su i za izradu i analizu „rot-velš“ rečnika (tajnog jezika, „gauner Sprache“), koji su koristili kriminalci.

Ovi primeri pokazuju da je „ciganologija“ i u radovima njenih najboljih predstavnika zadržala formu ruganja ljudskom duhu i dostojanstvu čoveka, tj. da između nje i kriminalistike i kriminalne biologije postoji kontinuitet. U prilog tome navodi se i *Knjiga Cigana*, čiji je autor visoki oficir policijske centrale u Minhenu Alfred Dilman (1849–1924), koja je objavljena 1905. u izdanju Rajhcentrale za popis Roma i Sinta. Posle policije, program uništavanja Roma stvorili su nemački naučnici. Ali „ciganologija“ je nastavila da živi i posle Aušvica.

2.4. „Džipsologija“ i magija

„Džipsologija“ je stvorena 1888. u okviru naučnog društva „Gypsy Lore Society“ u Liverpulu, na inicijativu engleskih folklorista i antropologa Dejvida Makričija (1851–1925), uz saradnju Francisa Gruma, Čarlsa Lelanda i drugih. Osnovni koncept „džipsologije“ jesu romski folklor, magija i usmene narodne umotvorine, a kasnije se pojavilo interesovanje i za romski jezik.

¹⁴ „Sanovnik“ svetoga oca Nikefora I (Nikephoros) iz Konstantinopolja jedan je od najstarijih pisanih izvora u kojem se pominju Athinganer ili Melhisedekianeri, sekta čiji je pripadnik Melhisedek od Salema uživao poštovanje svešteničkog kralja i verovalo se da je logos ili Sveti duh, tj. posednik božanske moći koja se pripisivala Isusu Hristu. Centri ove sekte u V veku bili su u Egiptu i Vizantiji. Nikefor je bio ogorčeni protivnik Athinganera i Paulikanera, tj. manihejaca. Miklošič je dao filološko tumačenje, prema kojem ime Ciganin potiče od Atinganosa odnosno Athinganera. Ovaj podatak naveo me je da upitam književnika, nobelovca Gabrijela Garsiju Markesa (1927–2014) da li Melkijades, lik iz njegovog romana *Sto godina samoće* (2011) stoji u nekoj vezi s navedenim izvorima. On mi je s osmehom odgovorio: „Treba bi da to istražujem još sto godina. Toliko dugo neću živeti. Ko želi, nek izvoli.“

¹⁵ Dostupno na <http://fer.org.rs/wp-content/uploads/2018/03/Evropska-povelja-o-regionalnim-ili-manjinskim-jezicima.pdf>

Ova nauka, kao i „ciganologija“, ima u svom nazivu pogrešno ime Gypsy, „Egipćanin“. Pod uticajem pogrešne tradicije, čak je i Džordž Abraham Grirson (1851–1924), veoma poznat po istraživanju jezika u Indiji, dao naslov svome XI tomu *'Gypsy' Languages*. U ovom tomu govori se o plemenima i plemenskim grupama, a neke od njih ovaj istraživač, koga su kritičari nazvali „lingvistički imperijalista“, predstavio je kao „zločinačka plemena“. Ta plemena, iako nisu nikada čula ni za Egipat, ni za Rome, nazvana su tako po ugledu na dela u kojima su tretirani Romi u Evropi.

Tragovi nesavesnog pristupa životu i kulturi Roma uočavaju se u brojnim knjigama, uključujući i neke knjige na srpskom jeziku, od kojih su mnoge svojevrsna mešavina „ciganologije“ i „džipsologije“. To su „nauke“ bez uvida u suštinu predmeta istraživanja, bez umnog promišljanja i racionalnog saznanja, „nauke“ lišene smisla, jer su predmet svoga istraživanja *a priori* obesmislele. Stavljajući istinu o jednom narodu pod noge, pogazile su sve naučne principe i samu istinu, tj. srž humanizma. Njihov poduhvat i bilans njihovog pseudoistraživanja mogli bi biti program većeg broja romoloških interdisciplinarnih naučnoistraživačkih projekata.

U nameri da na što sažetiji način obuhvatimo istraživanja i teme „ciganologije“ i „džipsologije“, izdvajamo sledeća paradigmska područja:

- Romi su narod niže orijentalne rase, čiji su pripadnici skloni kriminalu i neradu. Ova paradigma rezultat je konstrukcije pre svega etnografije i fizičke antropologije. Te paradigme preuzele su kriminalistika i, u doba nacizma, kriminalna biologija. Pomenuta *Knjiga – Cigana* Alfreda Dilmana, koja predstavlja obiman popis Roma i njihovih familija, sa sažetim genealoškim podacima, bila je uzor za mnoge policijske priručnike.

Knjige ove vrste korišćene su i u periodu posle Drugog svetskog rata, čak i u državama socijalističkog režima. Radovi dr Roberta Ritera (1901–1951) i njegovih saradnika, u kojima je izvršena klasifikacija Roma na osnovu analize njihove krvi i utvrđivanja njihovih krvnih grupa, korišćeni su za slanje Roma u nacističke logore smrti, pre svega u Aušvic. I ovi istraživački rezultati korišćeni su u pojedinim evropskim državama kao što su Norveška, Švedska (švedska delegacija predala je dokumentaciju o sterilizaciji Romkinja sredinom devedesetih godina XX veka Evropskom savetu), bivša Čehoslovačka, Mađarska i Slovenija. Tako je reč „Ciganin“ postala dijagnoza.

- Romi nemaju svoju veru, kulturu, niti ma koje originalno umetničko stvaralaštvo. Kao parije, živeći „ovde i sada“, oni predstavljaju tuđa dobra kao svoja. Oni koji to tvrde obesmišljavaju život Roma, tj. njihovu egzistenciju kao naroda. Jer ko negira njihovo stvaralaštvo, umetničke i kulturne vrednosti, negira smisao njihovog postojanja. Drukčije kazano, Romi su kao narod u njihovim očima bez cilja i smisla. Izvori ove paradigme potiču iz etnologije, kulturologije, književnosti i istorije umetnosti, muzikologije, lingvistike...
- Glavni izvor treće paradigme jesu vizuelne umetnosti, naročito dokumentarni i igrani film. Na toj osnovi dominiraju dve ekstremne slike: „veseli život Roma“ i „prljavi,

ružni, zli“. „Burduš jezik“ jeste poseban fenomen, čije je izvoriste pomenuta paradigma. Srpski jezik na ovaj način stiče poseban oblik i boju, što izaziva smeh i odvratnost.

Mediji koji tretiraju probleme Roma izvor su raznih paradigmi. Uočeno je da u izveštavanju o nečemu što je društveno neprihvatljivo uz ime i prezime osobe romskog porekla ističe se i njena nacionalna pripadnost. U obrnutom slučaju, kada je nešto pozitivno i društveno prihvatljivo, nacionalna pripadnost se izostavlja.

- Romi su u prošlosti predstavljani kao izvor raznih bolesti. Na osnovu novih genetičkih istraživanja ustanovljeni su kod Roma geni koji se navodno retko javljaju kod pripadnika drugih naroda. Međutim, pojedini etnolozi rezultate ovih istraživanja iskoristili su za formulaciju teza o „opasnim genima“ kod Roma.
- Anticiganizam je široko rasprostranjena i duboko ukorenjena pojava resantimana. On se pokazuje u stereotipima, strukturama čulnog opažanja, stavovima, socijalnom delanju i mišljenju i usled viševjekovnog ponavljanja; on se koristi po navici koju su pojedini pisci i mislioci predstavili kao „drugu prirodu“ ljudskog bića. Usled toga „seme“ anticiganizma sadrži se u svim paradigmama. Međutim, njegova najjača snaga pokazuje se u totalitarizmu neofašističkog i neonacističkog tipa ili neostaljinizma. Njegove pojavne forme su različite. To su, recimo, rasna diskriminacija, neprijateljski odnos, progoni, pogromi, organizovanje javnih skupova na kojima se saopštavaju programi o etničkom čišćenju ili na kojima se veličaju nacisti poput Himlera, Gebelsa, Ante Pavelića, Milana Nedića itd. Oni se predstavljaju najčešće kao patrioti. Pritom zaboravljaju na istorijsko iskustvo koje je pokazalo da biti čovek jeste najbolji način da se postane patriota. S takvim pokretima i partijama društva se ne mogu demokratizovati, niti se može dostići onaj oblik u kome su ljudska prava, slobode i dostojanstvo svetinje.
- „Aušvic laži“ jeste pojava negiranja broja žrtava u logorima smrti ili ostalim logorima, kojih je bilo 42.500 u Evropi tokom Drugog svetskog rata, kako su utvrdili američki istoričari iz Holokaust muzeja u Vašingtonu.¹⁶ To je sastavni deo antisemitizma i anticiganizma i pokušaj umanjenja odgovornosti nacističkih i fašističkih država u Evropi i njihovih vođa.
- Paternalizam se javio devedesetih godina XX veka, u vreme raspada socijalističkih država u Evropi. Na osnovu projekata čiji su ciljevi bili poboljšanje života Roma i njihove pozicije u društvu i borba protiv rasizma, romske i neromske nevladine organizacije finansirane su od evropskih, američkih i raznih drugih fondacija. Prednost su imale naročito organizacije iz država u kojima je bio veći broj romskih izbeglica, kao što su bivša Jugoslavija i Rumunija. Kasnije, stvoren je fond Dekade Roma iz kog su finansirani zapošljavanje, stanovanje, zdravstvena zaštita i obrazovanje Roma u Češkoj, Slovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj, Makedoniji, Albaniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Zahvaljujući ovim fon-

¹⁶ Početkom marta 2013. gotovo svi značajniji dnevni listovi u Nemačkoj obavestili su javnost da su američki istoričari ustanovili da je za vreme Drugog svetskog rata u Evropi bilo 42.500 logora. Kako je najavljeno, novootkriveni podaci biće objavljeni do 2025. godine.

dovima, postignuti su izvesni rezultati, pre svega u školstvu i zdravstvenom zbrinjavanju romske zajednice. Romska gimnazija¹⁷ „Gandi“ u mađarskom gradu Pečuju krunski je dokaz da Romi znaju šta je bolji život i kojim se „stepenicama“ stiže do njega. Zahvaljujući sredstvima Dekade Roma 2005–2015. otvorene su romske gimnazije u Kolinu, kod Praga i u Brnu. Na određenom broju fakulteta u evropskim gradovima (Pariz, Prag, Budimpešta, Bukurešt, Njitra, Vršac i Zagreb) počeli su da se studiraju romski jezik, socijalna politika itd. Međutim, gotovo u svim zemljama u kojima je prihvaćen program Dekade Roma Romi su dobili nove „gospodare“, paternaliste, koji su se ponašali kao vlasnici finansijskih sredstava. Tako su se obistinile reči francuskog filozofa Rolana Barta (1915–1980) da je „paternalizam drugo lice rasizma“, a paternalizam nad Romima nadovezao se na onaj koji su „gospodari“ iz Evrope izvezli u svoje bivše kolonije u Africi, Latinskoj Americi i Aziji.

Kad bi postojale „više i niže rase“, moglo bi se s lakoćom dokazati da su „više rase“ izazvale gotovo sve velike nesreće u istoriji. Mnogobrojni ratovi, čije su posledice neopisiva razaranja i zastrašujući broj žrtava,¹⁸ stvaranje kolonija i porobljavanje milijardi ljudi, proizvodnja smrtonosnog oružja koje bi moglo da uništi svet, zagađivanje prirode i ljudske okoline, sve veći jaz između bogatih i siromašnih, porast broja nedemokratskih i totalitarnih država u svetu, samo su neki od pokazatelja pomoću kojih bi se mogao uraditi zastrašujući „portret više rase“. Međutim, nauka je nepobitno dokazala da postoji samo jedna, ljudska rasa, čiji član familije jesu i Romi, etnička grupa koja je nastala na prostorima severne i severozapadne Indije.

¹⁷ Fondacija „Gandi“ je 1994. osnovala u Pečuju gimnaziju „Gandi“ u kojoj svake godine od 20 do 30 učenika romske nacionalnosti maturira i uspešno se priprema za upis na fakultete.

¹⁸ Američki sociolog Rudolf Rumei utvrdio je da je u periodu 1900–1987. stradalo 169 miliona civila i 34 miliona vojnika. U periodu 1480–1499. bilo je devet ratova; 1500–1599. bilo je 87; 1600–1699. bilo je 239; 1700–1799. bio je 781 rat; u periodu 1800–1899. vodio se 651 rat; u periodu 1900–1940. bila su 892 rata. Najzad, nakon završetka Drugog svetskog rata, 1945–2000. bilo je više od 200 ratova.

3. SUSRET S INDIJOM

„U Indiji je Rom na izvoru.“

Rajko Đurić

Doputovao sam u Indiju početkom marta 1976. godine. U Čandigaru, glavnom gradu Pandžaba, koji je stvoren po planu čuvenog arhitekta Korbizijea (1887–1965), održavao se Prvi festival kulture Roma. Festival je otvorila Indira Gandhi (1917–1984), premijerka Indije, koja je bila pokrovitelj i Drugog festivala koji je održan takođe u Čandigaru 1983. godine.

3.1. Mnogo lica – jedan narod

Indijski Rom, bramanac, V. R. Riši (1917–2002), moj domaćin, organizator je ovog festivala. Pandit Riši završio je studije ruskog jezika. Bio je prevodilac za ruski jezik u kabinetu Džavaharlala Nehrua (1889–1964), oca Indire Gandhi. Potom je radio u diplomatiji, najviše u indijskim ambasadama u zemljama engleskog govornog područja.

Od njega sam naučio da Indusi nazivaju svoju zemlju Bharat („veliko mesto“). Indija, Indusi i Romi kaže se: Bharat, Bharati thaj e Roma.

Moj domaćin saopštava mi da je neke moje pesme, koje su prevedene na engleski jezik, čitao i bio iznenađen koliko u njima ima sadržaja koji su bliski indijskoj duhovnosti. Tom prilikom je posebno pomenuo dve pesme „Pre nas“ i „A i U“.

3.2. OM i poezija

Da li znate šta je OM? – upitao me je on. U strahu da ne kažem nešto pogrešno, ćutao sam. Željno sam očekivao njegov odgovor.

U pesmi „A i U“ obnovili ste OM, sveti slog i simbol hinduizma, o kojem se govori u *Upanišadama*, *Bagavadgiti*¹⁹ i tako dalje.

Mapa duhovne Indije je kao mapa ljudske duše. Ona je duboko utisnuta u biće svakog Roma. Pored ove mape egzistiraju i druge, naročito one koje su nastale pod uticajem hrišćanstva i islama. Religije su moćne jer prate čoveka od rođenja, pa do smrti i ispunjavaju mu životne aktivnosti od jutra do večeri. One su ispisale „raspored časova“ kog se ljudi pridržavaju kao Sunce svoje putanje. Zbog toga bi se moglo reći da Indija testira snagu svojih ideja na Romima, počev od onih koje su sadržane u njenim mitovima i religijama, pa do filozofskih učenja, kaže Riši.

U Vašem imenu, Riši, gotovo svaki Rom prepoznaje reč *rašaj* („sveštenik“)?

Ime Riši je vedskog porekla. Tako se zvao čovek koji je čitao svete stihove iz Veda u hramovima. Kratko kazano, Riši je posrednik između Boga i ljudi. Romski naziv za Boga, koliko znam, jeste kao vedski, „deva“. Vremenom je ovaj naziv potisnut, njegovo mesto zauzela je reč *baga*, „bog“, a reč *devel* počela je da označava božansko biće koje svetli, anđela. Na kraju je, preko latinskog, od nje postala reč za dan *dives*. Reći, ako se može tako reći, oči su vremena.

¹⁹ Religiozno-filozofska dela Indije.

„Ljudi ne umeju više da čitaju reči koje su 'upisane' u njihovom mozgu i duši“, dodaje Rišijev prijatelj, profesor joge na univerzitetu u Čandigaru. „Ali, da vam ja ne držim lekcije, predlažem vam da oslobodite svoje srce mržnje. Videćete šta ćete doživeti kad 'iscedite' iz sebe poslednju kap mržnje. Nedoživljena istina je polusaznata istina“, rekao je on, odlazeći iz Rišijevog doma.

Ubrzo za njim otišao je i Riši, koji me je nazvao *tripto*. Zašto? Na gotovo sve što su mi nudili od jela i pića ja sam, uz zahvalnost, odgovarao na romskom *čalo* (sit). Po shvatanju mojih domaćina, hrana je izvor ne samo fizičke već i duhovne sitosti. Zbog toga se umesto prideva *čalo* u Pandžabu koristi reč *tripto*.

Zbog radoznalosti, savet jogina prihvatio sam kao „svetu dužnost“. Počeo sam iz sebe da „cedim“, kap po kap, mržnju koje je bilo, čini mi se, ne samo u srcu i duši već i u očima i ušima, u svim čulima, čak i u kosi i noktima. Jedna indijska mudrost glasi: „Ako čovek svakodnevno uređuje svoju kosu, zašto zanemaruje svoje srce i dušu?“

3.3. Svetlosna aura

Ponavljajući reči „u meni nema više mržnje“, osetio sam svetlosnu auru oko glave. Kada sam to saopštio joginu, on me je upitao: „Da li znate zašto su Bog i božanska bića u svim religijama predstavljeni sa svetlosnom austom oko glave?“

„Bog je biće ljubavi a ne mržnje“, glasio je moj odgovor.

„Sada, verujem, razumete zbog čega je u Vedama *deva*, od kog potiče romski naziv Devel, naziv za Boga i za svetlost, pa čak i za gosta. Ako sledimo reč božju, njegova svetlost je u nama. Dok je ta svetlost u nama, mi vidimo čak i misli, one što su kao čestice i one što su kao talasi, misli koje su različite talasne dužine i usled toga, različito su obojene. Njih možemo preurediti tako da budu u skladu s Bogom Išvarom ili logosom (u evropskoj terminologiji) tj. da sprečimo nered ili haos. Istina se“, nastavio je jogin, „teško uočava, jer ljudima izmiče njena celina. Verovano ste čuli za indijsku priču o slepim ljudima i slonu. Prvi slepi čovek je opipao slonovu surlu i pošto nije nikada imao dodira sa slonom, rekao je da je slon kao zmija. Drugi slepi čovek je opipao slonove noge, pa je rekao da je slon poput stuba. Treći slepi čovek je opipao slonov stomak, pa je rekao da slon izgleda kao bure. Četvrti slepi čovek je opipao slonov rep i njemu se učinilo da je slon kao uža i tako dalje.“

O čemu govori ova priča? Ona je u stvari kratko kazivanje o tome da je istina celina. Kada se celina jedne stvari ili bića svodi na jedan njen deo, tj. celina zamenjuje delom, nastaje poznata greška – *pars pro toto* (deo umesto celine). Tako su evropski naučnici, uz časne izuzetke, vekovima postupali s Romima. Tretirajući ih kao stvar, oni su ih uvlačili u Prokrustovu postelju²⁰ i stvarali „istinu“ o njima koja je odgovarala njihovoj konstrukciji, koja liči na predstave slepih ljudi iz pomenute priče.

²⁰ Prema starogrčkom mitu, Prokrust je svoje goste stavljao u postelju koja je bila isuviše kratka da bi im potom prerezao noge.

3.4. Romologija – sunce života Roma u svetu

Na sličan način postupali su britanski kolonizatori s indijskim stanovništvom i narodima. Slika o čoveku kao prahu i pepelu bila je ideja vodilja mnogih kvazinaučnika, koji su bili u službi moći i kapitala. U skladu s tom vizijom, nastali su koncentracioni logori. Oni su posledica *nomosa* (zakon, uredba, običaj) bolesnog društva. Zločini u tim logorima posledica su *logosa* (um, reč, govor, smisao, načelo) bolesnog i izopačenog društva.

Romologija treba da se suoči s tim i mnogim drugim stvarima, zaključio je jogin, a zatim, gladeći svoju elegantnu bradu, prišao mi je i rekao: „U Čandigaru postoji Rok garden muzej, čiji je tvorac Nek Čand (1924–2015). Ja sam Ram Sing, njegov prijatelj. Profesor sam joge. Ona je mnogo u jednome, kao nauka o jeziku koja obuhvata veći broj promenljivih i nepromenljivih reči i kategorija, ali je studij o jeziku, a ne o rečima i kategorijama. Ili još bolje kazano u duhu ovdašnjih prilika i tradicija, ona je *atman* (jastvo), koji istovremeno prožima svest i objekt i obuhvata znanje kao najviši oblik svesti. To bi mogao biti uzor i za romologiju, koju slikovito doživljavam kao „sunce života Roma u svetu“. Romologija je indoevropski interdisciplinarni studij o Romima u svetu i vremenu.

Dok sam išao u Rok garden muzej, razmišljao sam o „definicijama“ romologije koje je izložio Sing. Romologija kao „sunce života Roma u svetu“ ili formulacija iskazana naučnim jezikom, romologija – indoevropski interdisciplinarni studij Roma u svetu i vremenu jeste najprihvatljivija.

3.5. Takmičenje s bogom

Kada sam kročio u muzej, učinilo mi se da sam na ulazu u rajski vrt. Ovo prevazilazi sva moja očekivanja. S preporukom gospodina Singa, što je prezime tipično za one koji pripadaju sik religiji,²¹ brzo sam se sreo s Nekom Čandom, koji je oličenje poznate izreke da neobični ljudi izgledaju uvek sasvim obično.

„Da bih vas poštdeo uobičajenog pitanja kako je sve ovo nastalo, odgovoriću i vama kao svima drugima, tako što sam moju ideju smatrao božanskom, a moj rad kao takmičenje s Bogom. Mi Indusi volimo da se takmičimo i poredimo s Bogom. Uostalom, jedan njegov deo je u nama, varnica duše ili *atman*. Ta varnica daje našim mislima brzinu svetlosti i otkriva prisustvo Boga ili božanskog u nama. Ona je podstrek svakog većeg ljudskog plana. Čovek bez plana jeste kao ptica bez krila. Ljudskom stvaralačkom delu uvek prethode ideja i plan. Ništa veliko i značajno u istoriji nije nastalo bez plana i bez priznanja. Toliko je borbi na život i smrt bilo zbog priznanja. Mrtvi, međutim, ne priznaju!“ Čand objašnjava da gotovo sve u ovom muzeju potiče sa smetlišta. U današnjim fabrikama život tj. trajanje stvari unapred se programira. Svaka odbačena stvar jeste svedočanstvo o odbačenom ljudskom stvaralaštvu, o odbačenom čovekovom vremenu i čoveku.

²¹ Sikizam (ili sikhizam) jeste religija nastala u Indiji u XVI veku radi izmirenja zavađene „braće“, hinduista i muslimana. Siki veruju da je Bog „svetlost“, a njihova glavna sveta knjiga zove se *Grant sahib*.

3.6. Smetlišće kao izvor istorije

„Došlo je, izgleda, vreme da se istorija čovečanstva proučava na osnovu analize smetlišća. Sve što se proizvede, proizvede se zbog koristi. Taj proces nije, međutim, neograničen. Mnoge stvari odavno su već postale suvišne. Posledica je da sve veći broj ljudi postaje suvišan. Ovaj muzej koji sam tajno planirao i gradio, jeste svedočanstvo o našem svetu. Čisteći svet od đubrišta, koje preta da nas zatrpa, mi dokazujemo da je moguće stvarati predmete po meri lepote i od onoga što se tretira kao ružno i sablasno. Međutim, najveći zagađivači sveta ne mogu postati usrećitelji sveta. Ljudi nepreporođene duše ne mogu menjati svet ni po meri čoveka, ni po meri Boga.“

„Šta da se radi?“

„Da se traga za dušom!“

„Kako?“

„Puteva je mnogo. Jedan od njih jeste dijalog s Bogom. Ali taj dijalog treba da se vodi što dalje od hramova. Hramovi se takođe guše u smetlišću. Ako se hramovi ne očiste i ne prosvetle istinom, propašće pod teretom obmana i laži. Hramovi moraju postati stecište ljudi. Istina je bila uvek na strani onih koji su najmanje povlašćeni. Na mestima gde se odlučuje o ljudskim i društvenim problemima i mukama ne sme biti povlašćenih. Njihove reči moraju biti istine dana, udarne vesti.“

„Zbog čega ste 'u ilegali' gradili ovaj muzej?“

„U vreme blata i krvi malo kome odgovara da se stvara nešto trajno i lepo, nešto što će ljudima pokazati da stvaralaštvo ne zavisi od njihovog 'pečata', niti od njihove spremnosti da otvore kasu, koju su, uzgred rečeno, napunili građani čiji su razum oni zakupili i potkupili raznim sredstvima. U zemlji u kojoj su kaste, predstavljene kao 'dar Božji', isisale kao otrovni korov iz ljudi sve sokove, čak i svest da su pripadnici pojedinih kasta i podkasta uopšte ljudi. Ljudi Indije živeće još dugo sa svojim 'kastinskim krpicama'. Ni Gandi se nije usudio da istupi otvoreno protiv kasta. Razočarani, *diliti* (nedodirljivi), promenili su političku opciju, ali to nije mnogo pomoglo. Ljudske istine zahtevaju najdužu i najistrajniju borbu. Bez obzira na količnu prolivene krvi, nikada se ne zna da li su te istine definitivno pobedile. Moje delo, muzej Rok garden, pokazuje da je moj izazov 'Bog prihvatio'. Bog je stvorio čoveka da bi ga čovek slavio. Slaveći ga i ja sam se proslavio“, rekao je Čand i dodao da je dosad imao izložbe širom sveta.

4. ROMI U INDIJI – INDIJA U ROMIMA

„Zvezdanog neba i ljudskog lica se čovek neće moći nagledati. Gledaš i gledaš i sve je viđeno, a neznano, poznato a novo. Lice, to je cvet na toj biljci koja se zove čovek. Cvet koji se kreće, menja izraz od smeha, zanosa, il zamišljenosti do beslovesne tuposti ili do nepomičnosti mrtve prirode.“

Ivo Andrić

Mnoge likove Roma, počev od mojih članova porodice i rodbine, pa do poznanika ili onih s fotografija, prepoznao sam, kako mi se učinilo, na licu Indusa i Induskinja. U govoru tela, duše ili duha mnogo je stvari koje doživljavam ili prepoznajem kao elemente izražavanja koji su tipični za Rome.

4.1. Kada Rom nije stranac

Kad počinju da se javljaju drugačiji izrazi u „igri“ prirode i kulture, koja nikad ne prestaje? Da li se jezik menja pre govora tela, duše i duha? Ova i mnoga druga pitanja čekaju odgovor.

Izjave mnogih Roma takođe iziskuju odgovor: „Iz mene je prvi put iščezlo osećanje da sam stranac kada sam stupio nogom na tlo Indije!“

Kada su novinari indijske televizije pitali pojedine Rome kako se osećaju u Čandigaru, oni su počeli da se guše u suzama i odgovarali: „Nisam više stranac!“

Kada je i kako taj „stranac“ zarobio njihovu dušu? Sasvim je izvesno, posle egzodusa, pre hiljadu godina, koji „stražari“ na granicama svake države.

A kako?

Tako što im strahom ledi srž u kostima i stvara u njima svakovrsne komplekse niže vrednosti, koji su na njima i u njima vidljivi sve do njihove smrti.

„Nisam više stranac!“ To je osećanje koje bi moglo, kako mi se učinilo, da se opiše parafrazirajući reči Žana Pola Sartra (1905–1980), kao osećanje koje pokazuje da je „smrt u duši“ ustupila mesto „životu“. To nije lako razumeti, jer kao što svaki čovek umire „svoju smrt“, tako svaki čovek nosi „svoju smrt u duši“. Ovaj fenomen, koji su pojedini filozofi uočili kod onih koji su se osećali kao stranci, „večni stranci“, Jevreji i Romi stekli su usled viševjekovne stigmatizacije. Uostalom, čovek koji se bar za trenutak oslobodio tog kompleksa ne kaže uzalud: „Imam osećanje da ću da poletim!“ Gledajući lica Roma iz čijih je duša „život“ oduvao „smrt“, s osećanjem da mogu „da polete“, pao je i meni kamen s duše.

Romi su, dakle, posle hiljadu godina, prepoznali svoju „majku“, Indiju. *Amari daj vadže si dživdi!* („Naša majka je još živa!“), oglasilo se nekoliko Roma sa suzama u očima.

4.2. Nove neistine

Kada se „majka“ i njena deca, Romi, počnu češće i u većem broju viđati, veze će početi da se granaju i jačaju, a samosvest će donositi plodove nalik onima s drveta saznanja iz rajskog vrta. Ali, dostupni podaci svedoče nažalost o tome da je i „maćeha“ Roma još živa.

Klaudija Lihnofski odbranila je doktorsku tezu, na Univerzitetu Humbolt u Berlinu, o nastanku „novih identiteta“ Roma, Aškalija i Egipćana, žrtava rata na Kosovu, krajem devedesetih godina XX veka. U svojoj tezi ona je, pored ostalog, objavila da „ime Rom nije ime naroda“. „To ime je“, napisala je ona, „izmislila romska elita sedamdesetih godina“. Ovo je verovatno najteži primer degradiranja ugleda Berlinskog univerziteta koji nosi ime čuvenog lingviste V. F. Humbolta (1757–1835) u periodu posle Drugog svetskog rata. I nauke, naravno.

Rajko Đurić i Sait Balić u poseti Indiji

Rajko Đurić i Sait Balić u poseti Indiji

5. ROMOLOGIJA: DEFINICIJA I DISCIPLINE

„Romologija je sunce života Roma.“
Ram Sing

Romologija je postala predmet visokoškolskih i univerzitetskih studija u Evropi i SAD tek krajem XX veka. Do danas ne postoji njena opšteprihvaćena definicija. Najčešće se koristio pojam romistika – čiji su sadržaj, obim i doseg znatno uži od sadržaja, obima i dosega pojma romologija – ili na romskom džanglipe e Rromendar (znanje o Romima), što je, nažalost, naučno nedovoljno određeno i neprecizno.

5.1. Pojam romologije

Naziv romologija izveden je od narodnog imena *Romi* (romski, sg. Rrom, pl. Rroma) i grčke reči *logos* (reč, govor, um, razum, moć mišljenja i rasuđivanja, moral). U duhu savremenih prevoda, moglo bi se, dakle, reći da je romologija logos o životu Roma.²² Taj pojam je, dakle, sličan pojmovnim nazivima nauka kao što su albanologija, turkologija, indologija, japanologija itd. ili judaistika, koja bi, zbog slične istorijske sudbine Jevreja i Roma, naročito zbog holokausta i dijaspore, mogla biti najbolji uzor za romologiju.

5.2. Predmet romologije

Predmet istraživanja romologije jeste život Roma u svim njegovim pojavnim formama (istorija, kultura, društvo, jezik, literatura itd.). To znači da su njen predmet ljudi koji, po svom istorijskom poreklu, etničkim, kulturnim, jezičkim i drugim osobenostima i istorijskoj sudbini i svesti predstavljaju jednu zajednicu. Članovi te zajednice, danas građani mnogih evropskih i vanevropskih država, žive u dvostrukim društvenim sistemima. Vladajući i dominantan sistem ispoljava se u odnosu na njih najčešće kao spoljašnji i izvor je pretnji i opasnosti, dok im se njihov vlastiti sistem pojavljuje kao unutrašnji i deluje im smisleno. Reč je, dakle, o ljudskoj i društvenoj grupi koja ima specifičan položaj i u kojoj se prepliću mnogobrojni neusklađeni i sukobljeni društveni odnosi i interesi.

S druge strane, to je zajednica u kojoj se, usled pomenutog položaja i odnosa, manifestuju različite pojave. Romologija može naučno opisati, objasniti i razumeti te odnose i pojave u saradnji s društvenim naukama, naročito istorijom, duhovnim naukama i sociologijom. Osim toga, zadatak romologije jeste da rekonstruiše razne pojave i događaje iz istorijskog i kulturnog života Roma. Reč je, dakle, o činionicima koji su na određenim geografskim i socijalnim prostorima i u određenim istorijskim periodima izazivali konkretne događaje i podsticali procese koji su zatim uticali na njihovu istoriju i obeležili njihov društveni i kulturni život, njihove društvene odnose i društvenu svest. Da bi postigla maksimalnu konkretnost, romologija je upućena na saradnju s istorijom i njenim disciplinama.

²² Ranije, kako je objašnjeno, korišćeni su pojmovi „ciganologija“ i „džipsologija“, koji nemaju više naučnu vrednost jer je dokazano da su pogrešni i politički nekorektni.

Na osnovu dosadašnjih saznanja, romologija je formulisala princip da sve što ometa socijalnu integraciju Roma treba da bude prevaziđeno. Ti faktori koji ometaju socijalnu integraciju javljaju se i u sferi većinskog društva i njegove države, ali i u sferi života Roma i njihove tradicije.

5.3. Prioritet istraživanja – anticiganizam

Anticiganizam koristi mala grupa naučnika u Evropi, pre svega u Nemačkoj. Pošto je naziv „Cigani“ najrasprostranjeniji u Evropi i anticiganizam najdublje ukorenjen u svesti i kulturama njenih naroda, prioritet u istraživanju treba da ima anticiganizam.

- Ime „Ciganin“ potrebno je ponovo staviti pod naučnu „lupu“ lingvista, onomastičara, sociolingvista, istoričara, sociologa, kulturologa, politikologa itd. jer, mimo očekivanja, ono se javlja i u „naučnim istraživanjima“ pojedinih Roma. U knjizi *Romi (Razlika i netolerancija)*, čiji su autori Andžej Mirga i Leh Mruz (srpsko izdanje Akapit, Beograd, 1997), rečeno je da je naziv „Cigani“ prihvatljiv jer je „u dugoj naučnoj upotrebi“. Zbog toga što se nisu mogli usaglasiti Nataša Vinter, predsednica Udruženja Sinta u Kelnu, koja je insistirala na tome da na Spomeniku evropskih žrtava holokausta u Berlinu bude uklesano i ime „Cigani“, i Romanija Roze koji se, s razlogom, tome suprotstavio, došlo je do zastoja u otkrivanju dugo očekivanog spomenika. Istoričar umetnosti Žarko Vidović (1921–2016) izjavio je da je „za romski narod naziv Cigani zapravo simbol njihove mučeničke sudbine, a da je zabrana upotrebe reči Cigani kao politički nekorektne, u stvari, način da se sakrije istina o njihovom stradanju u Drugom svetskom ratu“.
- Predrasude na osnovu imena Cigani često sužavaju socijalnu interakciju i praksu. One sužavaju radne i životne šanse mnogih Roma i usporavaju njihovu integraciju. Empirijski je dokazano da Romi rade poslove koje pripadnici većinskih naroda smatraju „nedostojnim“ (kao što su rad u gradskoj čistoci, čišćenje javnih toaleta itd.) ili neprihvatljivim, jer su ti poslovi slabo plaćeni.
- Socijalna praksa u mnogim slučajevima deo je okvira istorijskog i društvenog života ljudi i determiniše odnose između pripadnika većinskog naroda i pripadnika nacionalnih manjina. Neki događaj, čak i minoran, može postati povod za masovni napad ili progon Roma. Od pada Berlinskog zida do danas to se dogodilo u nekim evropskim državama.²³

²³ Primer su napadi na romska naselja u Francuskoj, koji su se dogodili krajem marta 2019. godine. U medijima se pojavila vest da Romi navodno kradu decu i odvoze ih kombijem, što je policija odbacila kao neosnovanu tvrdnju. Međutim, desničarske organizacije danima su napadale romska naselja u Francuskoj.

-
- Izolacija Roma, koja prema dostupnim istorijskim izvorima i građi, počinje već u XVI veku, još uvek se tretira kao „normalna“ pojava. „Ciganska naselja“ koja postoje gotovo u svim evropskim zemljama jesu primer rasne segregacije. Bilo je slučajeva da su Romi živeli u naseljima koja su podignuta na atomskim smetlištima, kao na primer u Španiji. Po nalogu Saveta Evrope, lekari su ustanovili da je veliki broj ljudi iz ovog naselja imao rak kože. U Beogradu, Romi su živeli u naselju „Gazela“, u kojem su pacovi tokom noći ujedali decu. „Gazela“ je srušena, ali u ovom gradu i danas ima više desetina takvih manjih naselja u kojima žive Romi (kao što je naselje Čukarička padina).

5.4. Šta obuhvata romistika

Unutar romologije, kao posebna akademska disciplina postoji romistika. Ona istražuje romski jezik i literaturu na romskom u njenoj istorijskoj i sadašnjoj pojavnoj formi, dokumentuje i posreduje. Pojednostavljeno kazano, deli se na romsku filologiju i istoriju romske literature. Romska filologija istražuje, dokumentuje i posreduje razvoj romskog od njegovih početaka do danas.

Oblasti istraživanja romske filologije jesu delovi lingvističkih disciplina kao što su fonetika, fonologija, morfologija, sintaksa, semantika, pragmatika, etimologija, dijalektologija, istorijska lingvistika, sociolingvistika. Osim staroindijskih jezika, prvenstveno sanskrita, i pojedinih novoindijskih jezika, koji su u bliskom srodstvu s romskim, romska filologija uzima u obzir i jezike koji su vršili uticaj na romski kao što su iranski, jermenski, turski, grčki, slovenski, rumunski i tako dalje.

Romska književnost istražuje se i izlaže istorijski i po autorima, a što se tiče sadržaja, po vrstama, formama, temama i motivima.

5.5. Interdisciplinarni pristup

Romologija je indoevropska (ako se uzme u obzir Bliski istok, onda indo-arabo-evropska) interdisciplinarna akademska disciplina, čiji se predmet sastoji iz kompleksa istorijskih pitanja i problema, kao i čitavog niza drugih pitanja i problema koji proističu iz procesa praktične interakcije romske zajednice i njenih članova sa svetom, u rasponu od Indije, do Evrope, a potom od Evrope, do vanevropskih zemalja.

Između subjekta i objekta istraživanja i među disciplinama postoje, slikovito kazano, „vazdušasti“ i „optički“ zidovi, što omogućava brz i elastičan prelaz s discipline na disciplinu, omogućavajući da predmet studiranja bude što celovitije obuhvaćen i istražen.

S obzirom na to da su predmet i metod nerazdvojno povezani, romologija koristi one metode istraživanja koji najviše odgovaraju specifičnostima njenog predmeta proučavanja. Nužno je pritom imati na umu da je u tom predmetu uvek sadržana kompleksna ljudska delatnost i društveno istorijska realnost i da su obe podložne transformaciji.

5.6. Razlozi za pojavu romologije

Potreba za romologijom iskazana je javno krajem šezdesetih godina XX veka. Ta potreba proistekla je, s jedne strane, iz teorijsko-kritičke svesti društvenih i istorijskih nauka i, s druge, iz težnje i kritičke svesti samih Roma, koji su počeli prvi put da se suočavaju s holokaustom koji su preživeli (kao i Jevreji) i s vlastitim društvenim položajem, ljudskim i kolektivnim pravima i slobodama.

Na osnovu činjenice da se Romi nalaze u najtežem položaju u svim evropskim državama i da su najveće žrtve rasizma i rasne diskriminacije, čemu je jedva poklanjana naučna pažnja, nastala je potreba da se konstituiše romologija. Ta potreba, koju su podržali mnogi progresivni naučnici, intelektualci i profesori univerziteta, integralni je deo težnji da se prevaziđe nečovečno stanje, odnosno promene svi društveni uslovi i odnosi koji su doveli do toga da egzistencija tog naroda izgubi društveno, političko, pa čak i ljudsko značenje. Svest o potrebi za osnivanje romologije, njenom naučnom značaju i vrednosti, deo je emancipatorske svesti koja je bitna odlika one filozofske i naučne svesti koja u istini i slobodi vidi temeljne i nedeljive naučne, ljudske i društvene vrednosti.

U skladu s tim je i osnovno polazište romologije – Romi su pre svega ljudi, deo čovekovog sveta i ljudskih odnosa. Filozofska saznanja koja polaze od ontoloških, epistemoloških i aksioloških pretpostavki i kritička razmišljanja o tom svetu i društvenim odnosima čine njen horizont. Koristeći ta saznanja i kritička razmišljanja kao „kompas“, ona nastoji da sagleda, objasni i razume mesto i položaj Roma u svetu u kojem žive, koji je istovremeno svet mnogih drugih naroda, etničkih zajednica i nacionalnomanjinskih grupa.

Zajedno s ostalim naukama, romologija je uočila da je svakodnevni život Roma u mnogim evropskim i vanevropskim zemljama upečatljiva slika tradicionalnog istorijskog odnosa prema Romima, zatim postojećeg društvenog stanja i vladajućih društvenoekonomske odnosa. Svakodnevni život tog naroda pokazuje, u stvari, da je ljudski život onečovečen i opustošen i da ljudi, pod pritiskom prošlosti i vladajućih društvenoekonomske i političke odnosa, egzistiraju kao ponižena, ugnjetena, napuštena i prezrena bića.

Da bi stekla svoj topos (sredstvo dokazivanja), romologija mora obrazložiti svrhu i smisao naučnih metoda i nauka (opis, objašnjenje, predviđanje) i pouzdano objasniti šta su naučno otkriće i dokazi, kao i principe naučnog istraživanja i izlaganja, elemente i strukturu istraživanja itd. Rezultati njenih istraživanja i istine treba da budu uvek poziv za promenu okolnosti i sveta u kojem su manjine i pod najpovoljnijim uslovima izložene mnogim nepravdama i pritiscima, naročito Romi, koji su još uvek primer pervertiranja antropologije u zoologiju.

5.7. ROMOLOGIJA I ONOMASTIKA

„O čhavo bijandol bi navesko. Kana džaltar akale
themestar sar manuš, o nav ovel leski čarain!“

„Dete se rađa bez imena. Kad ode sa ovog sveta kao
čovek, ime postaje njegova zvezda!“

Romska narodna izreka

Romi imaju mnoge etnonime (imena) koji se, s obzirom na poreklo, dele na endonime (rromonima) i egzonime (dasanima, gadženima ili goranima). Glavni endonimi jesu **Rrom**, pl. **Rroma**; **Sinto**, pl. **Sinte**; i **Kalo**, pl. **Kale**.

Prema saznanjima onomastike, lingvističke interdisciplinarne nauke o poreklu i značenju imena, ime preuzima karakteristiku jednog simbola, tj. ima simboličke funkcije i karakteristična semantička značenja.

Endonim Rom, koji kao ime naroda znači još „čovek“ i „suprug“ (to je slučaj i s imenima nekih drugih naroda), potiče od imena božanstva Rama, što znači da su Romi Ramina deca (Romaničel, „deca Roma“, jedna grupa Roma u južnoj Francuskoj, primer je koji ide u prilog ovoj tezi).

5.8. Tumačenja imena Rom

Pojedini lingvisti i filolozi mišljenja su da ime Rom potiče od Domba (sanskrit *Doma*), što je jedna etnička nomadska grupa koja živi na severu Indije. (U prilog tome, zastupnici prve teze navode da je inicijalno, početno, **rr-** u romskoj reči rroj f., kašika, po poreklu kao **Rr-** u imenu Rrom.)

Drugi, u vezi s imenom Rrom, navode sanskritsku reč *rama* (mio, drag, dopadljiv itd). Nažalost, to su primeri koji pokazuju kako njihovi autori svode onomastiku isključivo na lingvistiku, iako se u njoj kao interdisciplinarnoj nauci dotiču još mnoge druge nauke kao što su antropologija, etnologija, geografija, istorija, sociologija itd. Međutim, to je u suštini jedan skriveni oblik „rasističkog pakovanja“, tj. pokušaj dokaza da su Rromi potomci jedne od najnižih kasta, nedovoljno uverljivog „arijskog porekla“, što je argumentacija iz nacističke ideologije.

Na ostala objašnjenja imena Rrom, pogotovo na ona koja zanemaruju njegovo indijsko poreklo, nema smisla osvrnati se. Reč je o proizvoljnim pretpostavkama da ime Rrom potiče od Rumelija, kako se zvala Vizantija, odnosno o nazivu Roma, kako se zove glavni grad Italije, Rim.

5.9. Simboli prvog reda

Smatramo da ne bi bio problem ni kada se ne bi znalo poreklo imena Rom. Mnogo je evropskih i vanevropskih naroda čijem se imenu ne zna poreklo. Ali ako se s tim imenom jedan narod vekovima identifikuje, ako je ono sastavni deo njegove „krštenice“,

onda ono ima za taj narod u dovoljnoj i zadovoljavajućoj meri i konotaciju i denotaciju. Ono je prošlo jezik tih naroda, njihovu religiju i običaje, njihovu kulturu, literaturu, istoriju, njihove težnje i ideale, buduće planove, a Romi, Jevreji i Jermeni pod tim imenom stradali su i doživeli holokaust.

Ime je, dakle, njihov simbol prvog reda. S imenom se identifikuje pojedinac koji kaže: „Me sem Rrom“ („Ja sam Rom“). S njim se identifikuju porodica, rod, pleme (supgrupe): „Amen sam Rroma“ („Mi smo Romi“). S imenom se identifikuje i narod (grupa): „Amen sam Rroma“ („Mi smo Romi“). Nasuprot njima jesu drugi narodi koji imaju svoja imena. Na romskom, svi koji nisu Romi zovu se Das (pl. Dasa), Gadžo (pl. Gadže), Goro (pl. Gore) i Muslimani – Xoraxaj (pl. Xoraxaja).

Ime Das

Imena Rrom i Das (pl. Dasa)²⁴ obrazuju par koji je nastao u doba dok su Rromi živeli u Indiji, pre egzodusa. To je, dakle, par koji predstavlja kategoriju sa značenjem orijentacije.

Ostala dva para jesu Rrom–Gadžo i Rrom–Goro. Oni su nastali od imena Mahmuda Ghaznija i Mahamada od Gora.

Imena Sinto i Kalo jesu geografskog porekla. Prvo ime potiče od pokrajine Sindh (u današnjem Pakistanu), a drugo od Khalistan („čista zemlja“), kako se nazivala država u Pandžabu, koju danas Siki pokušavaju da obnove.

5.10. Plemenski nazivi

Od plemenskih naziva najznačajniji su *Tamara* ili *Tomara*, *Mandova* ili *Mandu* i *Gopta* ili *Gomani*. Sva tri naziva jesu indijskog porekla. Najstarije od njih je pleme Gopta. Oni su živeli u najvećem broju u Hrvatskoj, ali su u Drugom svetskom ratu masovno stradali od ustaša. Njih, naročito njihov dijalekt, opisao je Rade Uhlik.²⁵ Tamara, kojih je izvan Indije najviše u Srbiji i Makedoniji, imali su veoma istaknutu istorijsku ulogu u periodu od VIII do XII veka u Indiji. Oni, istorijski gledano, dolaze posle vladavine Harše, prvog indijskog kralja koji je bio, kako se smatra, romskog porekla.

Mandova, koji kao naziv za Rome koriste pejorativno i Srbi, ime je geografskog porekla. Naime, u Radžastanu i Madija Pradešu nalaze se oblasti i gradovi Mandova, u kojima su u prošlosti, po svemu sudeći, živeli Romi. Ovaj naziv, pored Srbije, poznat je i u Bugarskoj, u kojoj mnogi Romi imaju porodično ili lično ime – Mandov.

Supgrupa vredna pomena jeste *Manuša*. Ona je deo etničke grupe Sinta. Njeni pripadnici žive u najvećem broju u južnoj Francuskoj. U prevodu, manuša jesu ljudi. Još u staroj Indiji Manuša su, u skladu s običajima i ritualima, pripremali jela i piće kada neko umre.

²⁴ Dasa (starosedeoici koje su Arijci primorali da se povuku na jug) znači „stranac“, „sluga“, „rob“, „demon“.

²⁵ Rade Uhlik: *Onomastički nazivi*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1956.

5.11. Klanovi i lična imena

Klanovi i lična imena veoma su malo istraženi. Nazivi klanova indijskog porekla dospeli su u javnost zahvaljujući pre svega romskim piscima ili istraživačima romskog porekla kojima su ti nazivi bili deo svakodnevice.

Mina („riblje oko“) jeste klan čiji pripadnici žive od Indije, preko Srbije, do Kanade i SAD.²⁶

Varijanta *Minešti* javlja se među Kalderašima. Kalderaši prave kazane. Iz tih razloga se nazivaju Kalderaši, jer na rumunskom kaldar znači kazan.

Pored klanskog naziva *Mina*, prastarog su porekla nazivi *Puru* i *Kuru* (selo Umčari), *Brgoj* – što u slobodnom prevodu znači „romski Prometej“ (selo Malo Orašje, porodica Milana Jovanovića, čije romsko ime jeste Paka) i tako dalje.

Neka klanovska imena koja nisu romskog porekla takođe su vrlo rasprostranjena. Na primer *Šajn*, mnogobrojna romska grupa koja je živela u Srbiji (pre svega u Vojvodini) i Hrvatskoj. To ime potiče od istoimene persijske reči koja znači soko. U Drugom svet-skom ratu masovno su stradali u koncentracionom logoru Jasenovac.

Na Balkanu, u raznim zemljama, postoje romske grupe koje imaju ime (prezime) pret-ka, na osnovu zanimanja, po nazivu regiona itd. Neke od romskih grupa iselile su se iz Srbije u druge države. Na primer *Mačvaja*, koji potiču iz Mačve, a žive u SAD, Argentini, Brazilu i dr. Američki antropolozi tretirali su ih kao posebnu grupu, pošto nisu znali poreklo naziva Mačvaja.

Servi je brojna grupa Roma u Ukrajini i Rusiji. To su Romi koji su u vreme seobe Srba pod Arsenijem IV (1698–1748) napustili Srbiju i nastanili se u Ukrajini i Rusiji (npr. Niko-laj Sličenko, rođen 1934, direktor Teatra „Romen“ pripada grupi Servi).

Muška i ženska lična imena indijskog porekla jesu sledeća: Bidže m., Bidža ž., Bhuva m., Drona m., Džango m., Goga m., Gola ž., Goli m., Guga m., Jaja m., Kalo m., Kalea m., Kali ž., Keke m., Kenda ž., Kojče ž., Koko m., Loli ž., Lolo m., Lodžo m., Mandori m., Ma-kar m., Meneka m., Mona ž., Mone m., Murga m., Patalo m., Patari m., Saki m., Šero m., Šilja ž., Šiljo m., Taso m., Titalo m., i ž., Toko m., Tota ž., Toto m., Tula ž., Xari m., Xote m., Xoxa m., Xula m. i tako dalje.

Pojedina od ovih imena očuvala su značenje. Na primer, Gola – Goli znače okrugla – okrugao; Koka – lav; Murga – pile; Saki – drug, prijatelj; Šero – lav; Šiljo, Šilja – osoba obdarena naročitom snagom; Titalo – leptir; Toto – paun; Tula – vaga; Xari – apelativ za Šivu; Xoxa – atribut za boga vatre itd. Ova imena koja imaju leksičko značenje revital-izuju i obogaćuju romski rečnik.

Neki od pomenutih primera svedoče o tome da lična imena mogu biti od koristi za rekonstrukciju verovanja i religije Roma pre egzodusa iz Indije. Ime Devel – bog, zatim reči rašaj, žrec – sveštenik, trušul – trozubac, kojim Šiva ubija demone, lingam – Šivin seksualni organ, Marut – božanstvo koje cepa oblake i izaziva kišu, pojedini mitovi o vatri, božica Kali, koju Romi svetkuju kao Saru ili Bibi, elementi su pomoću kojih bi se mogao sklapati „mozaik“ njihove prastare religije, iz koje progovaraju hinduizam i šakti, moć koja se pripisivala ženskim božanstvima u VIII veku.

²⁶ U Srbiji familija Marković u selu Međulužje kod Mladenovca pripada klanu Mina.

Što se tiče budizma, koji je bio dominantan u Kanaudžu, centru Haršinog kraljevstva, jedva da su preživeli pojedini elementi. Čakra, točak – simbol koji se nalazi na zastavi Roma, svakako je najznačajniji preživeli element.

Najzad, mada ne i poslednje, to su mnogobrojna istorijska i društveno-kulturna pitanja. U nekima od njih se, kao što ćemo videti, ispoljava onomastički karakter. To su pre svega imena pojedinih istorijskih ličnosti, toponimi i srodnički odnosi.

Treći svetski kongres Roma održan u Getingenu 1981. godine

6. UVOD U ROMOLOGIJU

„Istorija je usidrena u sadašnjosti, ima svoje pretpostavke u prošlosti i svojim posledicama smera u budućnost.“

Karel Kosik

Uvod u romologiju obuhvata objašnjenje etnonima (endonima) Romi, Sinti (romska grupa u Nemačkoj) i Kale (romska grupa u Španiji i Portugaliji), grupa, supgrupa, nazive klanova i lična imena, zatim imena Dasa i religije – hinduizam, budizam, džainizam i islam.

Tema *Uvoda u romologiju* jeste i komparativna analiza fonološkog sistema romskog jezika i sanskrita i etimološka analiza romskog jezika iz perspektive analiza koje su izvršili najugledniji lingvisti, filolozi i romisti. Ova pitanja su od značaja i za standardizaciju romskog jezika, perspektive i značaj romologije.

Kraljevi romskog porekla

Sledeće tematsko područje jesu novootkriveni podaci o kraljevima romskog porekla u državama severne i severozapadne Indije. Kralj Harša jeste jedan od najznačajnijih. Posle njegove smrti kraljevstvo se raspalo. Stvara se veliki broj država i državica plemenskog karaktera. To je karakteristično za razdoblje od VIII do XII veka. U tom periodu severna i severozapadna Indija bile su na meti terorističko-pljačkaških pohoda sultana Mahmuda Gaznija, a 160 godina kasnije Mahamada od Gora, koji je osvojio veliki deo Indije i otvorio snažan prodor islama u Indiju. To je ostavilo trag i na biće Roma. Oni su doživeli još jednu podelu – na hinduiste i muslimane, a potom na muslimane i hrišćane. Reč je o jednoj od primarnih podela među Romima.

Izrada romološke karte na koju će biti uneti geografski i istorijski podaci o Romima u Indiji jeste jedan od ključnih zadataka *Uvoda u romologiju*. Potrebno je takođe planirati romološku kartu s geografskim i istorijskim podacima o Romima u Evropi koja bi, pored naučnog cilja, zadovoljavala i potrebe druge vrste.

6.1. Bolni doživljaj „identiteta“

Pitanje kulture Roma pre egzodusa sledeća je tema *Uvoda u romologiju*. Njena paradigma, što ćemo na osnovu analize pokazati, još egzistira i doprinosi opstanku onog modela kulture koji se može nazvati tradicionalnim. S druge strane, njena je funkcija još uočljiva u identitetu Roma, u kojem se ispoljavaju različiti elementi. Možda nijedan narod na svetu ne doživljava svoj identitet toliko dramatično i bolno. Njihovo književno stvaralaštvo sadrži mnogobrojne primere koji svedoče o tim doživljajima. Već kad se pomene „slovo C koje stoji na početku reči Ciganin“, kako je napisao Predrag Jovićić,²⁷ romski pesnik iz Srbije, Rom se suočava s tom dramom. Ti doživljaji, koje prate crvenilo u licu, znojenje, podrhtavanje, plač, tonjenje u samog sebe itd., ispoljavaju se u rasponu od straha i strepnje, etnomimikrije i poricanja nacionalnog identiteta, pa do samomrznje, svedoče romski književni tekstovi.

²⁷ Predrag Jovićić: *Isčupani iz života*, Titovo Užice, 1990.

6.2. Romologija i etika

Romologiju treba shvatiti kao kompleksnu nauku koja se temelji na etici. Njene istine jesu rezultat umne spoznaje, ali spoznaje koja doprinosi i obrazovanju „srca“. Ona je saznanje o ljudima koji su više od hiljadu godina lišeni svih prava, vlasnici „golog života“. Ona svedoči o ljudima koji su prešli put od Indije do Evrope, na kojem se, takoreći na svakom koraku javlja opasnost da se čovek nađe pod točkovima moći ili raznih strasti. Ona vidi istinu o ljudima koji sa „srcem u ruci“, kao Danko u priči „Starica Izegrilj“ Maksima Gorkog, osvetljavaju put ne samo sebi već i čovečanstvu, koje je, svedoci smo, počelo sve češće da zatvara oči kad ugleda čoveka.

Kada se na čelo tog čoveka stavi etiketa „Ciganin“, kao što je u doba nacizma svaki Rom nosio oko ruke žutu traku na kojoj je stajalo crno obojeno latinično slovo „C“, onda se lice čoveka više ne primećuje. Tome su dali svoj prilog i naučnici, u prvom redu oni koji su bili sledbenici rasizma i nacionalsocijalizma (kriminalni biolozi, higijeničari i eugeničari), ali i pojedini kvazinaučnici u ostalim evropskim i vanevropskim državama.

Zbog toga romologija treba da postane deo programa studija ne samo romskih već i što većeg broja studenata neromskog porekla. Naučna istina o Romima i Jevrejima, koji su vekovima etiketirani kao niža rasa, istina je o čovečanstvu.

Romologija saopštava istinu i izlaže znanja o čoveku i Romima, zajednici čiji su članovi pod pritiskom većine formirali društva koja predstavljaju geta, u kojima vladaju uslovi nedostojni života čoveka. Njena istina i znanja odnose se na svako mesto života i rada Roma i sveta kojem pripadaju. Romi su test za taj svet, pravdu u njemu, demokratičnost, ljudska prava i slobode. Iz tih razloga romologija, govoreći o Romima, uvek govori i o društvu i čovečanstvu. Njene istine su univerzalne, a ne partikularne. Svaka nauka o čoveku temelji se na etici.

6.3. Romologija i Indija – zemlja stare civilizacije

Indija, Bharat Ganarhaya, čija je površina 3,3 miliona kvadratnih kilometara, sedma je država po prostranstvu, a sa 1,3 milijarde stanovnika, posle Kine, druga je po broju stanovnika u svetu. Na jugu izlazi na Indijski okean, na zapadu na Arapsko more, na istoku izlazi na Bengalski zaliv. Države s kojima se graniči jesu Pakistan, Kina, Nepal, Butan, Bangladeš, Mjanmar, dok su Sri Lanka i Maldivi ostrva u Indijskom okeanu. Indijska ostrva Andamani i Nikobar jesu granice Indije s Tajlandom i Indonezijom.

Pored Egipta, Kine i Mesopotamije, Indija je zemlja stare civilizacije. Harapa kultura i Mohendžo-daro iz 2600. pre n. e. zadivili su svet. Naime, arheolozi su otkrili da su 2600. pre n. e. postojali tzv. harapa kultura i Mohendžo-daro, a ovo arheološko nalazište nalazi se na teritoriji današnjeg Pakistana.

Još jedan podatak koji svedoči o teritorijalno-geografskoj promeni pod uticajem istorije jeste Taksila (Taxilla), nekadašnji čuveni indijski univerzitet na kojem je, kako se smatra, predavao i Panini, autor čuvenog dela *Osam poglavlja*, u kojem je, na zadivljujući način, izložio gramatiku sanskritskog jezika. To je i grad koji je upoznao mnoga indijska kraljevstva, a danas se nalazi na teritoriji Avganistana.

Iz duge i bogate indijske istorije, za Rome je najbitniji srednjovekovni period.

6.4. Harša – prvi indijski kralj romskog porekla

Harša (590–647. godine), poznat kao Harshavardhana, prvi je indijski kralj koji je, kako se smatra, romskog porekla. Bio je na čelu kraljevstva severne Indije od 600. do 647. godine, čiji je centar bio najpre u Tanesaru (istočni Pandžab, danas Harijana), a potom u Kanaudžu (Utar Pradeš) i simbolizuje kraj perioda stare i početak srednjovekovne Indije.

Harša je stekao ugled i izgradio autoritet u ratovima protiv Belih Huna. Proslavilo ga je i uspešno rešavanje klanovskih sukoba, koji su uvek tinjali na severu Indije. Iz tih razloga je postao budista i omogućio da Kanaudž postane budistički centar. Država koju je stvorio ustrojena je prema centralističkom modelu.

Tragični porodični događaji, čiji su uzroci bili politika i pobeda južnoindijskog kralja Pulakešina II (610–642. godine), koji je prodro u Malvu, region od izuzetnog istorijskog značaja, izazvali su potres u kraljevstvu.

6.5. Romske dinastije

Na političku scenu stupili su Raštrakuta, koji su upravljali velikim delom Maharaštre, Kanaudža i pojedinim gradovima, Pala, dinastija u čijim su rukama bili Bengal, Bihar i veći broj gradova i Pratihara, dinastija Gurdžara, sa centrom u Udžainu, koja je bila gospodar severne Indije.

S druge strane, započeo je prodor Arapa, koji su 712. godine već osvojili pojedine indijske oblasti i otvorili put islamu u Indiju. U tom periodu kalif Muhamad bin Kasim (695–715. godine) postao je najslavniji.

S indijske strane, u odbrani zemlje od arapskih osvajača Abasida i Umajida istakao se Nagabata I (730–760. godine) iz Gurdžara Pratihara dinastije, koji je upravljao Avantijskim u regionu Malva, Madija Pradeš. On je 738. godine pobedio Arape. Mihira Bodža (836–885. godine), jedan od najprosvetljenijih i najobrazovanijih kraljeva Indije, bio je njegov potomak.

Ovo razdoblje u indijskoj istoriji poznato je kao period ratova za osvajanje Radžastana, koji su se dogodili u periodu od 712. do 816. godine.

Za istoriju Roma i romologiju od velikog značaja jesu podaci koji se prvi put pominju u ovom radu o pojedinim romskim dinastijama. Najiscrpnije se govori o dinastiji Tamara ili Tomara. Po svom poreklu, to su radžputi, „sinovi kraljeva“ iz Radžastana, indijska vojna aristokratija koja je imala 36 klanova.

Ime Pal očuvano je među Romima. Javlja se i u igranom filmu *Skupljači perja*. Ananga Pal bio je u periodu 736–754. godine kralj dinastije Tamara, čiji je centar bio u Gvalioru (Madija Pradeš), a kasnije je obuhvatao Delhi i okolinu (izgradnja *Crvenog utvrđenja* pripisuje se Tamarima), kao i druge oblasti. Ova romska grupa imala je 19 dinastija.

Poslednja je ona na čijem je čelu bio Pritvi Radž Čauhan (1178–1192), koji je krunisan kad je imao samo 11 godina, pošto je njegov otac Samešvara umro. To je jedan od najpopularnijih indijskih vladara – oličjenje mladosti, avanture, velikog obrazovanja, hrabrosti i odanosti etičkom kodeksu radžputa. Stavljajući svoj život na kocku zbog Saniogite, ušao je u legendu.

7. RATOVI PROTIV INDIJE I EGZODUS ROMA

U periodu od 1001. do 1027. Mahmut Gazni izvršio je 17 terorističko-pljačkaških pohoda protiv severne i severozapadne Indije. Ovaj sultan, koga je nemački filozof G. V. F. Hegel (1770–1831) predstavio kao jednog od „najokrutnijih vojskovođa u istoriji čovečanstva“, nije uživao veliki ugled ni u očima svoga oca Sabuktigina, koji je odredio da njegov mlađi sin Ismail preuzme vlast posle njegove smrti. Kada je Sabuktigin umro 997. godine i Ismail preuzeo 5. avgusta 997. vlast, s titulom emir,²⁹ Mahmut je skovao plan kako da Ismaila svrgne s vlasti. Uz pomoć mlađeg brata Jusufa i ujaka koji je bio general, Mahmut je uklonio brata Ismaila 998. i postao prvi sultan u istoriji Gaznavida, čiji se centar nalazio u Ghazni, u istočnom delu Avganistana. Mahmut Gazni kao da je svoju politiku i vojnu strategiju vodio u skladu s nazivom planinskog masiva „Hindu-kuš“. Ovaj naziv usledio je posle sanskritskog „pariyatra parva“ (sedište reke Ind), a zatim u vreme Aleksandra Makedonskog (356. pre n. e. – 323. pre n. e.) „Kaukasus indikos“ (Kavkaz). Treći, pomenuti naziv „Hindu-kuš“, u vreme arapsko-muslimanskih započetih ratova protiv indijskog supkontinenta, do današnjeg dana znači „ubiti Induse“.

Mahmut Gazni je napao Pešavar (današnji Pakistan) 1001. godine, a potom su se na meti njegovih pljačkanja i razaranja našli Batija (1005. i 1001), Nagarkot, tadašnji glavni grad Pandžaba (1014), bivše sedište kraljevine Harše, Tanesar, gde je ubijeno 50.000 ljudi, a zatim je 1015. usledio napad na Kašmir.

7.1. Prvi egzodus Roma iz Indije

Mahmut Gazni je sa svojom vojskom 2. decembra 1018. stigao u Mathuru i Vrindavan, gde je prema svedočenju očevidaca izvršio pokolj. U tim mestima nalazilo se na stotine hinduističkih hramova, jer se prema mitološkom predanju i verovanju u blizini tih mesta rodio bog Krišna. Mathura je polivena naftom i zapaljena. Plamen je ugašen tek kad je pretvorena u zgarište. Al Utbi (961–1040), Mahmutov lični sekretar, opisao je masakre u Tanesaru i Mathuri: „Od krvi kufara (bezbožnika) voda je u reci Gagar, koja protiče pored Tanesara, bila nedeljama krvlju obojena. Preživeli nisu mogli da dođu do vode, jer je vodovodna mreža bila oštećena, bunari otrovani. Vatra od zapaljene nafte u Mathuri gorela je više od 20 dana i noći.“ Na kraju svog izveštaja Al Utbi je napisao: „Neka je hvaljen Alah koji je priredio tako veliku čast i slavu nama muslimanima!“

Krajem iste godine Mahmut Gazni je napao Kanaudž, u kojem se nalazilo oko hiljadu, pretežno budističkih hramova. Hroničari su opisali da su muževi i očevi bacali svoje žene i decu u vatru da ne bi živi dospeli u ruke Mahmutovih sledbenika.

Prema proceni slavnog naučnika Al-Berunija (973–1050), koji je bio pratilac svog mecene Mahmuta, uništeni hramovi vrede najmanje dve stotine godina rada, jer toliko bi bilo potrebno da bi se nešto slično moglo stvoriti. Ovi masakri i pustošenja bili su uzrok i povod za prvi egzodus Roma iz Indije. Zarobljena, uglavnom mlađa lica, završila su u Bagdadu, na najvećem tadašnjem tržištu roblja. Zanatlije i stručnjaci za građevinske poslove dospeli su u Horastan, u kojem su podizana mnoga zdanja i hramovi. Po nazivu ovog regiona nastao je romski naziv *Xoraxaj* ili *Xoraj* koji se odnosi na Turke i ostale muslimane.

²⁹ Emir (veličanstveni) jeste plemićka titula.

U periodu od X do XII veka u Gvalioru je vladala dinastija Tamara. Tamari su bili na vlasti još u Harijani i Delhiju. Druga grupa je bila u Madija Pradeš. Mahmut Ghazni je, na kraju, razorio i veličanstveni hram Somnat u Gudžeratu. To se dogodilo 1025. godine. Po mišljenju američkog filozofa i historičara Vilijama Duranta (1885–1981), to je „neopisivo varvarstvo. Terorističko-pljačkaški pohodi Mahmuta Ghaznija jedan su od najstrašnijih događaja i krvoprolića u istoriji čovečanstva. To je bilo neviđeno varvarstvo koje je trijumfovalo nad civilizacijom“, zaključio je Durant.³⁰

Mahmut Ghazni je takoreći do svoje smrti, 30. aprila 1030, vodio ratove ili gušio pobune. Na bojnopolju je dobio malariju, koja je izazvala tuberkulozu, od koje je umro. Vrata na grobnici u kojoj počiva u mauzoleju u Ghazni ukrašena su opljačkanim komadima ukrašenim zlatom iz Somnata, u čijem je razaranju učestvovao. O tome su opširno pisali istaknuti indijski historičari Rameš Čandra Madžumdar (1888–1980) i Romila Tapar (1931). Najznačajnija posledica ratova Arapa i Mahmuta Ghaznija protiv Indije jeste prodor islama kao političke snage u mnogoljudnu i multireligioznu Indiju. Rušenje hinduističkih hramova, ubijanje indijskog stanovništva, naročito hinduističkih vernika kao „bezbožnika“, njihovo odvođenje u ropstvo i izvođenje zarobljenih na tržište roblja imalo je veoma ozbiljne i teške posledice po zajednički život i mir u zemlji. Gubitak Pandžaba, bar privremeno, bio ozbiljan i veliki gubitak.

7.2. Drugi egzodus Roma

Drugi egzodus Roma usledio je posle drugog rata između Mahmuda od Ghora i kralja Delhija i Adžmira Pritvija Radža Čauhana, koji se odigrao u Tereimu ili Taraoriju, u Harijani, 1192. godine. U prvom ratu, 1191, koji se odigrao na istom mestu gde i drugi rat, u Taraoriju, Pritvi Radž Čauhan bio je pobednik. Pridržavajući se etičkog kodeksa radžputa, Čauhan je oslobodio zarobljenog Mahamuda od Ghora. Međutim, godinu dana kasnije sultan i vojskovođa iz Ghora u Avganistanu, pošto je vrlo detaljno proučio ratni plan i okupio višestruko jaču vojsku, sastavljenu od velikog broja plaćenika, željan pobeđe, vratio se ponovo na isto mesto u Indiji.

Pritvi Radž Čauhan je za ovaj rat organizovao konfederaciju radžputa (sinovi kraljeva), u kojoj je bilo 159 feudalnih kraljevstava. Međutim, njegov neprijatelj Mahamad od Ghora iskoristio je pruženu ruku Čauhanovih rivala i neprijatelja u Indiji, među kojima su se nalazili kralj Džamua (oblast između Pandžaba i Kašmira) i Čauhanov tast, otac Saniogite, Džaj-čandra, kralj Kanaudža. U ovom drugom ratu Čauhan je pobeđen, nakon što je bio zarobljen, oslepljen je i pogubljen. Strašnom mučenju podvrgnuta su i braća kralja Adžmira i Delhija i njegovi najbliži ratni saradnici. Saniogita je izvršila samoubistvo.

Pobeda Mahamada od Ghora omogućila je snažan prodor islama u Indiju i dovela do toga da Delhi postane sultanat, što je imalo posledice po ceo potkontinent. Iz bilansa koji je izveo već pomenuti historičar Lal, da se u tom razdoblju dogodio najveći holokaust u istoriji čovečanstva, proizlazi obiman istraživački program za romologiju. Utoliko pre što ovo saznanje nije bilo dosad poznato u istoriji Indije.

³⁰ William Durant: *India*, Washington, 1936.

8. ROMI U ZEMLJAMA BLISKOG ISTOKA

Pošto su izgubili državu, Romi su postali narod, slikovito kazano, „bez doma, bez groba“. U zemljama Bliskog istoka (u engleskoj terminologiji Srednjeg istoka) oni su bili stigmatizovani kao „bezbožnici“, što je u islamskim zemljama značilo da su lišeni svih prava, često i prava na život. U vreme krstaških ratova oni su bili meta na svakom koraku. Nomadski način života i etnomimikrija doprinosili su njihovoj delimičnoj zaštiti.

8.1. Lurska legenda umesto istorije

Firdusi (940–1020), pesnik svetskog glasa, autor čuvenog speva *Šahnama*, u jednoj epizodi toga speva pomenuo je Lure, stanovnike Kambodže, pokrajine u Avganistanu. Njih oko 12.000 pozvao je Bahram V Gur, šah Sasanida (320–438. godine) da dođu na njegov dvor i svojim muzičkim i plesničkim umećem razvesele njegove podanike. Zauzvrat dao im je hranu i piće, stoku i seme žitarica i naredio da to seme čuvaju za setvu i počnu da se brinu sami o sebi. Ali Luri, koji su poistovećeni s Romima, nisu se pridržavali šahove naredbe, pa ih je zbog toga on proterao.

Firdusin mecena bio je Mahmut Ghazni. Pesnik je bio u Ghaznijevoj pratnji, tokom njegovih invazija na Indiju. Prema ovoj epizodi iz *Šahname*, Luri su potomci Roma odnosno Romi su Luri. U Iranu postoji pokrajina Luristan, a u Avganistanu pokrajina Nuristan. Ovaj naziv potiče od arapske reči „nauar“. Tako se u stvari zove svetleća supstanca koju koriste muzičari i zabavljači u arapskim zemljama. Pored Luri i Nuri, postoje još i lokalni nazivi. Ime indijskog porekla Domara ili Domba takođe je u upotrebi, naročito u Izraelu. Za zemlje Bliskog istoka karakteristično je da prošlost dugo traje. Pošto Rome mimoilaze promene, ona je njihov hiljadugodišnji saputnik. Način života. Plemena neromskog porekla u državama Bliskog istoka poistovećuju se s Romima zbog istog ili sličnog načina života.

8.2. Empirijska istraživanja

Nemački istraživač Herman Arnold objavio je 1965. da je više nomadskih plemena sreo u Kazvinu, Teheranu, Amolu, u blizini Mejguna, severno od Teherana, Kalaku, zapadno od Teherana, u blizini Širaza itd. Prema njegovim rečima, mnoge od ovih plemenskih grupa nazivaju se Kauli. Pominju se i pod imenima Gurbetima i Karači. Ovo poslednje ime moglo bi biti od naročitog značaja. U Iranu živi oko 100.000 Roma.

Iranac Kirus Piranu proučavao je ova plemena u direktnom kontaktu 10 godina i 1969. objavio je knjigu *Romi Irana (The Gypsy of Iran)*. Pojedine romske grupe stigle su u Iran, pretpostavlja Piranu, u XI veku, dakle, neposredno posle Ghaznijeve invazije na Indiju. Plemena se dele na klanove.

Romologija koja treba da prikaže i objasni način života raznih plemenskih grupa, koristeći pritom dokumentarni i video materijal, treba da obuhvati sve zemlje Bliskog istoka. Ova tema je u poređenju s drugima najmanje istražena. Vrlo bogat, ali nedovo-

ljno istražen materijal i građa nalaze se u arhivama u Iraku, Egiptu i Siriji.³¹

'Cigančica', ulje na platnu, Bokačo Bokačini, XVI vek

³¹ Prema današnjim podacima, u Siriji živi više od 300.000 Roma.

9. ROMI U EVROPI: STO PUTA PONOVLJENA LAŽ STVORILA JE PUT DO PAKLA

„Kon lel amaro pačape, mekel amari vogi čučī!“
„Ko nam oduzima nadu, dušu nam pretvara u pustinju!“

Romska narodna izreka

Ime Evropa ima za Rome naročito značenje. Oni su kao pojedinci i narod utkali svoju nadu u ime ovog kontinenta. Evropa je za njih, kao i za mnoge druge, bila oličenje uma i kolevka demokratije i ljudskih prava. Za njih još više od toga, jer su bez svoje domovine i države. Istorijski izvori pokazuju da nijedan kontinent nije im tako surovo oduzeo nadu u „bolje i srećnije sutra“ od evropskog kontinenta, na kojem je, u skladu s tadašnjim ubeđenjima, čovek tretiran kao najbolja mašina ili njen dodatak, koji pod prinudom izvršava predviđene poslove i zadatke.

9.1. Ljudska koža kao istorija

Za mnoge Rome istorija njihovog naroda jeste kao koža Luisa Simona, zatočenika iz koncentracionog logora Buhenvald, čiji je komandant Karl Oto Koh (1897–1945), čini se, mogao konkurisati za mesto na vrhu liste zločinaca u istoriji čovečanstva.

Simon, francuski Rom, imao je tetovirano telo. Kada je Koh to uočio, naredio je da se sa živog Simona skine koža, pa zatim preparira i njome obloži njegov pisači sto. Kako pokazuju izvori, nacisti su imali eksperte i za tu vrstu poslova. Kohova supruga, Ilse (1906–1967), koja je pored Buhenvalda radila i u Majdaneku, bila je „specijalizovana“ da od ljudske kože pravi abažure za stone lampe i poveze za knjige, pa čak i nameštaj!

U svakoj državi Evrope, kako svedoče dokumenti, Romi su bili tretirani kao bića „bez krsta i duše“, kako je napisao Ivo Andrić u romanu *Na Drini ćuprija*. Svako je smeo da „pogleda Roma preko nišana“ i vidi, svedoči naš nobelovac, kako mu bol iz tela izvlači ilovača i da je jedino mesto koje je po njegovog meri – grob.

9.2. Slike Evrope u doba dolaska Roma

Romologija i počinje temom Romi u Evropi, koja je njena najobimnija oblast. Slika Evrope iz XII, XIII i XIV veka odudara od slika iz kasnijeg doba, pogotovo iz savremenog. To nije bila Evropa sreće i radosti, već kontinent straha i tuge. Razne opake bolesti, naročito kuga, ugasile su živote mnogih ljudi. Zatim, plamen lomače inkvizicije progutao je mnoge živote. To je bilo doba opsednutosti đavolom, krstaških ratova, ritera (vitezova) i ritterskih borbi, doba u kojem je jedan konj bio skuplji od čoveka, ponekad čak i viteška zaštitna košulja!

Mogu da se navedu i mnogi drugi podaci koji pokazuju težinu i muku života ljudi u Evropi u pomenutom dobu. Jedan deo podataka odnosi se na broj stanovnika u pojedinim državama. Tako, na primer, u Engleskoj je 1120. bilo samo tri miliona stanovnika. Drugi podatak potiče iz 1130. kada je prvi put organizovano iznošenje smeća iz Strazburga. Dobijanje alkohola pomoću destilacije ili izgradnja mlinova koje pokreću vetrenjače takođe potiče iz tog doba.

9.3. Džingis-kan i lateranski sabor

Džingis-kan (1162–1227), koji je ujedinio mongolska plemena i stvorio Mongolsko carstvo, obeležio je kako istoriju Azije, tako i istoriju Evrope. S njegovim imenom povezuje se pojam democid – potpuno uništenje građana jedne države ili više država. Njegov prodor u pravcu Evrope, naročito od momenta kada se sukobio sa Osmanskim carstvom, ubrzao je prelazak Roma iz bliskoistočnih zemalja u Tursku i Vizantiju, a iz oblasti ovih država, prema Balkanu.

Papa Rimokatoličke crkve Inoćentije III (1160–1216), koji je organizovao IV Lateranski sabor (1212–1215), izazvao je promene ne samo u crkvi već i u životu Evrope i njenih građana. On je ozvaničio inkviziciju, uveo indulgenciju,³² pokrenuo rat protiv Francuske i mešao se u politički život evropskih država. Progoni jeretika u raznim zemljama sigurno je da su doprineli i progonu Roma i njihovoj otežanoj poziciji u Evropi. To pokazuju analize nekih istorijskih izvora iz država koje su ostavile najuočljiviji pečat na biće Roma. „Prvi krug“ formirale su Nemačka, Španija i Rumunija.

9.4. Romi u Nemačkoj

Nemačka vlast ostavila je najboljniji pečat na biće Roma i Sinta. Pojedini naslovi edikta, kojih je između 1500. i 1800. bilo 148, svedoče da ih vlast nije uopšte tretirala kao ljude tj. deo ljudskog roda, već kao „ptice“, insekte, štetočine itd. U ediktu od 4. septembra 1498. oni su bili tretirani kao „Vogelfrei“, što znači bili su izvan svih zakona toga doba. O tome su detaljno pisali nemački istoričar Joachim S. Homan (1953–1999) i književnik Rajmer Gilsenbah (1925–2001).³³

Istorijski izvori koji potiču iz tog perioda, dugog 447 godina, beleže sve značajnije događaje i zbivanja u vezi sa životom i sudbinom Roma. Grubo računajući, Romi u Nemačkoj bili su 163.155 dana bez sunčeve svetlosti.

Radi ilustracije, korisno je podsetiti da su skoro sve zakone protiv Roma potpisivali crkveni velikodostojnici i nemački kraljevi. „Otac“ Protestantske crkve u Nemačkoj Martin Luter (1483–1546) i njegovi najverniji sledbenici, koji su dali mnoge priloge antisemitizmu, „blagoslovlili“ su i anticiganizam i podržali ili podstakli mnoge mere protiv Roma u Nemačkoj.

Od državnih uglednika i autoriteta pomenućemo cara Maksimilijana I (1493–1519), kurfirsta Augusta fon Zahsenana (1553–1586), kurfirsta Johana Georga II (1656–1680), cara Ferdinanda I (1531–1558), kurfirsta Vilhelma I (1640–1688), kralja Pruske Fridriha I (1701–1713), kralja Pruske Fridriha II (1730–1772). Analize pokazuju da je reč o jednoj sistematski organizovanoj akciji i naoružanoj nepravdi (koju je još Aristotel smatrao najstrašnijom nepravdom), koja je nanosila jednom golorukom narodu kakav je gotovo nemoguće naći u analima evropske istorije.

³² Indulgencija ili oproštajnica jeste otkup greha novcem ili drugim materijalnim dobrom. Ovaj običaj uvela je Katolička crkva, a posebno je bio zastupljen u praksi od XI veka.

³³ Joachim S. Hohmann: *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland (Istorija progona Roma u Nemačkoj)*, Frankfurt/M, 1981; Reimer Gilsenbach: *Weltchronik der Zigeuner (Svetska hronika Roma)*, Frankfurt/M, 1994; Erich From, *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1989.

9.5. Apsurdne optužbe protiv Roma

Neke optužbe protiv Roma bile su apsurdne. Na primer, optuživani su da su „pomagači đavola“ i „veštice“, „tatarski i turski špijuni“, čak i „kradljivci dece“. To se koristilo kao razlog i povod za progone, pogrome i masovna vešanja, naročito u doba Fridriha II u Pruskoj. Tako je Nemačka pokazala da prema Romima postupa odista u duhu jedne njihove stare izreke, koja glasi: „Svi narodi imaju laži. Samo mi, Nemci, imamo životne laži!“ Ova vrsta laži imala je ponekad karakter ontološke laži. Tako, na primer, govorilo se da je „plamen filozofije“ iz stare Grčke prenesen u Nemačku i da je iz njega proistekao „apsolutni duh“, koji je sazajno ovaploćenje suštine bitka.

Neobično je, čak paradoksalno, da je najveći broj edikata protiv Roma objavljen u XVIII veku, veku prosvetiteljstva i Francuske revolucije (1789–1790), u kojoj je podignuta zastava „Slobode, bratstva i jednakosti“ i u „Marseljezi“ objavljeno da se „budi Istok i Zapad“. Ežen Delakroa, autor slike *Sloboda*, poručio je: „Sloboda vodi narod.“ Istorijsko iskustvo je, međutim, pokazalo da put slobode određuju pre svega oni koji je predvode, a pečat joj daje politika, koju prožima karakter naroda.

Romologija bi mogla dati značajan doprinos izučavanju ovog fenomena. Jedna romska izreka na sažet način izražava iskustvo i pogled ovog naroda na ratove i revoluciju: „Khanči lačo našti resel pe čurasa thaj puškasa. E godjasa arakadol pe o drom lačhimasko, o drom e bi došengo thaj bi bezehengo. Kaj si lačhipe, bijandol lošalipe; kaj si lačhipe, barol thaj zurardol o čačipe! Kaj si but čačipe, harnjardol e čhibe hohavimaske“ („Nijedno dobro ne stvara se mačem ili puškom. Put dobra pameću se otkriva, to je put bez grešnika i greha. Iz dobra raste i širi se radost; iz pravde raste i jača istina! Gde ima mnogo istine, jezik laži se ne čuje“).

U XVIII veku glavna sila u Evropi jeste Velika Britanija koja, zajedno sa SAD, zahteva da prosvetiteljstvo prožme celokupni život, državni i društveni poredak i politiku, a ne samo nauku, kulturu i umetnost. Prosvetiteljstvo treba da bude nova revolucija prosvetljenih ljudi, koji su sposobni da grade nove evropske i globalne puteve. Ali, umesto globalne revolucije, mnogi su se opredelili za parcijalnu revoluciju, koja je brzo dospela u ćorsokak. Kopernikanski obrt je izvršen na nebu ali ne i na zemlji. Pojedini vladari postali su prosvetljeniji, pokazali su se kao poklonici nauke i umetnosti, ali su u stvari postali prosvetljeni apsolutisti koji se nisu odrekli gospodarenja nad ljudima i upravljanja njihovim sudbinama. SAD je izrastala u novu svetsku silu. Rusija se širila i takođe težila da postane velika sila. Turska je već bila carska sila. U Aziji je dominirala Kina. Romi, mali narod između velikih sila, živeli su sve skrivenije i trudili su se da sastave dan s danom. Čak i taj život, koji je ličio na „umiranje na rate“, bio je pod stalnom prismotrom i kontrolom. U svim tim državama, izuzev Kine, Romi su bili direktna ili kolateralna šteta, večni gubitnici ili oličenje *homo sacera* (golog života).

9.6. Faustofsko-mefistofelofska kultura

Pod ekspanzijom i snagom tehničke, tehnološke i biomoći, pod kišobranom vojne i političke moći, svet je postao sve efikasniji i suroviji. U faustofsko-mefistofelofskoj kulturi

čovjek je postao samo ulog u igri Fausta i Mefistofelesa, u koju je uvučen, uz pomoć ontoloških laži i sam Svemoćni. Ovu surovu igru, koja je anticipacija pojedinih aspekata života u Nemačkoj i Evropi u XX veku, opisao je slavni J. F. Gete u svom delu *Faust* (1749–1832). Na osnovu nje kao da je stvoren prostor i za lovce na ljudske glave, koji su svoje bolesne strasti mogli čak da unovče u specijalnoj gradskoj kasi, u kojoj je postojala stavka „premi-ja za ciganske glave“.

Iz mnoštva primera koji pokazuju kako se postupalo s Romima u Nemačkoj, navodimo primer opisan u knjizi Joahima S. Homana: „Godine 1700. prilikom prebrojavanja lovačkog plena u jednoj maloj oblasti rajnskog kneževstva pronađena je i jedna Ciganka i njena beba. Bilo je to vreme u kome se protiv Cigana ratovalo ognjem i mačem, kada su ih samo zbog prekoračivanja granica zemalja stavljali na vešala, čerečili između točkova, bacali na lomaču. Za svakog ubijenog Ciganina isplaćivala se premija, specijalni talir po glavi, što je stanovništvo još više ohrabrialo da pođu u lov na Cigane.“³⁴

Nemačka vlast je vekovima tretirala Rome i Sinte kao strance. Kao narod „strane krvi“ i „nearijske rase“ oni nisu mogli dobiti lične dokumente, što znači da nisu mogli imati prijavu stalnog boravka, usled čega su bili lišeni svih prava i mogućnosti normalne životne egzistencije – zaposlenja, upisa dece u školu, prava na minimalnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu itd. Oni su bili „predmet“ o kojem se starala policija, koja ih je kontrolisala od „kolevke pa do groba“. „Više smo se nagledali policije u Nemačkoj nego sunca na nebu“, glasi jedna izreka nemačkih Roma i Sinta.

9.7. Romi u Španiji

U arhivi Španije nalazi se oko 700 dokumenata u kojima se govori o Romima (Kale ili Gitanosi). Osim ovih, veliki broj dokumenata otkriven je u arhivama za pomorstvo i pravosuđe, kao i u oblasnim i gradskim arhivama i bibliotekama. Najveći broj dokumenata i građe sistematizovan je i uglavnom proučen.

Bernar Leblon, koji je godinama istraživao dokumenta o Romima u Španiji, uverio se da su prve grupe Roma stigle u ovu zemlju između 1420. i 1425. godine. Prema hronološkim podacima, prva grupa Roma stigla je u nemački grad Hildeshajm 1417. godine. Predvođeni „grofovima“ Tomasom i Martinom, koji su govorili da stižu iz „Malog Egipta“³⁵ (što je u stvari bio naziv za veliko romsko naselje koje se nalazilo na Peloponezu u Grčkoj, u gradu Madonu, danas Metoniju), oni su stigli u Andaluziju 1462. godine.

Protiv Roma prvi su podigli optužbu španski sveštenici. Glavni razlozi za optužbu sastojali su se u tvrđenju da se Romi bave „vračanjem“ i „magijom“, usled čega stiču sve veći ugled kod narodnih masa u Španiji. To je bila jedna od najstrašnijih optužbi u to vreme, jer je inkvizicija naročito zabranjivala „korišćenje magije“. Reakciju crkvenih krugova odmah su podržali kraljevi, pa su već 1499. objavljene naredbe da Romi moraju napustiti Španiju. Oni koji nisu postupili po naredbi, osuđeni su na 100 udaraca bičem, a potom su silom proterani. Onima koji su se ponovo pojavili, sekli su uši i držali ih u okovima po 60 dana. Nakon ovih Tantalovih muka, ponovo su ih prisiljavali da napuste zemlju. Oni koji su bili u bezizlaznoj situaciji i ponovo se vratili u Španiju, postajali su robovi.

³⁴ Joachim S. Hohmann: *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Istorija progona Roma u Nemačkoj), Frankfurt/M, 1981.

U veoma teškoj situaciji bili su Romi u Portugaliji, od kojih su mnogi morali po kazni da provedu šest godina na galijama. Mnogi su deportovani u portugalske kolonije, naročito u Brazil. Krajem XVI veka Romima su izricane po nalogu vlasti i smrtne kazne.

Kralj Karlo II (1616–1700), koji je bio inače fizički i duhovno ometen, izdao je naredbu po kojoj svaki Rom, nomad ili stalno nastanjen izlaže se opasnosti da bude osuđen na smrt ako se nađe u društvu još dvojice na javnom mestu od kojih neko poseduje oružje. Nakon ove, objavljene su još dve naredbe: na osnovu prve, od 16. septembra 1708. mere protiv Roma još su više pooštrene. Naime, ako uhapšeni Rom pokuša da pobegne ili pruži otpor jer je uhapšen, predstavnik vlasti imao je pravo da ga ubije. Na osnovu zakona od 17. septembra 1745, neposredno posle kralja Filipa V (1673–1746), osnivača Prada u Madridu, Romi nomadi su oslepljivani.

Vrata pakla, u kojem su Romi Španije bili zatočeni više vekova, odškrinuo je kralj Karlo III (1716–1788). U poslednjoj godini svoga života, Filip je doneo „Pragmatiku“ kojom se ukidaju svi prethodni zakoni o progonu i osudi Roma na smrt.

9.8. Romi u Rumuniji

Istorija Rumunije od nastanka rimske provincije Dakije, pa do XIII veka uglavnom je nedovoljno poznata. Za vreme velike seobe naroda od IV do VII veka preko Rumunije prelazila su razna varvarska plemena (Goti, Huni, Avari, Sloveni), nadirući prema srednjoj Evropi ili ulazeći u Vizantiju. U Rumuniji su se najduže zadržala slovenska plemena, koja su snažno uticala na formiranje rumunskog naroda.

Krajem IX i početkom X veka najveći deo zemlje bio je u sastavu Bugarskog carstva, na čelu kojeg je bio car Simeon (845–927. godine), koji je omogućio tzv. zlatni vek Bugarskog carstva. Od sredine X i tokom prve polovine XI veka znatan deo zemlje bio je u sastavu Kijevske Rusije. Do XIII veka formirane su dve srodne oblasti – vlaška oblast (oko 1324) i moldavska (1359), koje su bile vazali Mađarske, a kasnije su postale poprište na kojem su se ukrštali interesi Mađarske, Poljske, Austrije, Rusije i Turske.

Ne zna se tačno kada su Romi stigli u Rumuniju, ali se pretpostavlja da se to dogodilo 1417, kada su se pojavili i u mnogim drugim evropskim državama. U Rumuniji su bile tri grupe romskih robova (robi): robovi države, robovi manastira i crkava i robovi bogataša, tzv. privatni robovi. Prema nekim izvorima, jedino pravo robova bilo je da dobijaju kukuruzno brašno od kojeg se spravljala kaša (mamaljiga) i neznatnu količinu suncokreta. Svi robovi bili su surovo bičevani, naročito privatni ili robovi boljara (plemića).

Od jednog anonimnog pisca iz sredine XIX veka potiče sledeći tekst: „Leti su nosili samo košulje od grubog platna koje su od dugog nošenja bile već trule. Zimi su se ogrtali prnjama koje su bile već bačene u smeće; pocepana odeća, stari pokrivači, izlizani sagovi, sve im to beše dobro. Nisu imali krova nad glavom. Konačili su bilo gde. Vlastelinov nadglednik (vatave) umotan u krzno, s bičem u ruci, okupljao ih je svakog jutra da bi im saopštio dnevne obaveze i dužnosti. Beše to očajan prizor: gomila smrdljivih, bledih, golišavih i mršavih bića izlazila je iz staja, šupa, zemunica – odasvud, cvokoćuć zubima od hladnoće. Nadglednik, većinom grub i nemilosrdan, udarao ih je čas iz užitka, čas da bi pokazao svoju revnost. Takva je bila sudbina Cigana još 1852. godine koji su bili vlasništvo boljara.“

³⁵ Vođe Roma poput pomenutih Tome i Martina predstavljali su se kao „grofovi“, što je bila uobičajena titula mnogih romskih vođa.

U Rumuniji je postojalo i tržište robljem. Prodavane su čitave porodice ili oni koji su bili fizički jači. Težak i surov položaj romskih robova izazvao je pobune i odmetništvo (hajdučki robovi tzv. netotsi). Predvodnik Roma u Moldaviji Stefan VIII Razvan uspeo je da kratko vreme 1595. bude vladar Moldavije. Ali je, prema istorijskim izvorima, ubrzo pogubljen.

Rumunski književnik i istoričar Mihael Kogalniceanu (1817–1891) potresno je opisao sudbinu romskih robova u Rumuniji i izložio detaljnije kako je u stvari ukinuto viševekovno ropstvo Roma u Rumuniji.³⁶ Tek polovinom XIX veka sramni zakon ropstva je formalno ukinut. Ali, ropstvo se i dalje *de facto* održalo.

Opisani lanac zla koji je ostavio ožiljke na telu i duši mnogobrojnih Roma širom pomenu-tih država vidljiv je na telu i duši Roma koji su živeli i u drugim zemljama Evrope.

9.9. Romi u Osmanskom carstvu

Osman (1258–1325), koji se odvojio od Seldžuka, postao je osnivač novog, Osmanskog carstva, koje je postojalo od 1249. do 1923. godine. Kada bi se o svakoj godini pisala samo jedna stranica o Romima, to bi bila knjiga od 674 stranica! Osvajanjem Turske, granice se neprestano šire i broj Roma postaje sve veći i veći. Padom Vizantije i osvajanjem Konstantinopolja (koji je kasnije preimenovan u Istanbul) Osmansko carstvo, koje je imalo tada oko 35 miliona stanovnika, bilo je svetska sila.

Prema najstarijem sačuvanom turskom popisu koji potiče s kraja devete decenije XV veka, Romi hrišćani živeli su u nahiji Istanbula, livi Vize, Galipolju, Jedrenu, Janbolu, Čirmenu, Nikopolju, Plovdivu, Čustendilu, Sofiji, Nišu, Kruševcu, Smederevu, Bosni, Prizrenu, Vučitrnu itd. Prema rezultatima popisa, koji je izvršen radi sakupljanja poreza i raznih drugih nameta, bilo je 3.237 običnih i 211 udovičkih domaćinstava.³⁷

Kasniji popis iz 1522–1523. (929. godine po hidžri, tj. muslimanskom računanju vremena) sadrži preciznije podatke o broju romskih domaćinstava i njihovoj nastanjenosti po oblastima. Tako, recimo, procenjeno je da je u Rumeliji živelo oko 66.000 Roma, od kojih je oko 47.000 bilo hrišćana. Na osnovu procena, u tadašnjoj Turskoj živelo je oko 16.000 Roma, u Grčkoj oko 12.500, u Bugarskoj više od 28.000, u Albaniji oko 2.000 i u Makedoniji, Srbiji i Bosni oko 22.000 Roma.

Zahvaljujući ovim i drugim podacima iz pomenutog popisa, kao i zakonima o Romima koje su izdavali, pojedini sultani, kao na primer Sulejman I (1494–1566), koji je vladao od 1520. do 1566. može se stvoriti osnov za romološke i sociološke teorije.

Romi su bili u Osmanskom carstvu raja, tj. robovi. U pojedinim delovima carstva, kako je opisano u pojedinim hronikama, bili su okovani. Ali u velikom broju regiona (sandžaka) oni su imali svoje, romske zapovednike. Njihova osnovna dužnost bila je sakupljanje harača. Pojedini nameti takoreći prevazilaze maštu: „mladarina“, porez za prvu bračnu noć, harač na „cigansku slobodu“ itd. Većina Roma je živela u gradovima, u posebnim kvartovima, mahalama. Ovaj model i način stanovanja, što je slika rasne segregacije, održao se do današnjeg dana u većem broju evropskih država, naročito država koje su nastale posle raspada Osmanskog carstva 1923. godine.

U državama u kojima je više vekova carovalo ropstvo, seme slobode, ljudskih prava i demokratije ne može lako i brzo proklijati, niti plodove donositi. Gde je ljudska supstanca

³⁶ Rajko Đurić, *Seobe Roma*, Beograd, 1986.

³⁷ Olga Zirojević: *Cigani u turskim izvorima*, Beograd, 1984.

uništena i ljudi još uvek misle „stomakom“, seme slobode ne može pustiti dubok koren. Ljudi gotovo svih balkanskih zemalja, naročito pripadnici nacionalnih manjina i Roma, jeli su skoro sve do šezdesetih godina XX veka „hleb sa sto kora“, spavali po štalama zajedno sa stokom i ustajali u zoru, između tri i četiri sata, da bi s motikom na ramenu „uhvatili voz“ – kako su govorili – i toga dana snabdeli sebe i svoju porodicu s nekoliko kilograma brašna. Tih dana često se mogla čuti izreka: „Živa smo zemlja koja hodi po mrtvoj zemlji. Svi smo mrtvi, samo se ne zna dan kada će ko od nas biti sahranjen!“ Naravno, ni dan „sahrane“ carstva, što je jedna od, čini se, najlepših strana istorije.

9.10. Romi u Habzburškoj i Austrougarskoj monarhiji

Austrougarska monarhija, koja je postojala od 1867. do kraja Prvog svetskog rata 1918, bila je druga svetska sila, na čijoj su teritoriji živeli Romi. Najveći broj Roma boravio je na teritoriji Mađarske (oko 56.000) i delovima Rumunije, zatim Slovačke i Poljske (tadašnji delovi Poljske danas su u sastavu Ukrajine).

Pre toga, Romi su bili predmet pažnje Marije Terezije (1717–1780). Naime, ona je najpre 13. novembra 1761. donela odluku o promeni imena Ciganin u Neubauern ili Neue – Ungarn (Uj-magyarok), a potom i odluku o ukidanju nomadskog načina života. Najzad, 27. novembra 1767. usledila je jedna drakonska mera – od romskih roditelja su nasilno oduzimana deca koja su poveravana građanima i seljacima da ih vaspitavaju. Dečaci stariji od 16 godina upućivani su u vojnu službu, a oni između 12 i 16 na izučavanje nekog zanata. Između lica muškog i ženskog pola romskog porekla bilo je zabranjeno sklapanje brakova.

Jedan očevidac ostavio je o tim preduzetim merama sledeći zapis: „Jednoga dana, koji je bio poguban za taj rod – i kojeg se ovaj seća sa stravom – u svim krajevima Mađarske u kojim su živeli Cigani, pojaviše se kola praćena vojnicima. Oteše im svu decu, od onih koja su se tek odbila od majčinih grudiju, pa do mladih bračnih parova koji još ne behu sa sebe skinuli venčano ruho. Ne može se opisati očaj tih nesrećnih ljudi. Roditelji su puzali pred vojnicima, vešali su se na kola koja su odvodila njihovu decu... Odgurnuti udarcima kundaka i batinama, nisu više mogli da slede kola na koja su vojnici nagomilali njihovu decu, pa su neki od njih odmah oduzeli sebi život. Te surove mere slabo su mogle uveriti Cigane u ispravnost morala o kojem su im pripovedali i ne behu takve prirode da bi im mogli uliti poštovanje prema institucijama koje im vlasti htedoše nametnuti. Taj nasilni akt ostao je bez ploda i uprkos svim ediktima Marije Terezije i Josifa II ima još Cigana...“

Roma je bilo sve do kraja Prvog svetskog rata kada se raspala Austrougarska monarhija. Većina ih je bila u državama s najbrojnim stanovnicima mađarskog i slovenskog porekla.

Kao što je bilo tužnih i bolnih slika posle raspada Osmanskog carstva, tako je bilo bolnih slika koje su predočavale raspadanje života Roma posle sloma Austrougarske monarhije. Romi su, na primer, u Rumuniji živeli po pećinama, a u pojedinim mestima u Vojvodini spavali su u kolibama od kukuruzovine (šaše). Oni su bili večni gubitnici i kada su se imperije gradile i kad su se rušile, u ratu i u miru. Broj stradalih Roma niko ne broji, niti se mesta njihovog stradanja obeležavaju.

9.11. Romi u Francuskoj

Prve romske grupe na teritoriji Francuske uočene su 1419. godine. Veruje se da su stigle iz Švajcarske. Pošto se nije znalo njihovo poreklo, nazvani su Saracenima, što je bio naziv za muslimane severne Afrike i Španije. Kako je opisano, to je bila grupa od oko 120 ljudi, koja je boravila na levoj obali Sene. Njihov vođa bio je izvesni Andre, koji se predstavljao kao „grof od Malog Egipta“. Tri godine kasnije, 1422. neki ljudi iz ove grupe posetili su Martina V (1369–1431), koji je bio papa od 1417. do 1431. godine. Papa Martin V dao im je zaštitno pismo univerzalnog karaktera, koje im je obezbeđivalo boravak u svim katoličkim zemljama.

U početku, odnos između vlasti i gostiju bio je uzajamno snošljiv, ali su kasnije Romi optuživani za nadrilekarstvo i magiju i izricane su prve kazne, među kojima je bilo i smrtnih kazni. Najveći broj progona zabeležen je u doba Luja XIII i Luja XIV. U doba Luja XIII (1601–1643), koji je zajedno sa svojom majkom vladao 1610–1643, Parlament je obnovio edikt iz 1530, a zatim su usvojene razne uredbe na osnovu kojih su Romi primoravani da napuste Francusku. U doba Luja XIV (1638–1715), koji je vladao 72 godine, od 1643. do 1715, objavljeno je više naredbi na osnovu kojih se zahtevalo da Romi u vrlo kratkom vremenu napuste Francusku. U protivnom, predviđane su vrlo rigorozne kazne.

„Rat“ protiv Roma trajao je sve do kraja XIX veka, ali nisu ostavljeni na miru ni u XX veku. Sve do kraja šezdesetih godina XX veka oni su umesto ličnih dokumenata imali tzv. antropološku kartu.³⁸

9.12. „Crvena nit“ jesu diskriminacija i progoni

Položaj Roma se ne razlikuje suštinski ni u ostalim evropskim zemljama. Međutim, carstva, kojima treba dodati još Rusiju, i pomenute države jesu zemlje u kojima je živeo i živi najveći broj Roma i u kojima je njihov položaj bio najteži. Pritom, iako se jasno i razgovetno vidi da se diskriminacija i progoni Roma provlače kroz istoriju Evrope kao „crvena nit“, uočavaju se karakteristični otisci pojedinih država. Tako, na primer, u Nemačkoj koja je „ognjem i mačem“ vojevala protiv Roma, krug oko njih se vrlo brzo zatvarao. Kako su pisali nemački istoričari pozivajući se na istorijske izvore, nemački lovci su ih lovili po šumama i za svakog ubijenog, od odraslog do deteta, dobijali premiju.

U Španiji, pečat progonima Roma dala je Katolička crkva. Ta crkva, pod čijim je krovom živeo i svoje planove sprovodio Veliki inkvizitor, pozivala je svoje sugrađane u lov na Rome zvonjavom crkvenih zvona.

Rumunija, zemlja u kojoj se najduže održalo ropstvo za Rome u Evropi, skoro sve do kraja XIX veka (Rusija je zakoračila s ropstvom takođe u XIX vek) bila je, prema svedočenju istoričara i književnika te zemlje, pravi pakao. O tome najbolje svedoče tekstovi već pomenu-tog Mihaela Kogalniceanu.³⁹

Kada je Turska utvrdila granice Osmanskog carstva mačem, za „raju“ su uvedeni porezi, koji su se pokazali kao efikasno i funkcionalno sredstvo potčinjavanja. Naročito se kao efikasno sredstvo pokazao tzv. danak u krvi, koji je obrađen i književno i istorijski.

Habzburška i Austrougarska monarhija koristile su asimilaciju u nameri da pretvore Rome u tzv. nojbauere.⁴⁰ Na taj način su zadovoljavali i potrebu za vojnicima.

³⁸ Vlast Francuske izdaval je Romima na svojoj teritoriji „antropološke karte“ zahvaljujući kojima je policija mogla lakše da ih kontroliše. Ove karte ukinute su nakon što je film *Skupljači perja* Aleksandra Saše Petrovića dobio Zlatnu palmu 1967. godine.

³⁹ Đurić, Rajko: *Seobe Roma*, Beograd, 1986.

⁴⁰ Kategorija koju je uvelo austrougarsko plemstvo i koja u bukvalnom prevodu znači „novi seljaci“, a odnosi se na asimilovane Rome.

Francuska je pokušavala da problem Roma reši proterivanjem, naročito u vreme Luja XIII i Luja XIV.

Prosvetiteljstvo, kako se pokazalo, bilo je promašaj ne samo u Nemačkoj već i u Francuskoj. Neoprostivo je da su se pojedini apsolutisti, koji su počinili niz zločina prema Romima, stekli epitet „prosvetljeni“.

9.13. Zaključak

Evropa, unutar koje se razlikuju Balkan, Istočna Evropa, Srednja Evropa, Zapadna Evropa i Skandinavija, i Severna Amerika glavne su kapije ljudskog doma na ovoj našoj planeti. Temelji tog ljudskog doma položeni su, reklo bi se, teorijski. Ali, jedva da su započeti praktično.

Dugotrajno ropstvo i mnogobrojni ratovi u Evropi i svetu, da ne pominjemo druge uzroke i razloge, oduzeli su čoveku veru u bolji i uljudniji svet i društvo u kojem je moguće živeti u miru i na dostojanstven način. Dok su se u mnogim oblastima pojavili genijalni pojedinci koji su razotkrili mnoge zemaljske i nebeske tajne ili su ljudskom rodu podarili jedinstvena i genijalna književna, umetnička, muzička dela, u politici i državništvu od Aristotelovog doba do danas, dokazuju najveći eksperti sveta, to nije slučaj. Ni na jednoj listi genijalaca, koja je u poslednjih 200 i više godina objavljena, političar ili državnik se ne pojavljuje.

Vek koji je možda najvarvarskiji, XX vek u kojem su se dogodila dva svetska rata, koji su obeležili fašizam, nacizam i staljinizam, čije su žrtve milioni ljudi, od kojih su Jevreji i Romi doživeli holokaust, nije izgleda još dovoljna pouka. Posle pada Berlinskog zida, nema takoreći zemlje u Evropi koju nije okvasila suza ili natopila krv Roma, koji su se ponovo suočili s pojavom neofašizma i neonacizma u Austriji, Bugarskoj, Češkoj, Hrvatskoj, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj, Rumuniji, Rusiji, Slovačkoj, Srbiji, Ukrajini i drugim zemljama.

Od pada Berlinskog zida do danas protiv Roma su istupali trostruki premijer Slovačke Vladimir Mečijar, italijanski predsednik Silvio Berlusconi, francuski predsednik Nikola Šerkezi (čija je jedna od supruga bila Romkinja) i tako dalje.

U Rusiji se govori, kako je navedeno, u zvaničnim izvorima 174 jezika. Pored ostalih, navedeni su eksplicitno komiski (293.406 govornika ili 0,2%), eskimski (1.750 govornika ili 0,001%), ketenski (1.494 govornika ili 0,001%) itd. Međutim, romski jezik nije naveden ni u jednom izvoru (August Fridrih Pot naveo je u svome delu *Cigani Evrope i Azije*, Hale 1844–1845, pozivajući se na ruske izvore, da u Rusiji živi oko 1,5 miliona Roma).

Najzad, mada ne i poslednje, nemački nobelovac Ginter Gras objavio je knjigu o Romima, pod naslovom *Bez glasa (Ohne Stimme)*. Gras je, između ostalog, saopštio da u Evropi živi oko 12 miliona Roma. Međutim, ova najveća evropska nacionalna manjina još nema svoga predstavnika ni u Evropskom parlamentu, ni u bilo kom drugom evropskom predstavništvu.

Evropa, i ne samo ona, nije zauzela još čestiti stav i odnos prema nacionalnim manjinama, od kojih su Romi najugroženiji. Sprečavanje rata i onemogućavanje totalitarnih vladavina i diktatura moraju biti prioritetni zadaci evropske politike i diplomatije. Veliki

broj primera iz istorije, naročito iz XX veka, svedoči da su naočigled političara i državnika milioni ljudi prineti na žrtvenik „bogu rata“. Svet se bezbroj puta uverio da je država bez slobode kao koncentracioni logor bez bodljikave žice.

Spomenik žrtvama racije u Novom Sadu

10. HOLOKAUST ROMA

„Rat nije svršen, ništa nije svršeno; čovečanstvo je u zatvoru.“

Romen Rolan

„Varvarstvo je bilo protivno svakom vaspitanju. Govori se o pretećem padu u varvarstvo. Ali ono ne preti, već je to bio Aušvic; varvarstvo nastavlja da postoji sve dok postoje uslovi koji u suštini čine taj pad mogućim. U tome leži velika nevolja.“

Teodor Adorno

Kada se razmišlja o holokaustu Roma, kao da s neba gledaju osmoro romske dece Mehau iz koncentracionog logora Aušvic – Birkenau. Tu decu, koja su imala jedno plavo a drugo crno oko, tj. heterohromiju, Jozef Mengele (1911–1979) koristio je za vršenje eksperimenata. Nakon određenog vremena, Mengele, „anđeo smrti“ kako su ga nazvali zatočenici tog logora strave, izvadio je toj deci oči i stavio ih u epruvete sa specijalnom tečnošću a zatim ih poslao na Očnu kliniku Dalem u Berlinu.

Nakon toga je svojim revolverom usmrtio decu Mehau, stavio ih je u svoj auto i odvezao u krematorijum koji je bio u krugu pomenutog koncentracionog logora, gde se nalazio tzv. ciganski porodični logor Bile, u kojem je bilo više od 20.000 zatočenika iz gotovo cele Evrope. Bivša saradnica rukovodioca berlinskog Higijenskog instituta u nacističkoj Nemačkoj dr Roberta Ritera Karel Magnusen, psiholog iz Hamburga, inače Mengelova prijateljica, skrivala je oči dece Mehau sve do 1990. godine.

Vest koja je objavljena 2013. odjeknula je poput groma. Nemački nacisti i njihovi sledbenici stvorili su širom Evrope 42.500 koncentracionih logora! To su otkrili nakon višegodišnjih istraživanja istoričari Holokaust memorijal muzeja u Vašingtonu, a ne oko 7.000, kako su tvrdili nemački istoričari.

Prvi put je objavljen spisak ubijenih Roma u Jasenovcu u *Istoriji holokausta Roma* 2008. godine. Umesto 5.273 ubijena Roma, kako su tvrdili hrvatski istoričari, pronađen je spisak s imenima i prezimenima 23.233 Roma.

Na osnovu mnogih istraživanja dokazano je da se do tačnih podataka dolazi kada se brojno stanje iz sačuvanih lista pomnoži s dva, a kada je o Romima reč, s tri ili više, jer, s jedne strane, mnogi Romi nisu hteli da se deklarišu kao Romi, a s druge strane, Rome su vlasti većinskih naroda koristile kao taoce. Najzad, mnogi zločini protiv Roma nisu uopšte registrovani.

Prema saopštenju za štampu Savezne vlade Nemačke od 17. marta 1982. holokaust Roma i Sinta priznat je s velikim zakašnjenjem. Broj žrtava je tada procenjen na oko 500.000, što je znatno manje s obzirom na novootkrivene podatke. Za razliku od drugih naroda i grupa, Romi nisu nikada obeštećeni.

10.1. Pokušaji relativizacije holokausta Roma

Do zvaničnog priznanja, holokaust Roma je prošao kroz „sito i rešeto“. Jedni su ga negirali, tvrdeći da su zatočenici logora bili samo „asocijalni“ i „kriminalci“. Drugi, od kojih su neki bili na visokim državnim i upravnim položajima u doba vlade Konrada Adenauera (1876–1967), imali su značajne funkcije i u doba nacizma. Oni su onemogućavali svaki pokušaj postavljanja pitanja o stradanju Roma u doba SS diktature. Jedan od njih bio je Karl Zigfrid Bader (1905–1998), učesnik međunarodnog kongresa Internacionalne kriminalističke policije, koji je bio održan 5. juna 1936. u Beogradu, na kojem se raspravljalo o „opasnosti“ Roma. Herman Arnold, savetnik Ministarstva policije i Ministarstva zdravlja Nemačke, tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka skrivao je dokumenta o Romima iz nacističkog doba, koja su oduzeta posle protesta pojedinih uglednih nemačkih književnika i intelektualaca.

Simon Vizental (1908–2005), poznati „lovac na naciste“, kao učesnik Drugog kongresa Roma u Getingenu 1981, koji je dao veliki podsticaj Istraživanju holokausta Roma, rekao je: „Za vreme nacizma nije postojala razlika između progona i uništavanja Sinta, Roma i Jevreja u koncentracionim logorima, oni su bili sapatnici. Uvek sam naglašavao da su nacionalsocijalisti imali za cilj totalno uništenje svih Jevreja, Roma i Sinta.“

Eugen Kogon (1917–1987), autor čuvenog dela *SS država*,⁴¹ napisao je sledeće: „Nacionalsocijalisti su pokušali, u skladu sa svojom rasnom doktrinom i na varvarski način koji je u skladu s njihovom moći, da iskorene Rome. Posledica toga je bila što preživeli nisu više mogli da se integrišu. Situacija Roma, u poređenju s prednacističkim dobom, nije se ni za dlaku promenila. Dokaza za to ima napretek i oni deluju zastrašujuće.“

Nemački filozof Ernst Tugendhat (1930) napisao je u predgovoru za knjigu *U Aušvicu umoreni, do danas proganjani* sledeće: „U Trećem rajhu mi, Jevreji, tretirani smo kao ljudi niže rase. Cigani važe čak i danas za ljude niže rase, iako se to, doduše, ne ističe javno i otvoreno, ali se sa njima tako postupa u svakodnevnom životu.“

Prilog relativizaciji holokaustu Roma dali su i pojedini romski filolozi. Oni su pojam holokaust zamenili rečju *poraimos* (izvedeno od reči *porado* koja ima vulgarno značenje). Oni su, dakle, smetnuli s uma činjenicu da je holokaust obeležje jedne epohe, temeljni pojam istorije i istorijske svesti i da je svaki pokušaj zamene toga pojma drugom rečju pokušaj skrnavljenja toga obeležja, podrivanje istorije, naročito istorije Roma koja se s razlogom deli na istoriju pre i istoriju posle Aušvica i njihove istorijske svesti i kulture sećanja. *Poraimos* je, osim toga, sasvim neprimerena reč za neopisivu tragediju koju su Romi doživeli u Drugom svetskom ratu.

10.2. Program i faze uništavanja Roma i Sinta

Dokumentacija kojom raspolaže Centralni savet Sinta i Roma u Hajdelbergu⁴² pokazuje da je holokaust Sinta i Roma bio rasno, anticiganistički i neprijateljski motivisan, ideološki propagiran, sistematski planiran, birokratski organizovan i izvršen po uzoru na fabričku proizvodnju, ali često na način za koji ne postoje primeri u istoriji čovečanstva. S obzirom na mere koje su preduzimane protiv Roma i Sinta, moguće je izdvojiti više faza.

⁴¹ Eugen Kogon: *SS država*, Zagreb, 1982.

⁴² Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Central_Council_of_German_Sinti_and_Roma

-
- Prva faza obuhvata vreme od 1933. kada je 30. januara kancelar Rajha postao Adolf Hitler (1899–1945), pa do 1935. kada su 15. septembra objavljeni Nirnberški zakoni, koji predstavljaju pravni osnov za uništavanje Jevreja i Roma, koji su proglašeni za jedine narode „strane krvi“ u Evropi.
 - Druga faza obuhvata vreme od 1936. kada su u Berlinu održane Olimpijske igre i u Marcanu, nedaleko od Berlina, izgrađen prvi sabirni logor za Rome i Sinte, iz kog su kasnije mnogi deportovani u Aušvic – Birkenau, pa do 1938. kada je Nemačkoj „prikjučena“ Austrija, izazvan raspad Čehoslovačke, a Moravska i Češka stavljene pod nemački protektorat. Prve grupe Roma i Sinta deportovane su u logore smrti Dahau i Buhenvald. Hajnrih Himler (1900–1945) objavio je 8. decembra naredbu kako treba urediti pripadnost „ciganskoj rasi“.
 - Treća faza obuhvata vreme od 1939. kada je 23. avgusta sklopljen nemačko-sovjetski pakt o nenapadanju. Početkom septembra počeo je rat protiv Poljske. Te godine osnovana je Služba bezbednosti Rajha (RSHA). Esesovac Artur Nebe (1894–1945) postavljen je za šefa V odeljenja koje je bilo nadležno za deportaciju Jevreja i Roma, o čemu je imao glavnu reč Adolf Ajhman (1906–1962), pa do 1940. odnosno 1941. godine. Tokom četrdesetih godina XX veka nacisti su osvojili Norvešku, Dansku, Belgiju, Francusku i Holandiju. Rihard Hajdrih (1904–1942) organizovao je tokom te godine konferenciju o deportaciji Jevreja, Roma i Sinta u Poljsku. Prva grupa od 2.800 Roma i Sinta stigla je te godine u Aušvic, čiji je komandant postao Rudolf Hes (1900–1947). U Austriji je izgrađen logor za Rome u Lakenbahu. Godinu dana kasnije, 1941. počeo je napad na SSSR i zahvatio je zemlje na Balkanu. Vrše se masovna streljanja Roma u porobljenim zemljama i oblastima. NDH je proglašena 10. aprila 1941, a iste godine otvoren je i logor smrti Jasenovac – „Aušvic u Hrvatskoj“. Na teritoriji Srbije stvoreni su logori Topovske šupe, Banjica, Sajmište i tako dalje.
 - Četvrta faza obuhvata vreme od 1942. do avgusta 1943. godine. U Vanzeu kod Berlina održana je konferencija o „konačnom rešenju“ jevrejskog pitanja, tj. o njihovom potpunom uništenju. Početkom te godine započeto je uništenje Roma u logoru Kulmhof kao i u mnogim drugim zemljama, naročito u Rumuniji, gde je stvoren čitav sistem logora – Transnistrija. Himler je objavio naredbu o deportaciji Roma u Aušvic – Birkenau iz cele Evrope. Pooštrene su mere i za Rome u Italiji. U maju 1943. u Aušvic – Birkenau stigao je dr Jozef Mengele.
 - Peta faza obuhvata vreme od polovine 1943. do likvidacije „Porodičnog ciganskog logora“ u Aušvic – Birkenau u noći između 2. i 3. avgusta 1944. godine. U tom periodu masovno su likvidirani Romi u mnogim logorima.
 - Šesta faza obuhvata vreme od avgusta 1944. do 27. januara 1945, Dana oslobođenja Aušvica. Među preživelim je bio samo jedan Rom!
-

- Sedma faza obuhvata vreme od 27. januara do kapitulacije nacističke Nemačke.
- Osmu fazu obuhvata vreme održavanja Nirnberškog procesa od 14. novembra 1945. do 1. oktobra 1946. godine. Holokaust Roma i Sinta nije pomenut!

Analize pokazuju da je najveći broj Roma i Sinta stradao u logorima smrti na teritoriji Nemačke i Poljske, u Jasenovcu (NDH) i u Transnistriji (Rumunija). Prema do sada raspoloživim podacima, broj žrtava iznosi oko jedan milion i 250.000 Roma.

Spomenik žrtvama evropskih Roma i Sinta, čiji je autor Danijel Karavan, arhitekta iz Izraela, otkriven je 23. oktobra 2012. godine. Spomenik se nalazi u Berlinu, u parku Tiergarten, prekoputa zdanja Rajhstaga. Pored reči bivšeg predsednika Nemačke Romana Hercoga, koje su navedene na početku ove knjige, uklesana je još i pesma „Aušvic“ romskog pesnika iz Italije Santina Spinellija.

Upalo lice,
Ugašene oči,
Usne ko led.
Tišina.
Iskomadano srce,
Bez daha,
Bez reči,
Bez suza.⁴³

*Spomenik Sintima i Romima,
žrtvama holokausta u Berlinu*

Koncentracioni logor Aušvic

⁴³ Rajko Đurić: *Istorija romske književnosti*, Vršac, 2010.

Reč „sanskrit“ označavala je pojam kulture u staroj Indiji. Za razliku od reči „prakit“ (priroda, prirodno), sanskrit je bio najpre naziv za jezik kojim su pisane vede.⁴⁴ Prema klasifikaciji, postojale su četiri vede: 1) Rigveda – knjiga svetih stihova, himni ili religioznih tekstova; 2) Samaveda – knjiga religioznih pesama; 3) Jadžurveda – knjiga o žrtvama i pravilima žrtvovanja; 4) Atharvaveda – knjiga poznavanja čarobnih formula kao što su, recimo, kletve, čini i tome slično.

Pored toga, reč sanskrit obuhvatala je sve što je od čoveka stvoreno. To su, na primer, mitovi, religiozno-filozofska dela, razne ideje, vrednosti i norme za uređivanje društvenog poretka, književni epovi, dramska dela itd. Rečju, sve ono što nije prirodno, već od čoveka stvoreno.

Kultura, koja se kao pojam odnosi na celokupno društveno nasleđe neke društvene grupe ljudi, potiče od latinske reči *colere*, nastanjivati, uzgajati, štiti, poštovati.

Glavni deo društvenog nasleđa predstavljaju obrasci mišljenja, osećanja i delovanja neke grupe, zajednice ili društva. Kod Roma, to su obrasci čisto–nečisto (užo–mahrima), srećno–nesrećno (baxtalo–bibaxtalo) itd. Deo obrazaca mišljenja jesu ideje i vrednosti, koje pripadaju simboličkoj ili duhovnoj kulturi, nasuprot koje je materijalna kultura. Materijalnu kulturu čine mnogobrojni i raznovrsni objekti i sredstva, koji se u nekim državnim zajednicama kao što je, recimo, Francuska, ubrajaju u civilizacijska dostignuća.

Ideje označavaju koncepte ili pojmove mišljenja, misli i zamisli, slike koje pravi ljudski duh o raznim stvarima. Vrednosti se odnose na ono što predstavlja dobro, ispravno ili poželjno. One su obično osnova društvenih normi, čije nepoštovanje i kršenje podleže različitim sankcijama. Na primer, ako mlađa osoba ne ustupi mesto starijoj osobi da sedne, onda joj se kaže da je „nevaspitana“. To može izazvati kod nje osećanje stida, koje prati crvenilo na licu. U životu i kulturi Roma mehanizam stida (ladžo) ima snažniju ulogu od mehanizma straha, koji se po pravilu javlja u autoritarnim društvima i kulturama. Antropolozi i etnolozi smatraju da su smeh i stid pojave koje predstavljaju „granične linije“ između ljudskog i životinjskog sveta. Za to postoje i fiziološki dokazi.

Kulture podležu promenama i sposobne su da se prilagođavaju. Međutim, stepen promene čak i kod istih društvenih grupa varira ukoliko žive u različitim društvenim uslovima ili su one u interakciji s grupama čija se, recimo, religija razlikuje od njihove religije, na primer islam i hrišćanstvo. Romska kultura sadrži veliki broj primera koji su dokaz kako za promene, tako za adaptaciju.

11.1. Čovek (ni)je uvek na gubitku

Kultura, „ljudsko lice naroda“, stvara se vekovima. Nasuprot Meši Selimoviću, koji je, pod uticajem Kurana, u svom romanu *Derviš i smrt* saopštio da „čovjek je uvijek na gubitku“, Romi pokazuju da čovek „nije na gubitku“ dokle god postoji kultura. Gledano

⁴⁴ Veda je znanje, poznavanje (ovo značenje sačuvano je, na primer, u slovenačkom jeziku). Od reči veda izveden je istoimeni glagol, koji znači znati.

iz antropološke perspektive, ljudsko lice dopire iz kulture, dok gledano iz teološke perspektive, postojanje čoveka i kulture dokazi su za Božiju egzistenciju.

Pojedini istorijski događaji sadrže primere koji naizgled osporavaju ovo gledište. Recimo, Građanski rat 1936. u Španiji, koji je nadahnuo Pabla Pikasa da stvori *Gerniku*⁴⁵ ili logor smrti Aušvic, koji je podstakao nemačkog filozofa Teodora Adorna da formuliše čuvenu tezu o nemogućnosti pisanja poezije posle Aušvica.⁴⁶ Ali iz ovih odista izuzetno potresnih događaja proisteklo je besmrtno ljudsko delo kao što je *Gernika*, kao i Adornoovo dramatično pitanje o logoru, što su dokazi da kultura može biti „čistilište“ i za čoveka i za društvo i za istoriju.

Tvorac kulture jeste čovek. Proces njenog stvaranja odvija se u krilu društvene zajednice, u kojoj je već postojao temelj kulture ili neka „kulturna zgrada“. Na tom temelju ili u toj „zgradi“ ljudi stvaraoci pretvaraju svoje snove u stvarnost, dograđuju i menjaju postojeće kulturne forme i sadržaje.

Istorija donosi konačni sud o novostvorenom delu, tj. stavlja „pečat“ na kulturna dobra. Zajedno s društvom istorija doprinosi nastajanju i stabilizaciji kulturnog sistema i kristalizaciji ideja i vrednosti. Na taj način uspostavljaju se u kulturi društvena i istorijska merila i značenja.

11.2. Rromanipe – Romano dživdipe

Reč rromanipe označava pojam kulture Roma.⁴⁷ Izreka *Rromanipe – rromano dživdipe* („Romstvo [je] romski život“) sugerise da je romstvo izvor kulturnog života Roma, odnosno da je pojedinac, član romske zajednice, s jedne strane determinisan od rođenja pa do smrti romskom kulturom, a s druge strane, da romska zajednica ne može sačuvati svoj kulturni identitet ukoliko presahne romstvo.

Slična poruka sadržana je u romskoj narodnoj izreci: *E Rroma bi rromanipesko si sar jag bi kaštesko!* („Romi bez romstva su kao vatra bez drveta!“). Znači, bez romstva Romi mogu biti asimilirani.⁴⁸ Romstvo se poima, dakle, kao kultura koja je proces i rezultat humanizacije čoveka. Dete se oslovljava svojim imenom, predočava mu se ko su njegovi roditelji, braća i sestre, baba i deda, izgovaraju mu se razne reči, pevaju mu se razne pesmice, uspavanke itd. U „kolevci“ romstva stasava budući član romske zajednice.

Razni elementi romske kulture, činjenice iz porodično-socijalnog života Roma, literarno i muzičko stvaralaštvo, koje se vekovima prenosi s kolena na koleno, ponavljaju se iz dana u dan i tako postaju deo bića i svesti pojedinca. Kasnije se dete uči da hoda i upozorava se, pritom, na razne opasnosti iz najbliže okoline, upućuje se da koristi stvari koje su u vezi sa zadovoljavanjem njegovih potreba, da koristi igračke i tako dalje. Postepeno, uz pomoć starijih, pojedinac ulazi u sistem, postaje deo nacionalnog i kulturnog sistema, što se očituje kao deo njegovog bića i njegove svesti. Navike i znanja iz te „škole“ kasnije su od koristi njemu kao roditelju. Navike i znanja, koji su proistekli iz romske kulture, mogu se razvrstati u pet grupa.

⁴⁵ *Gernika* je jedna od najpoznatijih slika Pabla Pikasa (reč je o muralu dimenzija 349,3 cm × 776,6 cm, rađenom tehnikom ulje na platnu) i jedna od najpoznatijih slika na svetu s antiratnom porukom. Kada je čuo za nemilosrdno bombardovanje Gernike, gradića na severu Španije, 26. aprila 1937. od strane italijanskih i nemačkih vazduhoplovnih snaga, u kojem je ovaj gradić gotovo savršen sa zemljom, Pikaso je dobio ideju za sliku. Izradio ju je za svega 35 dana i važi za jedan od najpoznatijih antirratnih simbola.

⁴⁶ „Pisati pesmu posle Aušvica, to je varvarski“, napisao je Teodor Adorno 1951. u delu *Erziehung nach Auschwitz, Gesamte Schriften*, tom 10, Frankfurt/M 1976. (*Vaspitanje posle Aušvica*, celokupna dela, tom 10).

⁴⁷ Odnosi se na iste ili slične pojave koje se pominju u definicijama kulture.

⁴⁸ U SAD se asimilacija naziva „melting pot“.

-
- Prva grupa obuhvata kulturne i socijalne navike i znanja na kojima se temelji odnos pojedinca prema njemu samom. To su lično ime, rođendan, održavanje higijene, lična garderoba, hobi, interesovanje za određene kulturne aktivnosti i sadržaje, ljubav za određenu vrstu muzike, lični snovi i i tako dalje.
 - Druga grupa obuhvata relacije prema drugome. To su, na primer, pozdravi, društvene igre, učešće na raznim svečanostima i skupovima, sklapanje prijateljstava, poznavanje srodničkih naziva, sklapanje braka i tako dalje.
 - U trećoj grupi su relacije prema prirodi. Reč je o raznim navikama i znanjima, počev od znanja o biljnom i životinjskom svetu, pa do raznih procesa u prirodi i ponašanju u tim situacijama.
 - U četvrtoj grupi su relacije čoveka prema zagrobnom životu. Poznavanje raznih običaja koji su u vezi s preminulim članovima porodice, roda i klana, kult mrtvih itd. neki su od elemenata koji pripadaju ovoj grupi.
 - Peta grupa obuhvata relacije čoveka prema Bogu. Reč je, dakle, o religioznim navikama i znanju, raznim običajima, ponašanju u hramu, obredima itd. Predstava i svest o svetom suština su elemenata iz ove grupe.

11.3. Aspekti kulture

Na osnovu analize, dolazi se do zaključka da romanipe, kao tradicionalna kultura Roma, sadrži sledeće aspekte:

- Komunikacioni aspekt. – Najveći broj kulturnih sadržaja saopštava se putem romskog jezika koji je, po definiciji, sredstvo komunikacije.
- Saznajni aspekt. – Većina kulturnih sadržaja predstavlja neku vrstu saznanja. Na primer, saopštavaju se srodnički nazivi kao što su majka, otac, brat, sestra, baba, deda, stric itd. Ili se predočavaju stvari koje mogu biti štetne i opasne po ljudski život. Prenose se saznanja o živim bićima i stvarima, o nebeskim telima i pojavama ili pojavama na zemlji kao što su, recimo, poplava, požar i tome slično.
- Normativni aspekt. – Detetu se odmalena predočava normativni svet zajednice.
- Recimo, „ne valja“ pljuvati u vatru, pokazivati rukom na groblje, doticati predmete koji se smatraju tabuima itd. Ili, zabranjeno je psovati Boga, majku, babu, dedu, krasti, lagati i drugo.

- Vizionarski aspekt. – Kultura sadrži elemente koji transcendiraju postojeći svet, tj. koji ukazuju na to da postoji jedan „bolji i viši svet“ u odnosu na postojeći ili da se postojeći svet može poboljšati i izmeniti aktivnostima ljudi, promenom njihovih stavova i ponašanja i tako dalje.
- Orijentacioni aspekt. – Označava one elemente kulture koji se smatraju stubovima njihove zajednice, koji su za njene članove glavni izvor pogleda na svet i čoveka i na osnovu kojih se formulišu pravila života i ponašanja u svakodnevici. Na pridržavanje tih pravila gleda se kao na odnos pojedinca prema životu i opstanku. I obrnuto, oni koji se ne pridržavaju tih pravila, dovode i sebe i zajednicu u razne opasnosti. Tu ulogu u romskoj zajednici ima par čisto–nečisto. Analiza pokazuje da pomenuti par (užo–mahrima) označava granicu između života i smrti, svetlosti i tame ili Boga i đavola. Ta predstava je u bliskoj vezi s predstavama o kasti i kastinskom sistemu u Indiji. Sreća, koja je kao ideja takođe proistekla iz indijske predstave o daivi (sreći), motiv je i smisao mnogih postupaka Roma, jer sreća je cilj i smisao njihovog života. Da bi se izbegli eventualni nesporazumi, potrebno je reći da nema ljudske zajednice koja se ravnodušno odnosi prema sreći ili da je kao ideju i vrednost odbacuje. Međutim, u romskoj zajednici kulturi sreće pripada glavna uloga, ona je vrednost i ideal.
- Instrumentalni aspekt. – Kultura sadrži saznanja o proizvodnji i korišćenju instrumenata tj. sredstava koja čovek upotrebljava u svakodnevnom životu ili u određenim prilikama kao što su, recimo, nož, kašika, čekić, nakovanj, voz, avion ili kosmički brod. Instrumentalni aspekt kulture u nekim zajednicama tretira se kao deo civilizacije.

Najkraće kazano, za kulturu Roma, koja je biofilnog karaktera,⁴⁹ od primarne važnosti i značaja jeste biti, a ne imati. U romskom jeziku ne postoji glagol imati. Da bi se iskazao pojam posedovanja, pribegava se konstrukciji. Na primer, ja imam novac, na romskom se kaže: *Man si love*, što u doslovnom prevodu glasi: *Mene je novac*. U slobodnom prevodu to znači „novac poseduje mene, ne posedujem ja novac“. Ideal života Romi objašnjavaju na sledeći način: Živi tako da bi što više doživeo ono što je prijatno, a izbegao ono što je neprijatno.⁵⁰

⁴⁹ Biofilni karakter znači da poštuje život kao najvišu vrednost.

⁵⁰ Filozof Erih From definisao je ideal ljudskog života na sličan način u svojoj studiji *Anatomija ljudske destruktivnosti* (Zagreb, 1989). Takođe, pojedini prevodioci Starog zaveta ukazali su na to da je drvo u raju rađalo plodove „prijatnog i neprijatnog“ ukusa (na starojevrejskom: „da ad tob wa ra“), a ne dobra i zla.

11.4. Socijalni i kulturni kapital

Kultura Roma privukla je pažnju i onih koji nisu Romi. Romski život, koji ne sadrži mnoge elemente njihove kulture, privukao je pažnju mnogih evropskih i vanevropskih pisaca i umetnika.⁵¹ U delima evropskih književnika, naročito iz epohe romantizma, sloboda i ljubav opisane su kao najviše vrednosti.

Takođe, romska znanja o lekovitom bilju našla su primenu u farmaceutske industriji. Autor knjige o Romima Sergejus Golovin (1930–2006), *Zigeuner Magie im Alpenland*, saopštio je 1973. da je farmaceutska firma „Ciba“ iz Švajcarske proizvela neke lekove na osnovu tradicionalnih recepata Roma.

Muzika je najveći kulturni kapital Roma. U savremenoj sociologiji govori se o „socijalnom“ i „kulturnom“ kapitalu. Socijalni kapital predstavlja celokupni sistem veza i odnosa jedne grupe, koji joj omogućava da pokrene određene biznis programe, kao što su uradili Jevreji, Turci, Grci ili Italijani. Kulturni kapital jesu pojedina kulturna dobra ili veštine, koji mogu da postanu deo privrednih inicijativa. Romi nisu do danas iskoristili svoj socijalni, niti kulturni kapital.

U pojedinim državama čak imena „Cigani“ i „Gitan“ iskorišćena su kao socijalno-kulturni kapital. Na primer, postoje proizvodi koji se nazivaju „ciganski sir“, „ciganski sos“, „ciganska šnicla“ ili naziv za vrstu cigareta u Francuskoj „žitan“.

Pored tradicionalne kulture, Romi u Evropi počeli su da se potvrđuju i dokazuju kao kulturni stvaraoci. Italijanski renesansni slikar romskog porekla Antonio de Solario (1465–1530), čiji je nadimak bio „lo Zingaro“, rođen je, kako se pretpostavlja, u Veneciji. Ovaj izuzetno daroviti umetnik koji je, kao i mnogi drugi renesansni slikari, bio inspirisan hrišćanskim legendama i motivima, autor je nekoliko dela koja su „međaši“ (graničnik, orijentir) u istoriji likovne umetnosti.

11.5. Romski nobelovci

Glavno slikarsko delo Antonija de Solarija jeste *Salome s glavom Svetog Jovana Krstitelja*, koja je nastala između 1507. i 1509. godine.⁵² Ova njegova slika izložena je u svetskom „hramu“ slikarstva, Luvru u Parizu, gde su inače predstavljeni i mnogi drugi besmrtnici likovne umetnosti, koji su našli inspiraciju u Romima i njihovom životu. De Solario je bio osnivač slikarske škole u Napulju, iz koje su proistekli mnogi značajni slikari iz perioda pozne renesanse.

Oto Muler (Otto Mueller, 1874–1930), jedan od vodećih osnivača ekspresionističke slikarske grupe „Most“, autor je čitave serije slika na kojima su prikazani Romi. Muler je takođe Rom. Bio je profesor Likovne akademije u Drezdenu i Minhenu. Nacisti su 1937. uništili 357 dela autora umetničkog kruga kojem su pripadali on i njegovi sledbenici, pod optužbom da je to izopačena umetnost (*entartete kunst*).

Pariski slikar romskog porekla Serž Poljakof (Serge Poliakoff, 1900–1960) rođen je u Rusiji. Započeo je studije likovne umetnosti u Moskvi 1919. godine. Suočen s užasima Ruske revolucije, koja je nemilosrdno gutala ljudske živote, napustio je Rusiju i

⁵¹ Podaci su saopšteni u *Malom romološkom rečniku*.

⁵² Salome se pominje u Jevanđelju po Marku i Jevanđelju po Mateju.

preko Sofije stigao je u Beograd. Prema pojedinim izvorima, živeo je na Adi Ciganliji a zarađivao za život svirajući gitaru po restoranima. Kasnije je otputovao preko Beča u Pariz. U Parizu i Londonu je studirao slikarstvo. To mu je omogućilo da savlada tajne modernog slikarstva i otkrije „jezik“ boja, pomoću kojih je govorio o sebi i svetu. Njegove slike nalaze se u poznatim galerijama širom Evrope, a najviše u minhenskim. Zanimljivo je pomenuti da je čuveni reporter i publicista Egon Ervin Kisch (1885–1948) intervjuisao Poljakova i opisao njegovu mnogobrojnu familiju u Moskvi i to je deo knjige *Carevi, popovi, boljševici*, koja je objavljena 1927. u Berlinu.

Helio Gomez, grafičar i slikar, Rom iz Španije (1905–1952), najpoznatiji politički grafičar Španije, osvojio je svoje savremenike hrabrošću i ostrim perom.

Akademik Miodrag Mića Popović (1923–1996), slikar i filmski režiser, bio je jedan od najpoznatijih slikara Srbije. O njemu i njegovom slikarstvu objavljeno je mnogo knjiga.

Što se tiče književnika, na prvom mestu jesu oni koji su zahvaljujući svojim delima ušli u sve književne leksikone i enciklopedije u Evropi. To su Džon Banjan (1628–1688) iz Engleske, autor knjige *Hodočasnikovo putovanje*, Ion Budai Deleanu (1760–1820) iz Rumunije, Panajot Istrati (1884–1935) iz Rumunije, Živojin Žika Pavlović (1933–1998) iz Srbije, filmski režiser, „otac“ crnog talasa u bivšoj Jugoslaviji i autor knjige *Cigansko groblje* i, najzad, Stevan Pešić (1939–1994).⁵³

Ovom prilikom nezaobilazno je ime filozofa, profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu Miladina Životića (1930–1997), kao i filmskog režisera iz Francuske Tonija Gatlifa (1948), Roma rođenog u Alžiru, koji je snimio više od 15 filmova o Romima i dobitnik je više nagrada i priznanja.

Završavamo ovo poglavlje o kulturi Roma u duhu izreke „konac delo krasi“. Romi imaju dva nobelovca – Augusta Kroga (1879–1939) iz Danske i Anjezu Gondžu Bojadžiju (1910–1995), poznatu po imenu Majka Tereza.

Prva smotra kulturnih dostignuća Roma Srbije

Defile učesnika Sedme smotre kulturnih dostignuća Roma Srbije

⁵³ Ostali romski književnici i njihova dela predstavljani su u *Istoriji romske književnosti* Rajka Đurića (Vršac, 2010).

12. STANDARDIZACIJA ROMSKOG JEZIKA

„I daj del e manušes o čam, i dajake čhib
si leske vođake so si o kham e phuvjake.“

Rhomo phenipe

„Majka daruje čoveku lice, maternji jezik je
za njegov duh, ono što je Sunce za Zemlju.“

Romska izreka

„Jezik, koji svako razume,
jeste jezik ljudskog obraza.“

Ernst Bloh

Projekat *standardizacija romskoga jezika* temelji se na lingvističkim saznanjima o jeziku i pojmu „standardizacija“. Dosadašnja saznanja i iskustva potvrđuju da je svaki jezik zapravo norma, a standardni jezik posebno normirana norma. S druge strane, ovaj projekat oslanja se na istoriju i kulturu Indije, pradomovinu Roma, čiji je jezik jedan od mnogih novoindijskih jezika.

12.1. Put i faze standardizacije

Svi jezici su društveno uslovljeni i prolazili su kroz razne faze istorijskog razvoja. Romski jezik, kao i mnogi drugi jezici, pokazuju, međutim, da se nikada sav stariji jezik ne pretače u novi, niti se novi u potpunosti preoblikuje iz staroga. Jezik pre svega služi za izražavanje odnosno razmenu misli, predstava, informacija i saznanja. Osim toga, on poseduje moć za fiksiranje i tradiranje saznanja i iskustava.

Neke od bitnih odlika jezika jesu kreativnost, pojmovno apstrahovanje i mogućnost da se stvara metajezik radi refleksije samoga jezika. Pitanja standardizacije romskog jezika još uvek nisu završena.

Predstavnici romskih zajednica iz Slovenije, Hrvatske, BiH, Srbije, Kosova, Crne Gore i Makedonije, angažovani u radu na ovom projektu, ukazuju na to da je to postala nasušna društvena i kulturna potreba, kako sredine i države koju zastupaju, tako i regiona, velikog dela prostora bivše SFR Jugoslavije. Proces standardizacije hrvatskog, bosanskog, bošnjačkog, srpskog i crnogorskog jezika primeri su koji pokazuju opravdanost i aktuelnost ovoga projekta i poduhvata. To su, podsetimo, doživeli ranije makedonski i albanski jezik.

Ohrabreni naučnim analizama koje pokazuju da romski dijalekti na tim prostorima sadrže neuporedivo više istovetnih, sličnih i zajedničkih elemenata, nego onih po kojima se međusobno razlikuju, predstavnici romskih zajednica i spomenutih država odlučno zahtevaju da projekat *standardizacija romskoga jezika* ima prioritetni značaj kako u navedenim državama, tako i u svim programima čiji su ciljevi obrazovanje, reintegracija i integracija Roma u Evropi. Standardizacija romskoga jezika snaži identitet Roma, podstiče njihovu integraciju i efikasno je sredstvo zaštite od asimilacije. Taj proces može biti izvor implementacije prava i

sloboda Roma u Evropi, naročito onih koji su sadržani u Evropskoj povelji o zaštiti regionalnih i manjinskih jezika,⁵⁴ koju su ratifikovale mnoge evropske države.

12.2. Romski jezik kao studijski i nastavni predmet

Iako je nakon ratifikacije Evropske povelje romski jezik postao predmet univerzitetskih studija u pojedinim evropskim državama, zatim nastavni predmet u osnovnim i sred-njim školama, jezik medija itd., snažne predrasude prema Romima i anticiganizam, kao specifični oblik rasizma, inače dokazano veoma podesan supstitut za antisemitizam, stvaraju i u ovoj oblasti mnoge prepreke i teškoće. Imajući u vidu istorijsko iskustvo da je ugrožavanje pojedinih prava i sloboda uvek i ugrožavanje mnogih prava i sloboda, ako ne i svih, predlaže se osnivanje odgovarajućih ustanova za standardizaciju, negovanje i razvoj romskoga jezika. Za te potrebe predlaže se pokretanje časopisa u kojem će se publikovati stručni radovi o tim pitanjima i književni tekstovi na romskom jeziku. Najzad, neophodno je planirati izradu standardnog romskog rečnika, kao i praktični priručnik pod radnim naslovom „Sar vakardol, sar lekhardol“ („Kako se kaže, kako se piše“).

Jedno od važnih lingvističkih saznanja jeste da je *jezik u pokretu*.

Proces standardizacije treba da bude primeren tom saznanju. Kao normirani oblik, standardni romski jezik naći će primenu u javnom komuniciranju i treba da postane jezik obrazovanja, nauke, kulture, medija i drugih oblasti javnog života. Tim potrebama i ciljevima namenjen je i ovaj projekat.

12.3. Šta je standardizacija

U mnogim zemljama Afrike i Azije, pa i Evrope (Bosna i Hercegovina i Crna Gora), sprovodi se standardizacija jezika. Lingvisti Hajnc Kloze (1904–1987) i Evgenij Koseriju (1921–2002), eksperti za to pitanje, izložili su svoja mišljenja. Po definiciji Klozea, prilikom standardizacije treba razlikovati tri ravni: krovni jezik (*Dachsprache*), jezik koji se gradi (*Ausbausprache*) i jezik od kog će se razlikovati standardni jezik (*Abstandsprache*).

U savremenoj lingvistici pobedilo je mišljenje prema kojem se svaki jezik može standardizovati. Pritom se uzima u obzir ne samo stanje jezika u prošlosti i sadašnjosti već i njegova budućnost, tj. intencije standardizacije jezika. Osim toga, sledeća pravila imaju takoreći značenje aksioma: Svaki dijalekt je jezik. Jezik, međutim, nije dijalekt.

Namera standardizacije romskog jezika izložena je 1971. kada je održan Prvi svetski kongres Roma u Londonu. Dvadeset godina docnije, na kongresu u Varšavi formirana je Komisija za standardizaciju i izložen program rada. Zahvaljujući letnjim školama i seminarima edukovan je stručni kadar, ekspertski timovi su stvarali terminologiju i modele, pisani su rečnici, gramatike itd. Tako se došlo do pisma, koje je latinično i sastoji se od 39 slova. Dijalekti koji su očuvali aspirate, koji postoje i u novindijskim jezicima, zatim gramatičku strukturu i kategorije, koje su približno iste ili vrlo slične onima u pojedinim novindijskim jezicima, stekli su prednost tj. tretirani su kao primarni.⁵⁵

⁵⁴ Komitet ministara Saveta Evrope usvojio je 25. juna 1992. Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima, koja je stupila na snagu 1. marta 1998. godine. Skupština Srbije i Crne Gore, na sednici održanoj 21. decembra 2005, donela je Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima („Službeni list SCG – Međunarodni ugovori“, broj 18/05). Povelja je za Republiku Srbiju kao sukcesora državne zajednice Srbija i Crna Gora stupila na snagu 1. juna 2006. godine.

⁵⁵ U *Gramatici romskog jezika* Rajka Đurića (Beograd, 2019) data su šira i preciznija objašnjenja.

13. GLASOVNI SISTEM ROMSKOG JEZIKA

Glasovni sistem romskog jezika sastoji se od glasova koji su najmanji element govornog jezika. Oni se međusobno razlikuju auditivno, akustički i artikulacijski.

Fonetika proučava njihova materijalna svojstva kao što su jačina, visina, boja i tako dalje.

Fonologija proučava razlike u značenju glasova u jeziku, foneme, njihova svojstva, relacije i tako dalje.

Osnovu glasovnog sistema romskog sačinjavaju *vokali* (samoglasnici), *diftonzi* i *konsonanti* (suglasnici).

13.1. Vokali

Romski ima pet vokala (samoglasnika): a e u i e. Pošto priroda i svojstva tih glasova zavise od položaja koji govorna oruđa (jezik, nepca, usne itd.) pri njihovom izgovoru zauzimaju jedno prema drugome, oni se dele na vokale prednjeg i vokale zadnjeg reda.

Vokali prednjeg reda jesu: **i e**.

Vokali zadnjeg reda jesu: **a o u**.

Kako vokali prednjeg, tako vokali zadnjeg reda mogu biti na početku reči (inicijalna pozicija), u sredini reči (medijalna pozicija) i na kraju reči (finitna pozicija).

Vokal a

Vokal **a** može biti kratak i dug.

Vokal **a** kratak je, na primer, u rečima **andre** (unutra), **avri** (napolje), **dad** (otac), **gav** (selo), **pandž**(pet), **manuša!** (čoveče!), **raja!** (gospodine!) i tako dalje.

Vokal **a** dug je u rečima **an!** (donesi!), **angar** (ugalj), **džal** (ide, teče), **marel** (udara), **barh** (kamen), **gad** (košulja), **ma!** (ne, nemoj!), **phenja** (sestre), **rat** (noć) i tako dalje.

Specijalni slučajevi

Vokal **a** je vrlo kratak u rečima **čat** (krov), **čang** (koleno), **dab** (udarac), **xal** (mešina, torba), **jag** (vatra), **kat** (makaze), **kašt** (drvo), **khak** (pazuhi), **mak** (muha), **mas** (meso), **phak** (krilo), **šah** (kupus) i tako dalje.

Vokal **a** je vrlo dug u rečima **bal** (kosa), **čar** (trava), **dar** (strah), **xar** (jama), **phar** (svila), **sar?** (kako?), **thar** (kutnjak) i tako dalje.

Vokal o

Vokal **o** može biti takođe kratak ili dug.

Vokal **o** kratak je, na primer, u rečima **okoja** (ona), **okova** (onaj), **doš** (greh, krivica), **mol** (vino), **lon** (so), **gono** (vreća) i tako dalje.

Vokal **o** dug je u rečima **čor** (kradljivac, lopov), **dori** (vrpca, kanap), **kovlo** (mek), **mišto** (ukusan, dobar), **balo** (svinja), **arno** (jaje), **čačo** (istinit), **rromano** (romski) i tako dalje.

Vokal u

Vokal **u** može biti takođe kratak ili dug.

Vokal **u** kratak je, na primer, u rečima **učo** (visok), **ušt** (usna), **učhanel** (prosejati kroz sito), **dud** (svetlost), **ruv** (vuk), **šut** (sirće), **thud** (mleko) i tako dalje.

Vokal **u** dug je u rečima **užo** (čist), **umal** (polje), **but** (mnogo), **buti** (posao, rad), **dur** (daleko), **rup** (srebro), **tu** (ti) i tako dalje.

Vokal e

Vokal **e** može biti takođe kratak ili dug.

Vokal **e** kratak je, na primer, u rečima **beng** (đavo), **beš!** (sedi!), **deš** (deset), **dives** (dan), **me** (ja) i tako dalje.

Vokal **e** dug je u rečima **beli** (kolac), **bero** (čamac), **kher** (kuća), **nevo** (nov) i tako dalje.

Vokal i

Vokal **i** može biti takođe kratak ili dug.

Vokal **i** kratak je, na primer, u rečima **ilo** (srce), **iv** (sneg), **čhib** (jezik), **dilo** (lud), **khil** (maslac), **gili** (pesma), **šing** (rog) i tako dalje.

Vokal **i** dug je u rečima **čikat** (čelo), **čhin!** (seci!), **kiral** (sir), **rin** (jega), **či** (ne, nije), **rati** (noć) i tako dalje.

Funkciju vokala mogu imati i pojedini konsonanti, pre svega, konsonant **r**.

13.2. Diftonzi

Diftonzi mogu biti uzvici i mogu se nalaziti na početku, u sredini ili na kraju nekih reči.

Uzvici su na primer: **ai!** (ah!), **oi!** (oj!), **iu!** (ju!) i tako dalje.

Od pojedinih uzvika potiču ulazni diftonzi u rečima **aino**, **ajno** (iznenađen), **iuino**, **ijono** (začuden) i tako dalje.

Izlazni diftong **ai** javlja se u sledećim rečima: **čai**, **čaj** (čaj), **kikai**, **kikaj** (kotao), **phabai**, **phabaj** (jabuka), **sonakai**, **sonakaj** (zlato) i tako dalje.

Diftong **oi** javlja se u rečima **goi**, **goj** (kobasica), **hero**, **heroj** (čizma), **rroi**, **rroj** (kašika), **šoši**, **šošoj** (zec) i tako dalje.

U skladu s prihvaćenim pravilima, koja potvrđuje govorno iskustvo, koristi se, umesto navedenih diftonga, slovo **j**. Pomenute reči imaju, dakle, pisani oblik **aj! oj! ju! ajno, ijino, čaj, kikaj, phabaj, sonakaj, goj, heroj, rroj, šošoj** i tako dalje.

Diftong **ia** javlja se po pravilu u svim glagolima medijuma u prezentu. Na primer: arakhad-**ia**v (nalazim se), bangi**ia**v (savijam se), džungadi**ia**v (budim se), kerd**ia**v (postajem), lačhardi**ia**v (oblačim se), maladi**ia**v (susrećem se) i tako dalje.

U skladu s prihvaćenim pravilima, koja potvrđuje govorno iskustvo, umesto diftonga **ia** u pomenutim glagolima treba koristiti se slovo **y**. Pomenute reči imaju, dakle, pisani oblik **ara-khadyav, bangyav, džungadyav, kerdyav, lačhardyav, maladyav** itd. (Pošto govorna praksa pokazuje da glasovna grupa **-ija-** (ya) u pomenutim rečima često prelazi u **o** (arakhadov, bandjov, džungadov, kerdov, lačhardov, maladov itd.), dozvoljeno je u tim slučajevima koristiti i slovo **o**.

Osnova reči treba da ostane nepromenjena, osim u slučajevima kada je to usled glasovne promene neizbežno. Primer: džungadov (budim se), džungados (budiš se), džungadol (budi se), džungados (budimo se), džungadon (budite se), džungadon (bude se).

13.3. Konsonanti

Konsonanti su na osnovu pravila međunarodne lingvističke klasifikacije podeljeni u dve grupe. U prvoj, horizontalnoj grupi te dvodimenzionalne šeme, nalaze se konsonanti koji su identifikovani i opisani na osnovu **mesta izgovora** ili **artikulacije**. U drugoj, vertikalnoj grupi, nalaze se konsonanti koji su identifikovani i opisani na osnovu **načina artikulacije** tj. po **zvučnosti**.

Klase konsonanata

Na osnovu navedenih principa i dosadašnjih fonoloških analiza konsonanata u romskom jeziku moguće je izdvojiti 10 klasa konsonanata.

- **Prva klasa** neaspirovanih plozivnih konsonanata sadrži glasove **k, t, p**, afrikat **č**.
 - Konsonant **k** je velarni (zadnjonepčani) ploziv. Javlja se, na primer, u rečima kalo (crno), kan (uho), kat (makaze), kerel (raditi), kon? (ko?) i tako dalje.
 - Konsonant **t** je dentalni (zubni) ploziv. Javlja se, na primer, u rečima trin (tri), tu (ti) i tako dalje.
 - Konsonant **p** je bilabijalni (usneni) ploziv. Javlja se, na primer, u rečima pandž (pet), pani (voda), patrin (list), pijel (piti), pustik (knjiga) i tako dalje.
 - Konsonant **č** je prepalatalni afrikat, složeni glas. Javlja se, na primer, u rečima čaj (čaj), čalavel (kretati se, ići ka), čat (krov), čor (kradljivac, lopov) i tako dalje.
- **Druga klasa** aspirovanih plozivnih konsonanata sadrži aspirate **kh, th, ph, čh**. Ovi konsonanti su u fonološkoj opoziciji prema konsonantima iz prve grupe, u smislu kako su to definisali predstavnici praške škole. To znači da ovi konsonanti mogu da obrazuju reči koje se razlikuju po značenju od reči koje obrazuju konsonanti prve grupe.

- Konsonant **kh** javlja se, na primer, u rečima kham (sunce), khas (seno), kher (kuća) i tako dalje.
- Konsonant **th** javlja se, na primer, u rečima than (mesto), thav (konac), thulo (debeo) i tako dalje.
- Konsonant **ph** javlja se, na primer, u rečima phal (daska), phen (sestra), phral (brat) i tako dalje.
- Konsonant **ch** javlja se, na primer, u rečima chavo (sin), chonut (mesec), churi (nož) i tako dalje.
- **Treća klasa** neaspirovanih plozivnih konsonanata sadrži glasove **g, d, b**, afrikat **dž**.
 - Konsonant **g** je velarni ploziv. Javlja se, na primer, u rečima gav (selo), gili (pesma), grast (konj) i tako dalje.
 - Konsonant **d** je dentalni ploziv. Javlja se, na primer, u rečima duj (dva), dur (daleko) itd. Ako se nađe ispred vokala **i**, onda prelazi u **dj**. Na primer, dives (dan) – **djivesavol** i tako dalje.
 - Konsonant **b** je bilabijalni ploziv. Javlja se, na primer, u rečima baro (veliki), berš (godina), bičhalel (poslati), bikinel (prodati), but (mnogo) i tako dalje.
 - Konsonant **dž** je prepalatalni afrikat. Javlja se, na primer, u rečima džal (ići), dživil (živeti), džuvli (žena) i tako dalje.
- **Četvrta klasa** nazalnih konsonanata sadrži glasove **m i n**.
 - Konsonant **m** je bilabijalni nazal. Javlja se, na primer, u rečima mačho (riba), maki (muha), manuš (čovek) i tako dalje. Kada se nalazi između vokala, **m** zvuči kao usneni sonant. Na primer: **amal** (drug), **amaro** (naš), **dumo** (rame), **dumukh** (pesnica) i tako dalje.
 - Konsonant **n** je dentalni nazal. Javlja se, na primer, u rečima **nakh** (nos), **nav** (ime), **nevo** (nov) itd. Kada se nalazi između vokala, **n** zvuči kao zubni sonant. Na primer: **anav** (ime, nadimak), **dino** (dato, predato), **gono** (vreća), **sano** (tanak), **suno** (san) i tako dalje.
 - Varijanta **n** javlja se ispred **g** i **k**. Na primer: **bango** (kriv, hrom), **čang** (koleno), **kangli** (češalj), **tang** (usko), **inklel** (izaći, popeti se), **unkil** (promuknuti) i tako dalje.
- **Peta klasa** sadrži glasove **v, r, l**.
 - Poluvokal **v** je labio-dentalni, tj. usmeno-zubni poluvokal. Stvara se pomoću donje usne i gornjih zuba i dok se izgovara, trepere glasne žice. (Nasuprot njemu je bezvučni glas **f**.) Taj poluvokal javlja se, na primer, u rečima **var** (puta), **vakerel** (govoriti), **vast** (ruka), **viram** (tačka), **voj** (ona) i tako dalje.
 - Glas **r** je alveolarni ili supradentalni. To znači da su mesto njegove artikulacije zubna ležišta iznad kojih treperi jezik. Ako je pored vokala, **r** vrši ulogu suglasnika kao, na primer, u rečima **raj** (gospodin), **rani** (gospođa), **rang** (boja) **rat** (noć), **rup** (srebro) itd. Ako je među vokalima ili sonantima, preuzima ulogu samoglasnika. Na primer: **brš** (godina), **bršnd** (kiša), **krlo** (glas), **vrtinel** (okretati) i tako dalje.
 - Glas **l** je takođe alveolarni. Ali prilikom njegovog izgovora vrhom jezika dotiču se

nepca gornje vilice. Javlja se, na primer, u rečima **lav** (reč), **lel** (uzeti), **likh** (gnjida), **lolo** (crveno), **lon** (so) itd. Ako se nađe ispred vokala **i, o, e, a**, onda prelazi u **lj**. Na primer: od prideva **dilo** (lud) nastao je kauzativni glagol **diljarel** (izluđivati); od imenice **gili** (pesma) nastao je kauzativni glagol **giljarel** (opevati, pisati pesme); od prideva **lolo** (crveno) nastao je kauzativni glagol **loljarel** (bojiti crvenom bojom); od glagola **sovel** (spavati) nastao je kauzativni glagol **sovljarel** (uspavati); od prideva **kalo** (crn) nastao je kauzativni glagol **kaljarel** (bojiti crnom bojom) i tako dalje.

- **Šesta klasa** sadrži samo glas **rr**.
 - Glas **rr** je retrofleks. Taj glas nastaje podizanjem jezika i blagim savijanjem njegovog vrha unazad, a artikuliše se u pravcu tvrdih nepca, tzv. palatuma. Taj glas javlja se, na primer, u rečima **Rrom** (Rom), **Rroma** (Romi), **rroj** (kašika), **barr** (kamen), **porr** (stomak), **porra** (creva) i tako dalje.
 - **Sedma klasa** sadrži tzv. šištave glasove **s, š, c, z, ž**, koji se nazivaju sibilanti. Konsonanti **s, z** i **c** jesu dentalni (zubni). Konsonanti **š** i **ž** su palatalni (prednjonepčani).
 - Konsonant **s** sličan je srpskom. Javlja se, na primer, u rečima **sa** (sve), **sap** (zmija), **sasto** (zdrav), **sastro** (svekar), **sasuj** (svekrva) i tako dalje.
 - Konsonant **z** pretežno je zastupljen u rečima stranog porekla. Na primer: **zor** (sila, moć), **bezeh** (greh) itd. U izvornim romskim rečima zastupljen je vrlo retko. Na primer: **azbal** (dotaći), **vazdel** (podići), **lizdral** (drhtati) i tako dalje.
 - Konsonant **c** pretežno je zastupljen u rečima stranog porekla. U izvornim romskim rečima javlja se veoma retko. Na primer: **cara** (šator, čerga), **crdel** (vući, povući) i tako dalje.
 - Konsonant **š** sličan je srpskom. Javlja se, na primer, u rečima **šah** (kupus), **šov** (šest) i tako dalje.
 - Konsonant **ž** javlja se samo u rečima stranog porekla.
 - **Osma klasa** sastoji se samo od glasa **h**.
 - Zadnjonepčani (velarni) romski glas **h** različitog je porekla, pa ga je usled toga teško precizno odrediti i opisati, što je inače slučaj kako u novoiindijskim, tako i u nekim evropskim jezicima. Javlja se, na primer u rečima **hadž** (svrab), **halado** (opran), **hando** (iskopan), **harno** (kratak), **hasardo** (izgubljen), **haštil** (zevati) i tako dalje.
 - **Deveta klasa** sastoji se samo od glasa **x**.
 - Grleni glas **x** takođe je različitog porekla. Javlja se, na primer, u rečima **xabe** (jelo), **xaing** (bunar), **xal** (vreća, mešina), **xas** (kašalj) i tako dalje.
 - **Deseta klasa** je mešovita.
 - Ona ima dve potklase. Prva potklasa sastoji se od glasova koji su rezultat glasovnih promena i pojava – **j, dj, č, ch, lj, nj**.
 - Druga potklasa sastoji se od glasova stranog porekla – **f, y**. U slučaju potrebe, registar ove klase može se dopuniti i drugim potklasama.
-

13.4. Glasovne promene

Kada se pri promeni ili tvorbi reči određeni glasovi nađu jedan pored drugog, oni utiču jedan na drugi. Tako nastaju glasovne promene, tj. dolazi do smenjivanja, zamene glasova u oblicima jedne reči ili u rečima koje su se stvarale tokom procesa tvorbe. S druge strane, s obzirom na to da je romski jezik indijskog porekla, neophodno je imati u vidu sandhi. (Sanskritski: sam, zajedno; dhi, od glagola dha, staviti.) To je jedna od izrazitih pojava staroindijskih jezika, koja je uticala na stvaranje reči i glasovne promene u novoindijskim jezicima. Kao što je već ukazano, navođenjem pojedinih primera, uticaj sandhija uočljiv je takođe u romskom, što potvrđuje izvestan broj reči iz tog jezika.⁵⁶

Prva klasa

Glas k

U pojedinim romskim dijalektima konsonant **k** ispred vokala **i**, **e** na početku reči (inicijalna pozicija) i u sredini reči (medijalna pozicija) prelazi u **č** ili **čh**.

Primeri:

– Kidel, brati – čidel; kilo, kolac – čilo; kinel, kupiti – činel; kir, mrav – čir; kirāl, sir – čirāl; kireš, trešnja – čireš; kirvo, kum – čirvo itd. Ta promena javlja se i u rečima gde je **k** u sredini reči: bikinel, prodati – bičinel; pokinel, platiti – počinel. To su, zatim, pojedine reči stranog porekla, recimo, rakija – račija i tako dalje.

– Kerel, raditi – čerel; kermo, crv – čermo; mekel, ostaviti – mečel; pekel, peći – pečel i tako dalje.

– Ima redih primera kada **k** prelazi u **č**, **čh** ili **čh**. To su, recimo, džukel, pas – džučel; pridev kašuki, gluva – kašući; **kašuke**, gluvi – kašuće; oblik množine imenice makh, muha – mačha. (Varijante su mačha i makha.)

– **K** prelazi u **č** u pojedinim rečima stranog porekla kao što su, recimo, kemane, muzički instrument – čemane, kebab – čevap, rakija, rakija – račija i tako dalje.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima, kao i u padežnim nastavcima (postpozicijama – genitiv u jednini -ko, -ki, -ke; dativ u jednini -ke) zadržati izvorni glas k, koji se piše slovom k.

Glas t

U pojedinim romskim dijalektima konsonant **t** ispred vokala **i** u inicijalnoj ili medijalnoj poziciji prelazi u **c** ili **č**.

Primeri:

– Tikno, mali – cikno; tiknjarel, smanjuje, oduzima – ciknjarel i tako dalje.

– Tikno, smanjuje se – cikno; tiro, tvoj – čiro; tiri, tvoja – čiri; tire, tvoji – čire i tako dalje.

– Ratilo, smrkló se – račilo; arati, juče – arači; buti, rad – buči i tako dalje.

⁵⁶ Đurić, Rajko: *Gramatika romskog jezika*, Beograd, 2019.

U pisanom obliku neophodno je zadržati glas **t** u svim pomenutim i njima sličnim rečima, zatim u padežnim nastavcima (postpozicijama – ablativ u jednini **-tar**, lokativ u jednini **-te**) kao i u rednim brojevima (na primer **jek**, **jedan** – **jekto**, **prvi**; **duj**, **dva** – **dujto**, **drugi**).

Piše se slovom **t**.

– Izuzetak: Kada se **t** nalazi u medijalnoj poziciji između vokala **u** i suglasnika **l**, onda nastaje promena. Na primer: glagol **hutel**, **skočiti**, ima u prošlom vremenu oblike **hutlem**, **hutlan**, **hutlo**, **hutli**... (skočio sam, skočio si, skočio je, skočila je...) Međutim, združeni suglasnici **tl** izgovaraju se takoreći redovno kao **kl**. Dakle, **huklem**, **huklan**, **huklo**, **hukli** itd. U ovom slučaju ispravno je pisati **huklem**, **huklan**, **huklo**, **hukli**...

Glas p

Konsonant **p** ne podleže promenama.

U pisanom obliku neophodno je zadržati **ga** u svim pozicijama reči u kojima se pojavljuje. Piše se slovom **p**.

Glas č

U pojedinim romskim dijalektima konsonant **č** nepravilno se izgovara kao **ć**.

– Na primer **čačo** (ispravno, tačno) – **ćačo**; **čačipen** (istina) – **ćačipen**; **čalo** (sit) – **ćalo**; **čar** (trava) – **ćar**; **čik** (blato) – **ćik**; **čuči** (sisu) – **ćući**; **čučo** (prazan) – **ćučo** itd. Te i njima slične reči, koje se pogrešno izgovaraju, nisu korektne u pisanom obliku.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima zadržati izvorni glas **č**, koji se piše slovom **č**.

Druga klasa

Glasovi iz ove klase posledica su **aspiracije**, koja je karakteristična za staroindijske i novoindijske jezike, kao i za pojedine evropske, kao što su, recimo, nemački i engleski jezik. Aspirirani glas je konsonant praćen glasom **h**.

Aspirat kh

U pojedinim romskim dijalektima aspirat **kh** ispred vokala **i**, **e** menja se u **ch** ili **ch**.

Primeri:

- **Khelel**, igrati – **chelel**; **kher**, kuća – **cher** i tako dalje.
 - **Khil**, maslo – **chil**; **khino**, umoran – **chino** i tako dalje.
 - **Makhel**, mazati – **machel**; **nakhel**, proći – **nachel** i tako dalje.
 - Aspirat **kh** ostaje nepromenjen u sledećim i njima sličnim rečima: **bokh**, glad (pl. **bokha**); **drakh**, grožđe (pl. **drakha**); **dukh**, bol (pl. **dukha**); **jakh**, oko (pl. **jakha**); **khakh**, pazuh (pl. **kha-kha**); **lekh**, slovo, znak (pl. **lekha**); **likh**, gnjida (pl. **likha**); **lokh**, svet (pl. **lokha**); **lokho**, lak (pl. **lak**).
-

lokhe); **makh**, muha (pl. *makha*); **nakh**, nos (pl. *nakha*); **phakh**, krilo (pl. *phakha*); **ruk**, drvo (pl. *rukha*). Aspirat **kh** ostaje i izvedenicama koje su nastale od tih reči.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima zadržati izvorni aspirat kh, koji se piše digrafom kh.

To je jedini aspirat koji zauzima sve pozicije u rečima.

*Aspirat **th***

U pojedinim romskim dijalektima aspirat **th** ispred vokala **e** menja se u **čh**.

Recimo, **them**, svet – **čhem**. Ta promena nije prihvatljiva. Ako reč koja se završava na **-e** povezuje veznik **thaj**, i, s drugom reči, aspirat **th** iz veznika postaje nečujan. Primer: me (th) aj tu. (ja i ti.)

U pisanom obliku neophodno je u pomenutoj reči i njoj sličnim rečima zadržati izvorni aspirat th, koji se piše digrafom th.

Ovaj aspirat ne može se nalaziti u finitnoj poziciji, tj. na kraju reči.

*Aspirat **ph***

Ovaj aspirat ne podleže promenama.

U pisanom obliku neophodno ga je zadržati u svim rečima u kojima se pojavljuje.

Piše se digrafom ph.

Aspirat **ph** nalazi se uvek na početku reči i vrlo retko zauzima medijalnu poziciju. Nikad se ne nalazi na kraju reči, u finitnoj poziciji.

*Aspirat **čh***

U pojedinim romskim dijalektima aspirat **čh** ispred vokala **a**, **i**, **u** menja se u **čh** ili **š**.

Primeri: **čh**avo, dete – **čh**avo; šavo; **čh**ib, jezik – **čh**ib; šib; **čh**del, baciti – **čh**udel; šudel; **lačho**, dobar – **lačho**; lašo; **mačho**, riba – **mačho**; mašo itd. Reč je, dakle, ponovo o pogrešnom izgovoru.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima zadržati izvorni aspirat čh, koji se piše digrafom čh.

Treća klasa

Glas *g*

U pojedinim romskim dijalektima glas *g* ispred vokala *i* menja se u *dj* ili *dž*.

– Primeri: *gili*, pesma – *djili*, *džili*; *gilabal*, pevati – *djilabal*, *džilabal*; *ginel*, brojati – *djinel*, *džinel*; *giv*, žito, pšenica – *djiv*, *dživ* i tako dalje.

U pojedinim romskim dijalektima glas *g* ispred vokala *e* menja se u *dj*.

– Primeri: *gelem*, otišao sam – *djelem*; *ger*, svrab, šuga – *djer* i tako dalje.

Kada se *g* nalazi između vokala *i* i *a*, takođe dolazi do promene u pojedinim dijalektima.

– Primer: *šigarde*, brzo, hitro – *šidjarde*, *šidžarde*.

U pojedinim stranim rečima, kao što je magija, *g* prelazi u *dj* ili *dž*.

Kada se *g* nalazi u sredini reči između suglasnika *n* i vokala *i*, *e*, *a* ili *o*, nastaje takođe promena u *dj* ili *dž*.

– Primeri: *bangiav*, savijam se – *bandjijav*, *bandžijav*; *nangi*, gola – *nandji*, *nandži*; *tangol*, sužava se – *tandjol*, *tandžol*; *khangiri*, crkva – *khandjiri*, *khandžiri*, *bengalo*, djavast, opak – *bendjalo*, *bendžalo*; *mange*, meni – *mandje*, *mandže*; *amenge*, nama – *amendje*, *amendže* i tako dalje.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima, kao i u padežnim nastavcima (postpozicijama – *genitiv u množini -go, -gi, -ge; dativ u množini -ge*) zadržati izvorni glas *g*, koji se piše slovom *g*.

Glas *d*

U pojedinim romskim dijalektima i u malobrojnim rečima glas *d* ispred vokala *i* prelazi u *dj*.

– Na primer: *dives*, dan – *djives*; *divesa*, dani – *djivesa*; *divesavol*, sviće – *djivesavol*; *adives*, danas – *adjives* itd. U nekim narečjima reč *dives* izgovara se kao *gives*. Promenu pokazuje, recimo, i reč *mardijav*, tuku me – *mardijjav* i slično.

U pisanom obliku neophodno je zadržati izvorni glas *d* u svim pomenutim i njima sličnim rečima, potom padežnim nastavcima (postpozicijama – *ablativ u množini -dar, lokativ u množini -de*) kao i u pridevima koji se porede (komparativ *-der*) ili u glagolima koji u glagolskom vremenu koje označava prošlost (*preterit*) imaju karakteristični marker *-d*. Piše se piše slovom *d*.

– Izuzetak: Kada se *d* nalazi u medijalnoj poziciji između suglasnika *n* i *l*, onda nastaje promena. Na primer: glagol *phandel* – vezati ima u prošlom vremenu oblike *phandlem*, *phandlan*, *phandla...* (vezao sam, vezao si, vezao je, vezala je...). Međutim, združeni suglasnici *dl* izgovaraju se takoreći redovno kao *gl*. Dakle, *phangle*, *phanglan*, *phangla...* U ovom slučaju ispravno je pisati *phanglem*, *phanglan*, *phangla...*

Glas b

Konsonant **b** ne podleže promenama, osim u slučajevima kada se nađe ispred **s**. Tada prelazi u **p**.

U pisanom obliku neophodno je zadržati ga u svim rečima u kojima se pojavljuje. Piše se slovom **b**.

Glas dž

U pojedinim romskim dijalektima glas **dž** izgovara se kao **dj** ili **ž**.

– Primeri: **dž**anav, znam – žanav; **dž**av, idem – žav; **dž**ivdo, živ – živdo; **dž**uto, par – žuto; **dž**uvli, žena – žuvli itd. Ta promene je neprihvatljiva u pisanom obliku.

U pisanom obliku neophodno je u svim pomenutim i njima sličnim rečima zadržati izvorni glas dž, koji se piše digrafom **dž**.

*Četvrta klasa**Glas m*

Glas **m** ne podleže promenama.

U pisanom obliku neophodno je zadržati ga u svim rečima u kojima se pojavljuje. Piše se slovom **m**.

Konsonant n/nj

Najčešće promene događaju se u pluralnim oblicima imenica ženskog roda čiji se osnovni oblik završava konsonantom **-n** ili slogom **-ni**. Tada **n** prelazi u **nj**.

– Primeri: phen, sestra; pen**ja**, sestre; ran, grana; ran**ja**, grane, granje; rani, gospođa; ran**ja**, gospođe; grasni, kobila; grasn**ja**, kobile; pani, voda; pan**ja**, vode itd. Osim toga, glas **nj** postoji u rečima stranog porekla.

U pisanom obliku neophodno je prihvatiti te promene.

U svim ostalim rečima i njihovim oblicima u kojima se pojavljuje **n** neophodno je zadržati ga. Taj konsonant neophodno je zadržati i u postpoziciji **-ne-** koja se javlja prilikom promene rednih brojeva po padežima.

– Primer: jekto, prvi – npr. ablativ: jektonestar – od prvoga; dujtonestar – od drugoga i tako dalje. **Piše se slovom n.**
Njegova promena piše se digrafom nj.

Peta klasa

Konsonant v

Konsonant **v** nije izložen promenama.

U pisanom obliku neophodno je zadržati ga u svim rečima i njihovim oblicima u kojima se pojavljuje. Piše se slovom v.

Konsonant r

Različito etimološko poreklo romskog glasa **r**, kao i mnogi drugi razlozi i okolnosti, doprineli su nastanku čitavog registra nijansi njegovog izgovora. Uprkos tome, taj glas nije doživeo korenite promene, niti podleže velikim promenama.

U pisanom obliku neophodno je zadržati ga u svim rečima i njihovim oblicima. Piše se slovom r.

Konsonant l/lj

Konsonant **l** (tzv. likvida) ne podleže promenama kada je na početku reči (u inicijalnoj poziciji) i na kraju reči (u finitnoj poziciji). U velikom broju slučajeva ne menja se ni kada je u sredini reči, naročito kada mu u rečima prethode suglasnici **g-(gl)-**, **r-(rl)-**, **s-(sl)-**, **š-(šl)-**, **b-(bl)-**, **k-(kl)-**, **č-(čl)-**, **v-(vl)-**. Međutim, promene nastaju kada je u sredini reči (u medijalnoj poziciji) između kratkih i dugih vokala i kada je pod uticajem jotovanja, tj. kada se vrši stapanje s glasom **j**. Tada se **l** menja u **lj**. Osim toga, glas **lj** postoji u rečima stranog porekla.

– Primeri: lačhipen, dobrotā; ladž, stid; lav, reč; lava, reči; lil, hartija, pismo; lokho, lak; lolo, crven; lon, so; love, novac; lošalo, radostan i tako dalje.

– Primeri za reči u kojima je konsonant **l** na kraju reči: bal, kosa; čel, potomstvo, roj, narod; čel, boginje; Devel, Bog; mel, prljavština; šel (broj) 100; ternjol, podmlađuje se i tako dalje.

– Primeri za reči u kojima je konsonant **l** u sredini reči: balval, vetar; čalo, sit; ilo, srce; angle, napred; berli, pčela; reslo, stigao je; dikhlo, marama; bešlo, seo je; šelo, konopac; šuvlo, nadut; džanglo, poznat; ulo, sova i tako dalje.

U pisanom obliku l je neophodno zadržati u svim ovim i sličnim rečima. Osim toga, pojedini glagoli imaju u preteritu karakterističan marker -l- (na primer resel, stići – preterit: reslem, stigao sam; reslan, stigao si; reslo, stigao je, resli, stigla je i tako dalje). Piše se slovom l.

Reči kao što su, recimo, balji, krmača; čirikli, ptica; rovlji, štap; xoljariko, ljut itd., kao i veći broj tzv. kauzativnih glagola u kojima se javlja konsonant **l**, **treba pisati digrafom lj**.

Šesta klasa

Glas rr

U pojedinim romskim dijalektima glas **rr** izgovara se kao **x**.

– Na primer: **Rrom**, Rom – **Xom**; **rroj**, kašika – **xoj**; **barr**, kamen – **bax** itd.

U pisanom obliku te promene su neprihvatljive. Zbog toga treba zadržati glas rr u pomenutim rečima, njihovim oblicima i od njih izvedenim rečima. Piše se digrafom rr.

Sedma klasa

Konsonant s

Konsonant **s** javlja se na početku, u sredini i na kraju reči bez promena.

– Na primer: **sa**, sve; **sado**, jednostavan; **sano**, tanak; **sap**, zmija; **sastri**, gvožđe; **sasuj**, svekrva; **saso**, zdrav; **dives**, dan; **džas**, idemo; **khas**, seno; **xas**, kašalj; **mas**, meso itd.

Konsonant **s** ima najučestaliju konjunkciju (združivanje) u romskim rečima s konsonantima **t – (st)**, **k – (sk)**, **p – (sp)**, **v – (sv)**, **r – (sr)**, **n – (sn)** i tako dalje.

– Prilikom promene imenica muškog roda koje označavaju živo biće, u singularu instrumentalta pojavljuje se duplo **s**. Na primer, **manušessa**, s čovekom. To dupliranje nije prihvatljivo.

– S druge strane, promenljive reči dobijaju u pluralu instrumentalta spoj **ns**. Na primer, **manušensa**, s ljudima; **barrensa**, s kamenjem; **lensa**, s njima itd. U tom slučaju glas **s** menja se u **c**, pa se dobija oblik **ca**. Dakle, **manušenca**, **barrenca**, **lenca** i slično.

Promena u prvom pomenutom slučaju uslovlila je da se u pojedinim romskim dijalektima i narečjima **s** menja u **h** ili **j**. Recimo, umesto **manušesa** – **manušeha** ili **manušēja**; umesto **lesa**, s njim – **leha** ili **leja** itd. Ta glasovna pojava, poreklom iz sanskrita, naziva se visargizacija.

Izuzev oblika -ca, glas s neophodno je zadržati u svim rečima i njihovim oblicima, kao i u padežnim nastavcima (postpozicijama – instrumental u jednini -sa, -sar) u kojima se pojavljuje. Piše se slovom s.

Konsonant š

Konsonant š javlja se takođe na početku, u sredini i na kraju reči bez promena.

– Na primer šax, kupus; maškar, sredina; deš, deset; biš, dvadeset i tako dalje.

U pisanom obliku glas š neophodno je zadržati u svim rečima i njihovim oblicima u kojima se pojavljuje. Piše se slovom š.

Konsonant c

Konsonant c javlja se u malom broju romskih reči, od kojih su pojedine već navedene.

U pisanom obliku glas c je neophodno zadržati u svim romskim rečima, rečima stranog porekla i u padežnim nastavcima (postpoziciji – *instrumental* u množini -ca, -car). Piše se slovom c.

Konsonant z

Konsonant z javlja se takođe u malom broju romskih reči od kojih su pojedine već navedene.

U pisanom obliku glas z neophodno je zadržati kako zbog reči iz romskog, tako i zbog reči stranog porekla. Piše se slovom z.

Konsonant ž

Konsonant ž zastupljen je u rečima stranog porekla ili je posledica promena, recimo glasa dž u ž, što je karakteristično za pojedine dijalekte i narečja.

U pisanom obliku glas ž treba ga koristiti samo u rečima stranog porekla. Piše se slovom ž.

Osma klasa

Konsonant h

Pored toga što je element aspirata i rezultat glasovnih promena i pojava, glas h zastupljen je u malom broju romskih reči od kojih su pojedine već navedene.

U pisanom obliku glas h neophodno je zadržati kako zbog reči iz romskog, tako i zbog reči stranog porekla. Piše se slovom h.

Deveta klasa

Glas x

Glas **x** je u najvećem broju slučajeva poreklom iz stranih jezika ili rezultat glasovnih promena i pojava u romskom.

U pisanom obliku glas x neophodno je zadržati kako zbog reči iz romskog, tako i zbog reči stranog porekla. Piše se slovom x.

Deseta klasa

Glas j

Glas **j** iz prve potklase ove mešovite klase rezultat je različitih glasovnih promena i pojava, među kojima su, recimo, staro (prejotisno) **i**, zatim glas koji se obeležava u indijskim jezicima slovom **y**, diftonga i tako dalje.

Glas **j** u inicijalnoj poziciji, tj. na početku romskih reči jeste tzv. proteza – pojava koja se sastoji u tome što izvornom obliku reči prethode određeni glasovi koji se zatim s njom integrišu i čine njenu osnovu (vokal **a** i konsonanti **j**, **n**, **v** glavni su protetički sufiksi).

– Primeri: jag, vatra; jakh, oko; jekh, jedan i tako dalje.

U sredini reči: bajrarel, gajiti; dija, ušao je; kleja, đinđuve; najarel, kupati, okupati itd. Na kraju reči: baj, rukav; duj, dva; goj, kobasica; khoj, loj; rroj, kašika; šaj, moći i tako dalje.

U pisanom obliku glas j neophodno je zadržati u rečima koje su se ustalile u rečniku romskog jezika, kao i u rečima stranog porekla. Osim toga, pojedini glagoli imaju u pretjeritu marker -j (na primer rovel, plakati – preterit: rujem, plakao sam; rujan, plakao si; ruja, plakao je, plakala je i tako dalje). Piše se slovom j.

Glas dj

Glas **dj** rezultat je glasovnih promena i pojava od kojih su najznačajnije već opisane. Osim toga, on je sastavni deo reči stranog porekla. **Piše se digrafom dj.**

Glas ċ

Glas **ċ** rezultat je glasovnih promena i pojava. Osim toga, on je sastavni deo reči stranog porekla. **Piše se slovom ċ.**

Glas *čh*

Aspirat *čh* rezultat je glasovnih promena i pojava. **Piše se digrafom *čh*.**

Glas *lj*

Glas *lj* rezultat je glasovnih promena i pojava. Osim toga, on je sastavni deo reči stranog porekla. **Piše se digrafom *lj*.**

Glas *nj*

Glas *nj* rezultat je glasovnih promena i pojava. Osim toga, on je sastavni deo reči stranog porekla. **Piše se digrafom *nj*.**

Glas *f*

Glas *f* iz druge potklase mešovite desete klase stranog je porekla.

U pisanom obliku glas *f* neophodno je zadržati kako zbog reči koje su se ustalile u romskom, tako i zbog upotrebe reči stranog porekla. Piše se slovom *f*.

Glas *y*

Glas *y* iz druge potklase mešovite desete klase koristi se iz etimoloških i istorijskih razloga, kao i zbog reči stranog porekla. Naime, u mnogim naučnim studijama o romskom jeziku, koje su objavljene na nemačkom, engleskom, francuskom i drugim evropskim jezicima, slovo *y* koristilo se da bi označilo glas koji zvuči kao *j* ili *i*, glas koji leži između ta dva glasa. Citiranje tekstova u izvornom obliku zahteva da slovo *y* ima svoje mesto u romskom pismu.

Osim toga, upotreba slova *y* neophodna je da bi se u pisanom obliku napravila jasna razlika između **medijuma**, s jedne strane, i **aktiva** i **pasiva**, s druge strane.

Dakle, u pisanom obliku glas *y* neophodno je zadržati i koristiti u pomenutim slučajevima. Piše se slovom *y*.

Na osnovu opisanih klasa glasova, njihove i analize glasovnih promena može se zaključiti da u romskom jeziku ima 38 znakova, od kojih se 10 (*čh, čh, dj, dž, kh, lj, nj, ph, rr, th*) pišu digrafima, a 28 (*a, b, c, č, č, d, e, f, g, h, x, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, š, t, u, v, y, z, ž*) prostim slovima.

13.5. Glasovne pojave

U romskom jeziku postoje, pored glasovnih promena, i glasovne pojave. Poznavanje i razumevanje tih glasovnih pojava doprinosi ispravnijem govoru i pisanju, kao i razumevanju procesa koji su uslovili promene u rečima ili koji prate nastanak složenih reči.

Vrste glasovnih pojava

Afereza

Afereza označava pojavu izostavljanja prvog glasa iz osnove reči.

Na primer: lična zamenica *amen*, mi, izgovara se ponekad *men*. Bez inicijalnog *a* izgovaraju se ponekad i pojedini padežni oblici te lične zamenice. Recimo, *mende*, kod nas, umesto *amende* itd. Ili, reč *vadže*, još, izgovara se ponekad *adže* i tako dalje.

Alternacija

Alternacija je redovna pojava u etimološki srodnim rečima u sinhronoj ravni. S druge strane, ona se izražava u morfofonološkoj ravni i služi za gramatičku diferencijaciju.

Romski jezik sadrži veliki broj primera koji potvrđuju i prvi i drugi slučaj. Jedan od paradigmatičnih primera za prvi slučaj jesu imenice **raklo**, dečak, momak; **rakli**, devojka. Ove imenice u hindiju i srodnim jezicima glase **larko**; **larki**. Što se tiče drugog slučaja, alternacija se javlja u deklinaciji, promeni reči po padežima, i konjugaciji, promeni glagola po vremenima.

Apokopa

Apokopa označava pojavu gubljenja poslednjeg glasa iz osnove reči.

Na primer: imenica *baxt*, sreća, izgovara se ponekad *bax*; *grast*, konj – *gra* ili *gras*; *kašt*, drvo – *kaš*; *vast*, ruka – *va* ili *vas* i tako dalje.

Asibilacija

Asibilacija je pojava koja izaziva „ciktanje“ (tzv. cišlaut, nemački *Zischlaut*) u pojedinim rečima. Ona se ustalila u pojedinim romskim dijalektima i narečjima. Na primer, reč *tikno*, mali, izgovara se *cikno*; *kinel*, kupiti – *cinel*; *khino*, umoran – *cino* ili *cihno*; *crdel*, vući – *cidel*; *kiral*, sir – *ciral* itd. Navedeni primeri pokazuju da i u romskom, kao i u drugim jezicima, asibilacija nastaje (a) kada se glas **t** nalazi između vokala **i**, **e**, što se ilustruje paradigmatičnim primerom **generation** – *generacija*; (b) kada se suglasnici **k** i **g** nalaze ispred vokala **i**.

Asimilacija

Asimilacija je pojava koja proističe iz artikulacionog prilagođavanja određenog glasa glasovima u njegovoj okolini. (Postoji više vrsta te pojave – *progresivna*, *regresivna*, *totalna*, *parcijalna*, *recipročna* i *kontaktna asimilacija*.) Jedan od dosad neuočenih a značajnijih primera jeste promena koja je nastupila u padežnim oblicima ličnih zamenica usled asimilacije. Naime, lična zamenica *me*, ja, u genitivu ima oblik *mango*, mene; u dativu – *mange*, meni; u instrumentalu – *mancar*, sa mnom; u lokativu – *mande*, kod mene; u ablativu – *mandar*, od mene. Lična zamenica *amen*, mi, u genitivu ima oblik *amengo*, nas; u dativu – *amenge*, nama; u instrumentalu – *amencar*, s nama; u lokativu – *amende*, kod nas; u ablativu – *amen-*

dar, od nas. Prema važećoj paradigmi, lična zamenica *me*, ja, trebalo bi da ima u pomenutim padežima sledeće oblike: *manko*; *manke*; *mansar*; *manste*; *manstar*.

Pošto je od lične zamenice *me*, ja, osnova kosog padeža **man**, mene, kojoj se dodaje postpozicija **-ke**, glas **k** nalazi se između glasa **n** u pomenutoj osnovi kosog padeža i dugih vokala **o** i **e**. Usled toga, nastupila je promena u padežnim oblicima lične zamenice *me*, ja u genitivu i dativu. Ti promenjeni oblici slični su oblicima lične zamenice *amen*, mi, u genitivu i dativu. Javlja se, dakle, oblik (gen. sg.) **mango**, mene – (gen. pl.) **amengo**, nas; (dat. sg.) **mange**, meni – (dat. pl.) **amenge**, nama.

Oblik lične zamenice *me*, ja u instrumentalu nastaje dodavanjem postpozicije **-sa** osnovi kosog padeža **man**. To znači da nastaje oblik **mansa**, sa mnom. Međutim, glas **s** između **n** (u osnovi kosog padeža **man**) i dugog vokala **a** (iz postpozicije **-sa**), menja se u **c**. Prema tome, dobija se oblik **mancar**. Javlja se, dakle, oblik (instr. sg.) **mancar**, sa mnom; (instr. pl.) **amencar**, s nama.

Oblik lične zamenice *me*, ja u lokativu nastaje dodavanjem postpozicije **-te** osnovi kosog padeža **man**. To znači da nastaje oblik **mante**, meni, kod mene. Međutim, glas **t** između konsonanta **n** (u osnovi kosog padeža **man**) i dugog vokala **e** (iz postpozicije **-te**) menja se u **d**. Javlja se, dakle, oblik (lok. sg.) **mande**, meni, kod mene – (lok. pl.) **amende**, nama, kod nas.

Oblik lične zamenice *me*, ja u ablativu nastaje dodavanjem postpozicije **-tar** osnovi kosog padeža **man**. To znači da nastaje oblik **mantar**, od mene. Međutim, glas **t** između konsonanta **n** (u osnovi kosog padeža **man**) i dugog vokala **a** (iz postpozicije **-tar**), takođe se menja u **d**. Prema tome, dobija se oblik **mandar**, od mene. Javlja se, dakle, ponovo oblik (abl. sg.) **mandar**, od mene – (abl. pl.) **amendar**, od nas.

Prema tome može da se zaključi: postpozicije (**-go**, **-ge**, **-car**, **-de**, **-dar**) koje se dodaju osnovama kosih padeža deklinirajućih reči nastale su kao rezultat asimilacije.

Posledice asimilacije takođe su deformisani oblici lične zamenice *tu*, ti. Naime, ta zamenica je izgubila svoj oblik u genitivu. Njega zamenjuje prisvojna zamenica **tiro** ili **ćiro**, tvoj.

U pojedinim dijalektima to se dogodilo i s ostalim ličnim zamenicama: umesto **mango** – **morro**, moj; umesto **amengo** – **amaro**, naš; umesto **tumengo** – **tumaro**, vaš.

Oblici lične zamenice *tu*, ti deformisani su takođe u dativu, instrumentalu, lokativu i ablativu.

Ovi primeri pokazuju da je pojava asimilacije u romskom jeziku vrlo česta, a njeno poznavanje od velikog značaja za objašnjenja promena koje se javljaju u osnovama i oblicima reči. Suprotna pojava jeste disimilacija.

Elizija

Elizija je pojava izostavljanja suvišnih i nepotrebnih samoglasnika u rečima ili među rečima, naročito gde nastaje hijatus (zev). Romski jezik obiluje takvim primerima.

Epenteza

Epenteza je pojava umetanja glasova ili grupe glasova u pojedine reči. To se događa najčešće u slučaju pojave hijatusa (zeva) u nekim rečima.

Na primer, reč *phub*, gnoj, ponekad se pogrešno izgovara – *phumb*.

Epinteza

Epinteza je pojava produžavanja osnovnog oblika reči. U romskom jeziku pojavljuju se u toj ulozi najčešće glasovi **k** i **n** ili vokali **a**, **i**. U nekim slučajevima epinteza je neophodna, dok je u nekim suvišna i nepotrebna.

Na primer, neophodna je u imenicama kao što su *angrusti*, prsten – *angrustin*; *amali*, drugarica – *amalin*; *livada*, polje – *livadin* itd. Suvišna je, međutim, u rečima kao što su *čuri*, nož – *čurik*; *pori*, rep – *porik*; *našti*, ne može – *naštik* i tako dalje. Ova pojava je, na primer, vrlo česta u govoru Roma u Vojvodini.

Glotalizacija

Glotalizacija je pojava koja nastaje spajanjem određenih suglasničkih grupa iz kojih proističe hrapavi grleni glas, tj. dolazi do laringizacije.

Na primer: reč *manro*, hleb, koja se usled alternacije izgovara u pojedinim dijalektima *marno*, promenjena je u nekim narečjima, pa se izgovara *maxno*. Usled toga, mogu proisteći katkad brojne varijante osnovne reči. Ilustrativni primer za to jeste prisvojna zamenica *morho*, moj, čije su varijante: *munro*, *mungrho*, *mrno*, *mxno*, *mlo*.

Jotovanje

Jotovanje ili jotizacija javlja se naročito u slovenskim jezicima, ali je ona zastupljena i u romskom jeziku, što smo već ilustrovali raznim primerima. U pluralu nekih romskih reči kao što su, recimo, **phov**, obrva; **phuv**, zemlja; **soqli**, zakletva; **suv**, igla; **xiv** (xv, xuv), rupa itd. glas **j** javlja se kao indikator etimološkog porekla tih reči. (Sanskritski; *bhru* f., obrva; *bhumi* f., zemlja; *vratana* n., zakletva; *suci* f., igla; *kha* m., rupa.) Zbog toga pluralni oblici pomenutih reči glase *phovja*, obrve; *phuvja*, zemlje; *soqlja*, zakletve; *suvja*, igle; *xivja*, rupe. Nasuprot tome, u nekim romskim rečima čija se osnova završava samoglasnikom **-v**, izostaje glas **j** u množini, jer one imaju drugačije etimološko poreklo. Recimo, *ruv*, vuk – *ruva*, vukovi; *džuv*, vaš – *džuva*, vaši i tako dalje.

Kontrakcija

Kontrakcija je pojava sažimanja ili skraćivanja dvaju slogova u jedan slog. Specijalni oblik te pojave jeste sinereza (grč. *sineresis*), koja označava slivanje dvaju samoglasnika ili slogova u jedan samoglasnik ili slog. Suprotna pojava jeste dijereza. Iz obilja primera kontrakcije u romskom navodimo nekoliko paradigmatičnih: *Devel*, Bog – *Del*; *dives*, dan – *djes*; *morho*, moj – *mo*; *tiro*, tvoj – *čo*; *sem*, jesam, sam – *sm* i tako dalje.

Metateza

Metateza označava pojavu premeštanja glasova i slova u rečima. U zavisnosti od dijalekta ili narečja, ta pojava je relativno česta. Na primer, imenica *asjav*, mlin, javlja se u desetak varijanti (*ajsav*, *sjav*, *vsjav* itd.). To je, izgleda, posledica razvoja te reči, koja potiče od sanskrske imenice **pasani f.**, **mlin**. Potom, to se događa s rečima *čirvo*, kum – *čivro*; *phurd*, most – *phrud*; *pašavro*, rebro – *pašvaro* (*pašravo*, *paršavo*, *prašavo* itd.), *rat*, noć – *jrat* i tako dalje.

Palatalizacija

Palatalizacija označava pojavu umekšavanja prednjonepčanih glasova **dj**, **č**, **č**, **dž**, **ž**, **š**, **lj**, **nj**. Konverziju glasova **g** u **dj**, **k** u **č**, **kh** u **čh**, kao i ostalih pomenutih glasova opisali smo prethodno, navodeći za to različite primere.

Proteza

Proteza je pojava koja označava stavljanje određenih glasova na početak reči koji se zatim s njom integrišu, što je prethodno takođe ilustrovano pojedinim primerima. Protetički sufiksi – vokal **a** i konsonant **j** već su se ustalili u mnogim romskim rečima. Međutim, ima primera koji pokazuju da je protetičko **j** nepotrebno, pa se može smatrati da je njegova upotreba nekorektna. To su, recimo, sledeće reči: **abijav**, svadba – (nekorektno) *jabijav*; **agor**, kraj – (nekorektno) *jagor*; **aver**, drugi – (nekorektno) *javer*; **ilo**, srce – (nekorektno) *jilo*; **vov**, on – (nekorektno) *jov*; **voj**, ona – (nekorektno) *joj*; **von**, oni – (nekorektno) *jon*, *jone* i tako dalje.

Nije korektna upotreba protetičkog **v** u nekim rečima. To su, recimo, sledeće reči: **učho**, visok – (nekorektno) *vučho*; **ušť**, usna – (nekorektno) *vušť*; **arho**, brašno – (nekorektno) *varo* ili *jaro* i tako dalje.

Nije korektna ni upotreba protetičkog **h** u pojedinim rečima. Na primer, **amal**, drug – (nekorektno) *hamal*; **amalin**, drugarica (nekorektno) *hamalin* i tako dalje.

Nije korektna ni upotreba **x**. Na primer **amil**, mešati – (nekorektno) *hamil*. (Taj glagol ima etimološko gnezdo u sanskritskom miks (III), mešati. Sinonimni romski glagol **prčil**, mešati se, potiče od sanskritskog *prc* (VII, III), mešati.)

Visargizacija

U sanskritu postoje zvučna aspirata **h** i visarga **h**. (Visarga se u transkripciji označava tačkom ispod slova h.) Od visarge, bezvučnog aspirata, potiče naziv „visargizacija“. Ta bezvučna aspirata reflektuje se još uvek u pojedinim romskim rečima. Na primer, *jag*, vatra – *jaga*, vatre; *paṭ*, stopalo – *pata*, stopala itd. Pod uticajem visarge, suglasnik **s** u finalnoj poziciji nekih reči (recimo, **les**, njega; **pes**, sebe, se) ili u padežnim oblicima (akuzativ, instrumental, lokativ i ablativ) izgovara se kao bezvučno **h**.

U nekim narečjima javlja se umesto **s** glas **j**.

Na primer manuš, čovek – *manušes*, čoveka; *manušeh*.

Mešovite glasovne pojave

Mešovite glasovne pojave označavaju najpre dve glasovne pojave ili više pomenutih glasovnih pojava u jednoj reči koje su u njoj izazvale manje ili veće promene. S druge strane, romski jezik bio je izložen više stotina godina uticaju raznih drugih jezika, u rasponu od iranskog i jermenskog, preko turskog, grčkog i slovenskih, do romanskih i germanskih jezika. Neki od njih kao, recimo, iranski, jermenski i grčki, ostavili su uočljive tragove u svim romskim govorima. Drugi jezici uticali su na pojedine romske dijalekte i narečja onih romskih grupa koje su duže živlele na tim govornim prostorima, tj. u njihovim oblastima i područjima.

Sandhi

Poglavlje o glasovnim promenama i pojavama završavamo kratkim osvrtom na sandhi, koji je takođe već pomenut. Sandhi je pojava koja je u sistemu strogih pravila sanskrita označavala uzajamni uticaj kraja i početka reči koje slede jedna za drugom u govornom nizu.

Sandhi označava sjedinjavanje i uzajamno slaganje reči u govornom nizu. Taj proces sjedinjavanja vrši se na osnovu 12 pravila. Neka od tih pravila odnose se na vokale i njihove promene, završno **i**, **u**, **r** koji prelaze u poluvokale. Po jednom od tih pravila, **ai** pred vokalima daju dugo **a**, **au** daje **av** itd. Druga pravila odnose se na suglasnike, suglasničke grupe i njihove promene pod određenim definisanim uslovima.

Pored prethodno navedenih reči, u romskom ima veći broj primera koji pokazuju pojavu sandhija i uticaje formulisanih pravila. Recimo, u pojedinim dijalektima reč **gav**, selo, izgovara se **gau**; **prnango**, bosonog, nastala je spajanjem imenice **punro**, noga i prideva **nango**, go (doslovno: „nogobos“).

Složenica **šrnango**, gologlav, nastala je spajanjem imenice **šero**, glava i prideva **nango**, go, bos (šrnango je doslovno „glavobos“).

To su, zatim, **khangiri**, hram – **khan**, kopati, ukopati, plus *giri*, crkva. (Samo u toj romskoj složenici očuvan je sanskritski glagol **khan**, kopati, i imenica **giri**, crkva, koja je podudarna s istoznačnom imenicom u hindi jeziku.)

Primeri za sandhi jesu i pojedine složenice nastale od glagola, povratne zamenice i imenica.

Na primer, **delpesare**, rvati se i tako dalje.

13.6. Romsko pismo

Romsko pismo je latinično. Ono je zasnovano na analizi romskog glasovnog sistema, analizi glasovnih promena i pojava. Romsko pismo sačinjava, kao što je već rečeno, 38 slova. Deset su digrafi (dvojna slova), a 28 prosta slova. Redosled slova u pismu je sledeći:

A a	Čh čh	Dj dj	G g	J j
B b	Ć ć	Dž dž	H h	K k
C c	Ćh ćh	E e	X x	Kh kh
Č č	D d	F f	I i	L l
Lj lj	O o	Rr rr	Th th	Z z
M m	P p	S s	U u	Ž ž
N n	Ph ph	Š š	V v	
Nj nj	R r	T t	Y y	

INFORMACIJA

O RADU PRVOG SVETSKOG KONGRESA ROMA U LONDONU

Mnogostrukom pomoći,etičko-političkom podrškom i obezbeđenjem finansija skih sredstava Savezne konferencije SSRN Jugoslavije,delegaciji Roma Jugoslavije bilo je omogućeno da u sastavu:Slobodan Berberski,književnik,Beograd;Faik Abdu,diplo,irani ekonomist,poslanik Sobraanja Makedonije;Nusret Sehar,profesor,uzme aktivno učešće u radu Prvog svetskog kongresa Roma,koji je održan u Londonu 8.- 12. aprila 1971.

Kongresu je predsedavao delegat Jugoslavije - Slobodan Berberski. Kongrs je počeo sa svečanim otvaranjem i radom u plenumu.U prvom plenarnom zasedanju govorili su predsednik ~~xxxx~~ organizacije Roma Britanije Gratan Puxon,predsednik Internacionalnog komiteta Roma Vanco Rouds ,predsednik Kongresa Slobodan Berberski.Kongres,tokom prvog plenarnog zasjedanja posetila je i pozdravila ~~jm~~ Joan Wickers,zvaničan predstavnik Conseil de l'Europe i poslanik parlamenta Britanije.Dalji rad Kongresa odvijao se u komisijama:1- za jezik;2- za školstvo;3- za utvrđivanje fašističkih zločina nad Romima tokom drugog svetskog rata;4- za socijalna pitanja;5- za pitanja kulture.Delegati Jugoslavije,pojedinačno učestvujući u radi u više komisija,zapravo su učestvovali u radu svih komisija i time dali svoj doprinos radu svih komisija.Trećeg dana je Kongres organizovao demonstracije u oblasti Midlands,mestu Walsall,povodom spaljivanja tri devojčice (jedna stara 2,5,a dve stare po 3 godine,bliznakinje) iz porodice Murpehy od strane fašističke organizacije ove oblasti,koja,čini se,bila je u stanovitoj koordinaciji s policijom ove oblasti.Četvrtog dana Kongres ponovo radio u plenumu,s osnovnim zadatkom utvrđivanja organizacione strukture svetske organizacije Roma.Kongres je radio u Plenumu i na kraju drugog dana,kada je verifikovao rezolucije komisija.

Pre no šro budemo u mogućnosti da Saveznoj konferenciji SSRNJ prezentiramo integralne tekstove rezolucija,kao i programske deklaracije,obaveštavamo o glavnim odlukama.

- 1.- 8. april,dan početka rada Prvog svetskog kongresa Roma proglašava se za praznik Roma svih kontinenata.
- 2.- Proklamovano je da je jedino ime naše nacionalne grupacije,ROM odnosno svakog pripadnika njenog - ROM.
- 3.- Kongres je prihvatio tekst i melodiju Svečane pesme Prvog kongresa.
- 4.- Kongres je verifikovao zastavu nacionalne grupacije Roma,koja je trobojna(horizontalni položaj):gornji deo - plavo,simboliše nebo; donji deo - zeleno,simbol šume i poljane;u srednjem delu zastave, preko plave i zelene boje točak crvene boje,što simbolizuje nomadu (točak) i krv uništavanih Roma tokom vekova(crvena boja).Zastava 60

- se upotrebljavati samo prigodnim prilikama. Kako u SFRJ postoji i zakon o načinu korišćenja zastava narodnosti, to će i Romi u Jugoslaviji koristiti svoju zastavu zavisno od tih zakonskih odredaba.
- 5.- Kongres je proglasio opštu toleranciju jezika romano, smatrajući da u pisanoj reči, naročito u oblasti umetnosti i nauke, valja da bude baza kalderaško-džambaskog dijalekta. Konačnu odluku o jeziku valja da donese praksa pisane književnosti, a ne akademske rasprave.
- 6.- Kongres je odlučio da se u svim zemljama evidentira broj Roma-žrtava fašizma, putem organizacija Roma i preko UNESCO-a, putem vlada i boračkih organizacija, s ciljem da se na bazi tih podataka:
- a- zatraži obeštećenje i ovo deponuje kod UNESCO-a s ciljem da se ova sredstva koriste za đizanje škola, opšteg prosvetćivanje i razvoj kulture Roma;
 - b- da se, na bazi ovih podataka, napiše monografija o fizičkom uništavanju Roma tokom drugog svetskog rata.
- 7.- Kongres je obavezao izvršne organe svoje da: a- svake godine organizuju svetski festival folklora Roma, s tim što bi se ovaj uvek održavao u drugoj zemlji.
- 8.- Kongres je obavezao svoje izvršne organe da pokrenu list, reviju i ediciju iz oblasti nauke i umetnosti. Redakcije lista, revije, edicij, valja da budu oformljene od Roma iz raznih zemalja.
- 9.- Kongres nije stavljao na dnevni red pitanje Romanistana, ali je na određeni način utvrdio da je Romanistan tamo gde žive Romi. Tačnije svoje etničko konstituisanje treba ostvarivati u svim sredinama u kojim živimo. Teza Maximoffa, književnika: "Jevreji su posle održanog kongresa realizovali državu, mi posle održanog kongresa treba da realizujemo puno jedinstvo naroda", precizno formuliše odnos prema pitanju Romanistana.
- 10.- Kongres je odlučio da se o čitavom radu obaveste OUN, UNESCO, Conseil de l'Europe, te, vlade svih zemalja Evrope, ali i vlade nekih vanevropskih zemalja.
- Od delegacije Jugoslavije Kongres je s razlogom očekivao učešće i pomoć. Delegacija je ta očekivanja i ispunili. Osnovna teza naše delegacije da nezavisno od mogućih oprečnih gledanja na iste probleme valja naći humani pristup i fiksirati razložno ono što nam je svima zajedničko, bila je svestrano prihvaćena i donela krupne rezultate. U radu Kongresa, nadalje, manifestovan je odlučan otpor prema svakoj mogućoj blokovskoj politici ~~xxx~~, i, isto tako otpor prema eventualnoj mogućnosti da akcija Roma postane eksponentom bilo koje verske organizacije. Nedvosmisleno je jasno fiksirano da osnovni smisao svih akcija Roma je emancipacija kao oblik očovečenja i borbe protiv veom prisutnih tendencija ~~xxxxxxxxxxxxxxxx~~ da se Rome danas, modernim metodama, gurne u potpunu asimilaciju.

3.

Ohrabrujuće je da buržoaske agenture nemaju svoje uporište kod Roma. Što je, razume se, sasvim prirodno, ako se znaju obdici surovosti progona na zapadu još i danas (Britanija, Španija, Francuska i dr). Valja ustao noviti da uporište kod Roma nemaju ni macizam, ni staljinizam, po našem dubokom uverenju ni u zemljama "lagera".

Kongres je nedvosmisleno jasno utvrdio da je položaj Roma u svim zemljama sveta izvanredno težak, ali, da, u socijalističkim zemljama, iako ni u jednoj od njih nije rešeno pitanje Roma, otvorene su ili se otvaraju šanse za rešenje, za razliku od zapada gde zasad, i pored izvesnog poboljšavanja položaja u ponekim sredinama, nema pouzdanijeg otvaranja perspektiva. Duboko je uverenje Kongresa da se na zapadu mogu otvoriti perspektive jedino zajedničkom borbom Roma istoka i zapada. U takvoj situaciji stvorena je velika odgovornost i velika mogućnost delovanja progresivno orijentisanih Roma Jugoslavije. Da tu već u ovom trenutku postoji širok prostor za dalju afirmaciju humanog, antikanonskog, vanblokovskog, najbolje potvrđuje činjenica, veoma upečatljivo afirmisana, da su stavovi akcije Roma Jugoslavije, već dve godine nailazili na punu podršku u mnogim zemljama, a pogotovo na samom Kongresu. No, da bi ta moguća misija humanog Roma Jugoslavije mogla izvršiti i širi uticaj i doneti krupnije rezultate na planu izmene položaja Roma u svetu, ~~biće~~ na određen način je zaviseo od rešavanja pitanja Roma u samoj Jugoslaviji.

Kongres je u svome poslednjem plenarnom zasjedanju utvrdio i organizacionu strukturu svetske organizacije Roma:

Predsednik Kongresa: Slobodan Berberski, Jugoslavija
 Predsednik Internacionalnog komiteta: Vanko Rouda, Francuska
 Prvi sekretar Inter. komiteta: Leulea Rouda, Francuska
 Drugi sekretar Inter. komiteta: Gratan Puxon, Britanija
 Predsednici i sekretari svih komisija čine plenarni deo rukovodstva. Ako se bude ukazala potreba biće sazvani svi delegati na većanje.

Iz Jugoslavije, pored već rečenog, za sekretara komisije za školstvo izabran je Faik Abdu, u komisiju za jezik ušli su Nusret Sehar, Rajko Đurić i Šaip Jusupovski, za kulturu Faik Abdu. Kongres, do svog drugog saziva nastavlja rad kroz komisije i druge oblike. Tako, komisija za školstvo održaće svoje zasjedanje u Skopju 1972, za pitanja jezika u Španiji, za socijalna pitanja i pitanje žrtava u Nemačkoj (zapadna) i dr.

16. IV 1971.

Slobodan Berberski

Faik Abdu

Nusret Seharsoj

Zapisnik sa Prvog svetskog kongresa Roma održanog u Londonu 1971. godine

14. MORFOLOGIJA ROMSKOGA JEZIKA

Morfologija je postala u XIX veku glavni pojam za fleksiju i tvorbu reči. Kasnije se predmet njenog proučavanja proširio, pa pored oblika ona proučava unutrašnju strukturu, funkciju i morfeme, koji su najmanji nosioci značenja u rečima jednog jezika.

Ciljevi njenih analiza jesu utvrđivanje kriterijuma na osnovu kojih se određuje vrsta reči, vrši opisivanje regularnosti fleksije (deklinacija, konjugacija i komparacija), obavlja istraživanje gramatičkih kategorija, kao što su na primer: tempus (vreme), modus (način) i njihovi jezički korelati, bazični elementi, principi kombinacija semantičke funkcije novostvorenih reči u okviru tvorbe reči i tako dalje.

U romskom ima 11 vrsta reči koje se dele na promenljive i nepromenljive. Član (uz imenicu), imenice, pridevi, zamenice, brojevi i glagoli jesu vrste promenljivih reči. Prilozi, predlozi, veznici, rečice i uzvici jesu nepromenljive vrste reči. Gramatičke kategorije važeće za imenice, prideve, zamenice i determinative jesu: rod, broj, padež, živo/neživo. Gramatičke kategorije važeće za glagole jesu: lice, broj, modus, tempus i *genus verbi*.

14.1. Član ili artikl

Naziv je za reči koje označavaju imenički rod i broj. Određeni član uz imenice muškog roda jeste o; uz imenice ženskog roda je i. U množini stoji kako uz imenice muškog, tako uz imenice ženskog roda po pravilu član e.

Na primer: *o manuš* (čovjek), *e manuša* (ljudi) i *manušni* (žena), *e manušnja* (žene) i *standardizacija e rromane čhibake* (standardizacija romskog jezika) i *rromani čhib* (romski jezik), *o alfabeto e rromane čhibako* (pismo romskog jezika).

14.2. Imenice

Romski jezik ima:

- Dva roda: muški i ženski;
- Dva broja: jedninu i množinu;
- Tri osnovna padeža: nominativ, *casus obliquus* (kosi padež) i vokativ. Od kosog padeža pomoću određenih nastavaka (postpozicije) nastaju genitiv, dativ, akuzativ, instrumental, lokativ i ablativ. Osim toga, u upotrebi je još prepozicional. Dakle, osam + jedan;
- Kategorija živo obuhvata imenice za živa bića, koje u kosom padežu, odnosno u akuzativu, dobijaju određene nastavke:

Imenice muškog roda **-es** u jednini, **-en** u množini. Imenice muškog roda za stvari nemaju nastavke, njihov oblik u kosom padežu podudaran je s oblikom u nominativu.

Imenice ženskog roda za živa bića imaju **-a** u jednini, **-en** u množini. Imenice ženskog

roda za stvari nemaju te nastavke i njihov oblik u kosom padežu podudaran je s oblikom u nominativu.

14.3. Padež

Kazuso (lat. *casus*, padež). Padež kao morfološka kategorija predstavlja svaki pojedinačni oblik imeničke reči u deklinirajućoj paradigmi. Mnoge imeničke reči trpe pritom promene u rasponu od fonetičko-fonoloških, preko morfoloških, do određenih postpozicija, padežnih nastavaka. Naravno, to izaziva promene u akcentuaciji. Romski padežni sistem je dvostepen. Nominativ, *obliquus* (kosi padež) i vokativ jesu primarni padeži. Genitiv, dativ, instrumental, lokativ i ablativ jesu sekundarni padeži. Oni se grade tako što se na osnovu kosog padeža (koji je po obliku kao akuzativ) nastavljaju određene postpozicije, koje su proistekle iz srednjoiindijskog jezičkog perioda. (Postpozicije za genitiv, dativ i ablativ istovremeno su i predlozi, što je slučaj i u hindi jeziku.) Deo padežnog sistema je i prepozicional. U zavisnosti od funkcija i značenja, padeži se mogu upotrebi u slobodnom obliku, s članom i bez člana. Zatim, mogu biti vezani predlogom ili obaveznim determinatorom.

I, najzad, mogu biti istovremeno povezani predlogom i obaveznim determinatorom. Upotreba padeža u romskom zavisi od vrste glagola i glagolskih oblika, kao i od drugih vrsta i oblika reči. To su, zatim, određena pravila o upotrebi padeža, bilo tradicionalna, bilo ona koja su proistekla iz razvoja pismenosti, književnog stvaralaštva i savremene komunikacije na romskom. Ponekad se u tome vide i izvanjezički tragovi i uticaji npr. verski, kulturološki, socijalni itd. Najzad, sociolingvistički razlozi i okolnosti utiču na romski padežni sistem i upotrebu padeža.

14.4. Imenice muškog roda

Imenice muškog roda za živa bića imaju različite završetke.

Na primer: *o anro*, jaje (*e anre*, jaja); *o bakro*, jagnje (*e bakre*, jaganjci); *o brid*, jelen (*e brida*, jeleni); *o dand*, zub (*e danda*, zubi), *o devel*, bog (*e devla*, bogovi); *o grast*, konj (*e grasta*, konji), *o guruv*, vo (*e gurva*, volovi); *o manuš*, čovek (*e manuša*, ljudi); *o rič*, medved (*e riča*, medvedi); *o Rrom*, Rom (*e Rroma*, Romi); *o ruv*, vuk (*e ruva*, vuci); *o šošoj*, zec (*e šošoja*, zečevi), *ulo*, sova (*e ule*, sove) i tako dalje.

Neke od navedenih imenica podudarne su sa svojom osnovom. To su: *o brid*, jelen; *o dand*, zub; *o grast*, konj; *o manuš*, čovek; *o rič*, medved; *o Rrom*, Rom; *o ruv*, vuk; *o šošoj*, zec. U kosom padežu dodaje se na te imenice nastavak -es, koji ostaje u genitivu, dativu, akuzativu, instrumentalu, lokativu i ablativu jednine. Nakon tog nastavka slede postpozicije (završni nastavci) -**ko**, **ki**, **ke** za genitiv; -**ke** za dativ; akuzativ je podudaran s oblikom kosog padeža; -**sa** za instrumental; -**te** za lokativ; -**tar** za ablativ.

Na primer, *o manuš*, čovek, ima isti oblik u nominativu jednine; u kosom padežu – *manušes*. U množini, imenica *manuša*, ima osnovu **manuš**. Njen oblik u kosom padežu množine je *manušen*.

Jednina

N. o manuš (čovjek)
G. e manušes**ko** (čovjeka)
D. e manušes**ke** (čovjeku)
A. e manušes (čovjeka)
V. manuša! (čovječe!)
I. e manušes**a** (s čovekom)
L. e manušes**te** (čovjeku)
Abl. e manušes**tar** (od čovjeka)

Množina

e manuša (ljudi)
e manušeng**o** (ljudi)
e manušenge (ljudima)
e manušen (ljude)
manušalen! (ljudi!)
e manušencar (s ljudima)
e manušende (ljudima)
e manušendar (od ljudi)

S prepozicionalom, koji ima oblik nominativa, uvek idu predlozi. Prepozicional obično zamenjuje lokativ i ablativ. Na primer umesto manušeste, oblik u prepozicionalu jeste **ko manuš**, kod čovjeka; umesto manušestar, **tar o manuš**, od čovjeka.

Nasuprot ovim, imenice *anro*, *jaje*, *bakro*, *jagnje*, *ulo*, *sova*, nisu podudarne sa svojom osnovom. Njihove osnove su: **anr**, **bakr**-, **ul**-. To znači da se nastavak **-es** dodaje na te osnove u jednini, a nastavak **-en** u množini. Prema tome, kosi padež tih imenica u jednini jeste **anres**, **bakres**, **ules**. Nakon toga, kao u prethodnom slučaju, slede postpozicije: **-ko** (genitiv), **-ke** (dativ), akuzativ je podudaran s kosim padežom, **-sa** (instrumental), **-te** (lokativ), **-tar** (ablativ). Postpozicije za padežne oblike u množini jesu kao u slučaju imenice manuša. Te imenice razlikuju se od prethodnih imenica i u vokativu jednine.

Na primer, *o bakro* ima sledeću promenu:

Jednina: N. o bakro, G. e bakres**ko**, D. e bakres**ke**, A. e bakres, V. bakreja! (glas **j** javlja se iz fonetskih razloga), I. e bakresa, L. e bakreste, Abl. e bakrestar.

Množina: N. e bakre, G. e bakreng**o**, D. e bakreng**e**, A. e bakren, V. bakralen!, I. e bakrencar, L. e bakrende, Abl. e bakrendar.

Najzad, imenice *devel*, *bog*, usled glasovne pojave (kontrakcija) ima osnovu **devl**. To znači da se nastavak **-es** dodaje na tu osnovu u jednini, a nastavak **-en** u množini. Nakon toga, kao u prethodnim slučajevima, dolaze navedene postpozicije.

Imenica *devel* ima sledeću promenu.

Jednina: N. o devel, G. e devles**ko**, D. e devles**ke**, A. e devles, V. devla!, I. e devlesa, L. e devleste, Abl. e devlestar.

Imenice muškog roda koje imenuju stvari imaju takođe različite završetke. Na primer *o angar*, ugali (e *angara*, ugljevlje), *o aster*, sedlo (e *astera*, sedla), *o barr*, kamen (e *barra*, kamenje), *o burr*, slamka (e *burra*, slamke), *o čaro*, zdelo, tanjir (e *čare*, zdele, tanjiri), *o*

kher, kuća (*e khera*, kuće), *o lil*, hartija (*e lila*, hartije), *o mas*, meso (*e masa*, mesa), *o sastri*, gvožđe (*e sastra*, gvožđa), *o šolo*, uže (*e šole*, užad), *o umblal*, žar (*e umblala*, žar).

Od tih imenica samo *o čaro*, zdela, tanjir, *o sastri*, gvožđe, *šolo*, uže, imaju osnovu koja je različita od njihovog oblika. Njihove osnove su: **čar-**, **sastr-**, **šol-**. To znači da se nastavak **-es** dodaje na te osnove u jednini, a nastavak **-en** u množini.

Prema tome, kosi padež tih imenica u jednini jeste *čares*, *sastres*, *šoles*. Međutim, ni te imenice, niti ostale navedene imenice koje imaju istu osnovu i oblik, u akuzativu jednine nemaju nastavak **-es**. **Njihov oblik u akuzativu podudaran je s oblikom u nominativu.**

U ostalim padežima jednine oblici svih imenica imaju nakon **-es** navedene postpozicije: **-ko**, **-ke**, **-sa**, **-te**, **-tar**. Kosi padež u množini ima nastavak **-en**. U ostalim padežima množine oblici svih imenica imaju nakon **-en** navedene postpozicije: **-go**, **-ge**, **-ca**, **-de**, **-dar**.

Pritom je neophodno imati u vidu objašnjenja koja su izložena u tekstu o glasovnim promenama i pojavama.

Na osnovu navedenih primera može se izvesti pravilo: sve romske imenice muškog roda koje imaju završetak na **-o**, što znači i sa sufiksom za deminutiv **-oro** (deminutivi), imaju osnovu koja se ne podudara s njihovim oblikom. Izuzetak predstavljaju lična imena (*nomen proprium*), kako romska, tako i imena stranog porekla. Zbog glasovnih promena i pojave, to pravilo ne važi za neke imenice stranog porekla kao što su: *o akordo*, akord; *o ansamblo*, ansambl; *o akto*, akt; *o dokumento*, dokument; *o efekto*, efek(a)t; *o elemento*, element; *o fakto*, fak(a)t; *o gaso*, gas; *o inserto*, insert; *o koncerto*, koncert; *o patrijarho*, patrijarh; *o psalmo*, psalm; *o studento*, student i tako dalje.

Njihov oblik u kosom padežu je akordos. Nakon toga slede postpozicije. Imenice tog tipa imaju oblik množine na **-ura** ili **-a**: *e akordura* (*e akorda*), *e ansamblura*, *e aktura* itd. Njihov oblik u kosom padežu je *akordunengo*, *aktunengo*, *faktunengo* i tako dalje. Specijalni slučajevi jesu neke strane imenice tipa *o biro*, biro, kancelarija.

Apstraktne imenice muškog roda sa sufiksom **-ben** ili **-pen** imaju takođe oblik različit od osnove. Na primer, *keriben*, delatnost (*keribnata*, delatnosti); *čaćipen*, istina (*čaćipena*, *čaćipnata*, istine); *lačhipen*, dobrota (*lačhipena*, *lačhipnata*, lepote); *šukaripen*, lepota (*šukaripena*, *šukaripnata*, lepote) itd. Osnove imenica tog tipa jesu: **kerib-**, **čaćip-**, **lačhip-**, **šukarip-**. U kosom padežu one dobijaju u jednini nastavak **-es**. Nakon toga dolaze postpozicije. Što znači *keribesko*, *keribeske*, *čaćipeske*, *lačhipeske*, *šukaripeske*. Oblik akuzativa podudaran je s oblikom nominativa.

U množini njihova je osnova **keribnat-**, **čaćip-**, **čaćipnat-**, **lačhip-lačhipnat-**, **šukarip-**, **šukarnat-**. U kosom padežu one dobijaju nastavak **-en**. Nakon toga dolaze postpozicije. To znači *keribnatengo*, *čaćipengo*, *čaćipnatengo*, *lačhipengo*, *lačhipnatengo*, *šukaripengo*, *šukarinatengo*.

14.5. Imenice ženskog roda

Najveći broj imenica ženskog roda ima završetak na **-i**.

Osim tog završetka javljaju se i drukčiji završeci.

Primeri imenica za živa bića: i **bakri**, ovca (e **bakra**, ovce); i **dženi**, žena (e **dženja**, žene); i **grasni**, kobilica (e **grasnja**, kobile); i **gurumni**, krava (e **gurumnja**, krave) i tako dalje.

Osnove ovih imenica u jednini jesu: **bakr-**, **džen-**, **grasn-**, **gurumn-**. U množini: **bakra**, **dženja**, **grsanja**, **gurumnja**.

Oblik kosog padeža u jednini je: *bakra*, *dženja*, *grasnja*, *gurumnja*.

Potom dolaze postpozicije **-ko**, **-ke** (akuzativ ima isti oblik kao kosi padež), **-sa**, **-te**, **-tar**. Vokativ ima oblik: *bakrije!* *dženije!* *grasnije!* i tako dalje.

Oblici kosog padeža u množini jesu: *bakran*, *dženjan*, *grasnjan*, *gurumnjan*.

Pošto **-en** dolazi posle **-a**, ostaje samo **-n**, glas **e** se gubi. Potom dolaze postpozicije **-go**, **-ge** (akuzativ ima isti oblik kao kosi padež), **-ca**, **-de**, **-tar**.

Drugačije završetke imaju imenice i *čhaj*, kći (*čhaja*, kćeri); i *phen*, sestra (*e phenja*, *e pheja*, sestre); i *prija*, prija (*e prije*, prije); i *sasuj*, svekrva (*e sasuja*, svekrve), i *džuv*, vaš (*e džuva*, vaši), i *pišom*, buva (*e pišoma*, buve) i tako dalje.

Njihov oblik i osnova se ne razlikuju. One imaju oblik u kosom padežu jednine *čhaja*, *phena*, *prija*, *sasuja*, *džuva*, *pišoma*.

Zatim dolaze postpozicije **-ko**, **-ke** (akuzativ ima isti oblik kao kosi padež), **-sa**, **-te**, **-tar**.

Vokativ glasi: *čhaje!* *phene!* *prija!* *sasuje!* *džuva!* *pišoma!*

Oblici kosog padeža u množini jesu: *čhajan*, *phenjan*, *prijan* (prijen), *sasujan* (sasujen), *džuven*, *pišomen*. Potom se nastavljaju postpozicije: **-go**, **-ge** (akuzativ ima isti oblik kao kosi padež), **-ca**, **-de**, **-dar**.

Vokativ glasi: *čhajalen!*

Imenice ženskog roda za stvari takođe imaju u najvećem broju slučajeva završetak na **-i**. Te imenice gube u osnovi taj završetak. Što znači, one se menjaju kao i imenice sa završetkom na **-i** za živa bića. Razlika između njih je jedino u akuzativu.

Osim završetka **-i**, javljaju se i drugi završeci.

Na primer: *i akhorin* (drvo), *oraj* (*e akhorina*, oraji); *i jak*, oko (*e jakha*, oči); *i jag*, vatra (*e jaga*, vatre); *i suv*, igla (*e suvja*, igle) itd. Za padežne oblike ovih imenica važeća je prethodna paradigma. Dakle, *suvjako*, *suvjake*, *suv*, *suvja!*, *suvjasa*, *suvjate*, *suvjatar*; *suvjengo*, *suvjenge*, *suvja*, *suvjalen!*, *suvjenca*, *suvjende*, *suvjendar*.

Na osnovu izloženih primera može se izvesti pravilo: sve romske imenice ženskog roda koje imaju završetak na **-i**, što znači i one sa sufiksom na **-ori** (deminutivi), imaju osnovu koja se ne podudara s njihovim osnovnim oblikom. To važi i za imenice muškog roda sa završetkom na **-i**.

U romskom postoji grupa imenica ženskog roda koje imaju sufiks **-mata**.

Na primer *akarimata*, pozivanje; *bičhalimata*, slanje; *durimita*, udaljavanje; *mothovimata*, pripovedanje; *phenimata*, kazivanje; *vakarimata*, govorenje; *rovimata*, plakanje i tako dalje.

Imenice ovoga tipa imaju isti oblik u jednini i množini. Njihova osnova završava se na **-t**. Što znači *akharimat-*, *bičhalimat-*, *durimat-*, *mothovimat-* itd. Kosi padež u jednini ima oblik *akharimata*, *bičhalimata* itd. (Dva **-aa** stapaju se u jedno **-a**). Nakon toga, nastavljaju se postpozicije.

Jednina: N. *akharimata*, G. *akharimatako*, D. *akharimatake*, A. *akharimata*, V. *akharimataja!*, I. *akharimatasa*, L. *akharimatasa*, Abl. *akharimastar*.

Množina: N. *akharimata*, G. *akharimatako*, D. *akharimatake*, A. *akharimata* (ukoliko imenica označava živo biće, oblik u akuzativu je na **-en**), V. *akharimatalen!*, I. *akharimatanca*, L. *akharimatande*, Abl. *akharimatandar*.

Lična imena koja imaju završetak na **-a**, svejedno da li su romskog ili stranog porekla, podudarna su s osnovom. Kao i u prethodnom slučaju, dva **-aa** stapaju se u jedno **-a**, nakon čega se nastavljaju postpozicije. To pravilo važi i za imenice muškog roda koje imaju završetak na **-a**.

14.6. Lične zamenice

Romske lične zamenice upućuju na lica.

Govorna lica su: **me**, ja; **amen**, mi.

Sagovorna lica su: **tu**, ti; **tumen**, vi.

Odsutna lica o kojima se govori su: **vov**, on; **voj**, ona; **von**, oni.

Lične zamenice menjaju se po padežima.

– Lične zamenice **me**; **amen**.

N. me (ja), G. mango (mene, me), D. mange, maj (meni, mi), A. man (mene, me), V. /, I. manca, mancar, maja (mnom), L. mande (o meni; ali obično znači kod mene), Abl. mandar (od mene).

N. amen (mi), amengo (nas), D. Amenge (nama, nam), A. amen (nas), V. /, I. amenca, amen-car (nama), L. amende (o nama; ali obično znači kod nas), Abl. amendar (od nas).

Lična zamenica *me*, ja ima sličnu paradigmu kao lična zamenica *amen*, mi. Osim glasovnih promena i pojava koje imaju udela u tome, treba znati da lična zamenica *me* potiče od sanskritske lične zamenice *aham*, mi, čiji neemfatički oblik glasi **me**. Taj neemfatički oblik ima različite sintaksičke funkcije i semantička značenja u sanskritu. Oblici u genitivu *mango*, mene, i *amengo*, nas, koriste se uvek s predlogom **bi**, bez. Osim predloga **bi**, bez, nijedan drugi predlog se ne upotrebljava. Pošto je genitiv govornih lica retko u upotrebi, koriste se umesto njega prisvojne zamenice: **morro**, moj; **morri**, moja; **more**, moji; **amaro**, naš; **amari**, naša; **amare**, naši. Predlog **bi**, bez, upotrebljava se takođe uz ove prisvojne zamenice u genitivnom značenju. Te prisvojne zamenice menjaju se po padežima.

– Lične zamenice **tu**; **tumen**.

N. tu (ti), G. tuko (tebe, te), D. tuke (tebi, ti), A. tut (tebe, te), V. tu! (ti!), I. tusa, tuja (tobom), L. tute (o tebi; ali obično znači kod tebe), Abl. tutar (od tebe).

N. tumen (vi), G. tumengo (vas), D. tumenge (vama, vam), A. tumen (vas), V. tumen! (vi!), I. tumenca, tumencar (vama), L. tumende (o vama; ali obično znači kod vas), Abl. tumendar (od vas).

Iz fonetskih razloga, odgovarajuće postpozicije za genitiv **-ko**, dativ **-ke**, instrumental **-sa**, lokativ **-te** i ablativ **-tar** dolaze na osnovu lične zamenice tu, ti. Njen oblik u genitivu vrlo retko je u upotrebi, pa se umesto tog oblika koriste prisvojne zamenice: **tiro**, **ćiro**, tvoj; **tiri**, **ćiri**, tvoja; **tire**, **ćire**, tvoji. Predlog **bi**, bez, upotrebljava se takođe uz ove prisvojne zamenice u genitivnom značenju. Te prisvojne zamenice menjaju se po padežima. Slično je i s genitivnim oblikom *tumengo*, vas, od lične zamenice *tumen*, vi. Naime, umesto tog oblika koji je retko u upotrebi, koriste se prisvojne zamenice: **tumaro**, vaš; **tumari**, vaša; **tumare**, vaši. Predlog

bi, bez, upotrebljava se kako uz pomenuti genitivni oblik, tako i uz prisvojne zamenice, koje se menjaju po padežima.

– Lične zamenice **vov**, **voj**, **von**.

N. vov (on), G. lesko, leski, leske (njegov, njegova, njegovi), D. leske (njemu, mu), A. les (njega, ga), V. /, I. lesa, lesar (njim) L. leste (o njemu, ali obično znači kod njega), Abl. lestar (od njega).

N. voj (ona), G. laki, lako, lake (njena, njen, njeni), D. lake (njoj, joj), A. la (nju, ju), V. /, I. lasa, lasar (njom), L. late (o njoj, ali se obično prevodi kod nje), Abl. latar (od nje).

N. von (oni), G. lenge, lengo, lengi (njihovi, njihov, njihova), D. lenge (njima, im), A. len (njih, ih), V. /, I. lenca, lencar (njima), L. lende (o njima), Abl. lendar (od njih).

Deklinacija ovih ličnih zamenica ima, dakle, drukčiju paradigmu, što je inače pojava i u hindiju, kao i u mnogim drugim jezicima.

Uz padežne oblike ličnih zamenica vrlo retko se upotrebljavaju predlozi. Pored predloga **bi** (bez) u genitivu, malobrojni predlozi upotrebljavaju se još uz oblike ličnih zamenica u lokativu, npr. **dži** (do).

To se odnosi još na povratnu zamenicu **pes** (sebe, se), **piro** (svoj) i upitne **kon** (ko) i **so** (šta).

14.7. Glagoli i njihove promene

Što se tiče promene, glagoli su najpromenljivija vrsta reči. U zavisnosti od klase, osnove glagola imaju završetke na vokale ili konsonante.

Na primer **la-**, **le-** (uzeti), **da-**, **de** (dati), **pi-** (piti), **ori-** (leteti) jesu glagoli čija se osnova završava vokalima.

Mnogo su brojniji glagoli čija se osnova završava konsonantima.

Na primer **ačh-** (stati), **av-** (doći), **beš** (sedeti), **dik-** (videti), **džan-** (znati), **mar-** (tući), **mer-** (umreti), **muk-** (pustiti), **pek-** (peći), **rak-** (čuvati), **šun-** (čuti), **vak-** (govoriti), **tas-** (potonuti), **traš-** (bojati se), **thab-** (paliti), **ušt-** (ustati) i tako dalje.

Romski glagoli dela se na dve grupe: tematske i aтемatske.

– Tematski su oni glagoli koji imaju u svim licima jednine i množine indikativa pre enta temu **-a**.

Jednina: xav (jedem), *xas* (jedeš), *xal* (jede).

Množina: xas (jedemo), *xan* (jedete), *xan* (jedu).

– Atematski glagoli nemaju u svim licima jednine i množine -a.

Jednina: pijav (pijem), *pijes* (piješ), *pijel* (pije).

Množina: pijas (pijemo), *pijen* (pijete), *pijen* (piju).

Kao što pokazuje primer, finitne forme u prezentu jesu: prvo lice – **v**; drugo lice – **s**; treće lice – **l**.

U množini: prvo lice – **s**; drugo lice – **n**; treće lice – **n**.

– Izuzetak su pomoćni glagol *sem* (jesam), *kamam* (voleti, želeti), *tromam* (smeti), modalni glagol *šaj* (moći) i defektni glagolski oblik -*stalem* (nalaziti se).

Promena glagola *sem* je sledeća: **sem** (jesam, sam), **san** (jesi, si), **si** (jeste, je).

Množina: sam (jesmo, smo), **sen** (jeste, ste), **si** (jesu, su).

Modalni glagol *šaj* zadržava svoj osnovni oblik u svim licima jednine i množine.

Defektni glagolski oblik -*stalem* ima prefikse ake-, eke-, kaj-. Na taj način dobijaju se različita značenja. Taj glagolski oblik podesan je za ilustraciju glagolskog roda, jer ima oblike za muški i ženski rod u trećem licu jednine.

Jednina: aketalem (pojavljujem se, evo me), *aketalan* (pojavljuješ, evo te), *aketalo* (pojavljuje se, evo ga), *aketali* (pojavljuje se, evo je).

Množina: aketalam (pojavljujemo se, evo nas), *aketalen* (pojavljujete se, evo vas), *aketale* (pojavljuju se, evo ih).

Veći broj romskih glagola izražava razliku u rodu, koja se pokazuje u trećem licu indikativa prezenta.

Iz primera koji se navode i koji se pominju vidi se da su za finitne glagolske forme karakteristične gramatičke kategorije: lice – prvo, drugo, treće; broj – jednina, množina; vreme – (prezent, preterit, futur I, aorist, perfekt, pluskvamperfekt i futur II); način (modus) – (indikativ, konjunktiv, kondicional, optativ i imperativ); *genus verbi* (stanje) – (aktiv, medijum i pasiv).

Infinite forme su nominalne i one se dekliniraju. To su: infinitiv (vreme, glagolski rod, padež); particip (vreme, glagolski rod, padež, broj i rod); glagolski pridev (padež, broj i rod).

Rajko Đurić u društvu Emila Ščuke nekadašnjeg predsednika Svetske organizacije Roma i Marsela Kurtija-dea, profesora romskog jezika na Univerzitetu Inalco u Parizu

Rajko Đurić u Muzeju romske kulture u Beogradu

15. TVORBA REČI

Građenje reči obuhvata istraživanje i opis postupaka i zakonitosti u građenju kompleksnih reči na osnovu raspoloživog jezičkog materijala. U zavisnosti od interesa i potrebe, struktura vokabulara u jednom jeziku može se sagledavati s istorijsko-genetičkog aspekta ili sinhrono-funkcionalnog aspekta.

Za potrebe građenja reči neophodno je izvršiti najpre klasifikaciju jezičkih sredstava, koja će biti upotrebljena kao osnovni element za građenje reči, kao i jednostavnih ili složenih reči. U vezi s tim, potrebno je utvrditi tzv. osnovne morfeme, elemente izvođenja (afikse, prefikse, sufikse).

Drugi zadatak jeste opisivanje tipova i modela, prema kojima će se urediti građenje reči. Pritom se ne sme zanemariti opisivanje semantičkog aspekta postupaka građenja reči.

Najveći deo građenja reči može se podvesti pod pojam derivacija, izvođenje novih reči pomoću afiksa, sufiksa i prefiksa, zatim građenje složenica i tako dalje.

15.1. Imenice i njihovo građenje

Imenice u romskom jeziku imaju završetke (terminate) na:

1. vokale: **-o**, **-i**

2. diftonge: **-ai**, **-oi**, **-ui**

3. velikom broju konsonanta koji su klasifikovani po klasama:

I. **-k**, **-t**, **-p**, **-č**

II. **-kh**

III. **-g**, **-d**, **-b**, **-dž**

IV. **-m**, **-n**

V. **-v**, **-r**, **-l**

VI. **-rr** (vrlo retki primeri)

VII. **-s**, **-š**, **-c**

VIII. **-h**

IX. **-x** (vrlo retki primeri)

Nijedna reč u romskom nema na kraju aspirate **-th**, **-ph** ili glasove iz desete klase, osim u rečima stranog porekla tzv. tuđicama.

U romskom postoje imenice muškog i ženskog roda. Srednji rod nije zastupljen u ovom jeziku.

Imenice muškog roda

Imenice muškog roda menjaju se po deklinaciji **-es**, **-os** ili **-as**, a neke po mešovitoj deklinaciji.

Najveći broj imenica muškog roda završava se vokalom **-o**, malobrojne vokalom **-i** ili **-a**; diftonzima koji prelaze u **-j** i konsonantima: **-l**, **-r**, **-g**, **-š**, **-k**, **-d**, **-s**, **-b**, **-v**, **-t**, **-m**, **-n**, **-p**, **-č**, **-x**, **-rr**.

Primeri:

o: *čhavo*, sin; *raklo*, dečak; *bakro*, jagnje, *džuklo*, pas; *khoro*, krčag; *ilo*, srce itd. U množini ove imenice završavaju na **-e**.

i: *dilindari*, ludak; *makari*, krokodil, lično muško romsko ime Makar (priča Maksima Gorkog „Makar Čudra“); *enderi*, hrabrost, odvažnost; utroba, kanal, žleb, oluk; javlja se i kao lično muško romsko ime Venderi, Enderi. Ove i slične imenice u množini završavaju na **-a**.

a: *murga*, pile itd. Ova imenica i njoj slične imenice u množini završavaju na **-e**.

j: *muj*, usta; *puj*, pile itd. (Množina – **a**.)

konsonanti: (**-r**, **-l**, **-g**) *bal*, kosa; *čor*, lopov; *beng*, đavo itd. (Množina – **a**.)
 (**-š**, **-k**, **-d**) *manuš*, čovek; *čik*, blato; *dand*, zub itd. (Množina – **a**.)
 (**-s**, **-b**, **-v**) *dives*, dan; *drab*, lek; *džov*, ovas itd. (Množina – **a**.)
 (**-t**, **-m**, **-n**) *rat*, krv; *Rrom*, Rom; *than*, mesto itd. (Množina – **a**.)
 (**-s**, **-č**, **-x**) *sap*, zmija; *rič*, medved; *šax*, kupus itd. (Množina – **a**.)
 (**-rr**) *barr*, kamen itd. (Množina – **a**.)

Imenice ženskog roda

Imenice ženskog roda menjaju se po deklinaciji A.

Najveći broj imenica ženskog roda završavaju se vokalom **-i**, ređe vokalom **-a**, pomenu tim diftonzima koji prelaze u **-j** i konsonantima: **-g**, **-b**, **-k**, **-n**, **-š**, **-l**, **-m**, **-v**, **-r**, **-t**, **-kh**, **-dž**, **-rr**, **-h**.

Primeri:

i: *bakri*, ovca; *balji*, krmača; *buti*, posao; *lindri*, san; *gili*, pesma itd. (Množina – **a**.)

a: *džura*, groznica itd. (Množina – **e**.)

j: *baj*, rukav; *goj*, kobasica; *rroj*, kašika itd. (Množina – a.)

konsonanti: (-g, -b, -k) -*jag*, vatra; *čhib*, jezik; *lik*, gnjida itd. (Množina – a.)
(-n, -š, -l) -*men*, vrat; *truš*, žeđ; *bul*, zadnjica itd. (Množina – a.)
(-m, -v, -r) -*lim*, slina; *phuv*, zemlja; *bar*, živa ograda, vrt itd. (Množina – a.)
(-t, -kh, -dž) -*rat*, noć; *drakh*, grožđe; *ladž*, sramota, stid itd. (Množina – a.)
(-rr) -*thar*, čeljust, *vilica*, vilična kost, kutnjak itd. (Množina – a.)
(-h) -*pih*, očni krmelj itd. (Množina – a.)

Pored svog osnovnog značenja, navedene imenice mogu imati i razna druga. Na primer imenica **čhavo**, sin, znači još dete, mladić; (figurativno) najbliži srodnik; srodnik u širem smislu reči i pripadnik Roma; onaj koji je usvojio način života Roma, njihove običaje i vrednosti; koji ostaje veran prirodnom načinu života; koji veruje u Boga; koji se ponaša poput deteta, koji pokazuje izuzetnu darovitost za nešto i tako dalje.

Nove reči od imenice **čhavo** grade se tako što se na njenu osnovu **čhav-** dodaju određeni sufiksi.

Ako se označenoj osnovi doda sufiks **-oro**, dobiće se nova reč (deminutiv): **čhavorro**, dete u povuju. Dvostrukim deminutivom, koji je inače česta pojava u romskom, dobija se nova reč: **čhavororro**, tek rođeno dete, bebica.

Ako se osnovi **čhav** doda sufiks **-ro**, dobiće se još jedna nova reč: **čhavro**, dečak, momak i tako dalje.

Ako se na osnovu te reči **čhavr-** doda sufiks **-lo-** (u ovom slučaju između te osnove i sufiksa **-lo** javlja se **i**), dobiće se treća nova reč: **čhavrilo**, zamomčio, postao je momak i tako dalje.

Ako se na **čhavri**, osnovu reči **čhavrilo**, doda sufiks **-mata**, nastaje reč **čhavrimata**, detinjarija, dečja posla, neozbiljno ponašanje, obešenjaštvo i tako dalje.

Ako se na istu osnovu doda sufiks **-pen**, dobiće se apstraktna imenica: **čhavripen**, detinjstvo.

Novoizvedene reči su zatim **čhavari**, ljubitelj dece, **čhavarka**, ljubiteljka dece. Te reči izvedene su pomoću sufiksa **-ar**, koji se koristi za građenje posebne vrste glagola u romskom (kauzativi).

Novoizvedene reči od imenice **čhavo** takođe su **čhavekherlin**, obdanište, **čhavagebar**, dečji vrtić i tako dalje. Od iste imenice izvode se pridevi i prilozi **čhavikano**, **čhavrikano**, detinji, dečji, dečaćki.

Od prideva **čavrikano** izvedena je apstraktna imenica **čavrikanipen**, detinjstvo, dečastvo i slično. Od kauzativnih glagola mogu se graditi imenice različitog tipa. Na primer, **čavrrarel pes**, dečaćki se ponašati, podmladiti se i tako dalje.

Imenice sa obeležjem **samoaktivnosti**, tj. one koje, recimo, u srpskom imaju prefiks *samo-* (samoubistvo itd.) grade se od prezentske i preteritske osnove medija.

Imenica **jag**, znači vatra, kao prirodna pojava, oganj, plamen, požar, visoka temperatura itd. Zatim, pucanje iz vatrenog oružja; svetlo, sjaj, povišena telesna temperatura ili (figuratивно) crvenilo, žar, uzbuđenje, zanos, oduševljenje, žestoko osećanje i reagovanje itd. Dodavanjem određenih sufiksa na osnovu imenice **-jag** nastaju nove reči.

jag + **-ori**, **jagorri**, vatrića; jag + **-alo**, **jagalo**, vatreno; **jagaripen**, vatrenost; **jagdinipe**, požar; jagatro, vatrogasac; **jagdlin**, vatromet i slično.

Od imenice jag nastaju takođe kauzativni glagoli. Na primer, **jagarel**, zapaliti, **jagardjol**, pali se i tako dalje.

Spajanjem dve ili više reči nastaju složenice ili figurativni izrazi.

15.2. Pridevi i njihovo građenje

I pridevi se, kao i imenice, najčešće grade različitim sufiksima (nastavcima) od drugih prideva i od ostalih vrsta reči. Neki od tih prideva koji su nastali na taj način upravo su pomenuti: čavr-**ikano**, deč-ji; jag-**alo**, vatr-en i slično.

Osim tih, postoje i mnogi drugi nastavci.

Primeri: guru-**vano**, gove-đi; bakr-**ano**, ovč-ji; dukh-**ado**, bol-an; sunak-**ano**, zlat-an; paj-**astalo**, vod-en; kašt-**uno**, drv-en; arač-**utno**, jučeraš-nji; tel-**utno**, do-nji; čuč-**valo**, sis-at; phral-**esko**, brat-ov i tako dalje.

Pošto navedeni primeri pokazuju da u građenju reči sufiksi imaju veoma značajnu ulogu, potrebno je da se, uz kratak osvrt, izvrši njihova klasifikacija.

15.3. Brojevi i njihovo građenje

Brojevi služe za izražavanje kvantiteta i brojno kvantificiranih veličina i skupova. Osnovni ili kardinalni brojevi su: *jek*, jedan; *duj*, dva; *trin*, tri; *štar*, četiri; *pandž*, pet; *šov*, šest; *efta*, sedam; *oxto*, osam; *inja*, devet; *deš*, deset. Broj **jek** javlja se u ulozi neodređenog člana ispred imenica i prideva. U toj ulozi jek se menja i u jednini i u množini.

Redni brojevi su: *jekto*, prvi; *dujto*, drugi; *trito*, treći; *štarto*, četvrti; *pandžto*, peti; *šovto*, šesti i tako dalje.

Distributivni: *sako pandžto*, svaki peti; *sako eftato*, svaki sedmi.

Iterativni: *dujvar*, dvaput.

Multiplikativni: *pandžvarno*, petostruko.

Kolektivni: *tuce*, tuce.

Razlomci: *jek dešukutin*, jedna desetina.

Džuto, par.

Brojevi u kombinaciji s neodređenim zamenicama (*savorre*, svi; *luduj*, oboje; itd.), priložima, privedima ili imenicama grade složene reči.

Od brojeva nastaju kauzativni glagoli. Na primer *dujarel*, udvostručiti; *trinarel*, utrostručiti; *dešarel*, udesetostručiti itd. Na sličan način nastaju kauzativni glagoli od iterativnih brojeva (npr. *dujvararel*, *džutarel* itd.). Od prezentske i preteritske osnove medija nastaju imenice, čije značenje određuje kontekst.

15.4. Glagoli i njihovo građenje

Glagoli su vrsta reči s kompleksnim oblicima i sistemom funkcija. Oni označavaju pojave u vremenu kao što su radnje, zbivanja i stanje. Posmatrano sa stanovišta morfologije, glagoli imaju konjugaciju i gramatičke kategorije kao što su:

– *Genus verbi* („stanje“ u srpskoj gramatičkoj terminologiji; „dijateza“ u grčkoj; „vois“ u engleskoj. Staroindijski gramatičar Panini razlikovao je tri stanja: *parasmaipada*, „reč za sebe“ – aktiv; *atmanepada*, „reč za sebe“ – medijum; *karmanivacya*, „delo reči“ – pasiv. Ova tri stanja postoje i u romskom jeziku. U semantičkom pogledu medijum je sličan releksivu, kada označava radnje koje potiču od subjekta i na subjekt se odnose).

– *Tempus* – glagolsko vreme. (Romski ima prezent, futur I, aorist, perfekt, pluskvamperfekt, futur II.)

– *Modus* – glagolski način. (U romskom postoje indikativ, konjunktiv, kondicional, optativ i imperativ.)

Zbog usaglašavanja sa subjektom u rečenici, glagoli uspostavljaju odgovarajuće veze

s licem i brojem. S obzirom na vrstu akcije (delanja) i aspekt, glagoli su još semantičko-gramatička kategorija.

Na osnovu *valence*, tj. moći vezivanja, glagol se tretira kao sintaksički centar rečenice. Odnosno, između glagola i subjekta uspostavlja se kongruencija.

S gramatičkog stanovišta glagoli se dele na prelazne i neprelazne, pune i pomoćne glagole.

S obzirom na valencu, postoji podela na glagole nulte vrednosti, jednovalentne, dvovalentne, trovalentne i četverovalentne. (Valentnost glagola kao posebne klase reči ogleda se u njihovoj sposobnosti da vezuju za sebe druge reči u rečenici. Vezivanje reči zasnovano je na njihovoj međusobnoj leksičko-semantičkoj povezanosti i gramatičkim pravilima koja važe za svaki jezik posebno. Na osnovu toga, utvrđeni su modeli rečenica s predikatima nulte vrednosti, dvočlana s jednovalentnim predikatom, tročlana s dvovalentnim predikatom, četvoročlana s trovalentnim predikatom i petočlana s četverovalentnim predikatom za mnoge evropske jezike. Postoje i razlike. Na primer to je slučaj posebno s medijalnim glagolima koji mogu imati razne valentne vrednosti.

S obzirom na odnos prema subjektu, razlikuju se lični i bezlični glagoli.

S obzirom na odnos prema objektu, razlikuju se refleksivni ili povratni (*fulavel pes*, češlja se), refleksivno upotrebljeni (*sa e vudara putavon*, sva vrata se otvaraju) i recipročni (*somdisavel pes*, miriti se).

S obzirom na vrstu konjugacije, razlikuju se jaki, slabi i nepravilni glagoli.

Najzad, sa stanovišta semantike, pojavili su se pokušaji grupisanja na glagole koji označavaju radnje i delanje (*drabarel*, čitati; *kinel*, kupovati), zbivanja (*prastal*, trčati, *umblavel*, vešati, okačiti), stanja (*sovel*, spavati), događanja (*ovel*, dogoditi se), vremenskih pojava, nepogoda (*brišindarel*, pada kiša).

Za razliku od mnogih drugih evropskih jezika, u romskom jeziku postoje **kauzativni glagoli**. Oni se mogu izvoditi gotovo od svih vrsta promenljivih reči i nekih nepromenljivih, recimo priloga. Najveći broj reči nastaje od prezentske osnove, osnove preterita i participa.

Radi ilustracije, navešćemo nekoliko primera: *jag*, vatra – *jagarel*, paliti vatrom; *kat*, makaze – *katarel*, rezati makazama; *suv*, igla – *suvjarel*, bosti iglom; *paše*, blizu – *pašarel*, približiti; *dur*, daleko – *durarel*, udaljuje, *sararel*, uopštavati; *sarrarel*, upoređuje i tako dalje.

16. MORFOLOŠKI ELEMENTI

16.1. Sufiksi

Sufiksi (lat. *suffigere*, zakačiti, nastaviti) jesu morfološki elementi, koji se nastavljaju na slobodni morfem ili slobodni konstruisani morfem i zatim postaju neodvojivi deo novonastale reči. S obzirom na morfološko-sintaksičke funkcije, uvedena je razlika između *sufiksa izvođenja* (koji služe za građenje reči) i *fleksivnih sufiksa* (sufiksi koji su rezultat gramatičke promene reči – deklinacija, konjugacija, komparacija).

Među primerima koje smo naveli, sufiksi izvođenja jesu, recimo, **-phen** (u reči *čhavripen*, detinjstvo), **-alo** (u reči *jagalo*, vatren), **-uno** (u reči *kaštuno*, drven itd.) Primer za fleksivni sufiks jeste **-esko** (u reči *phralesko*, bratov).

Sufiksi služe za stvaranje sistematične razlike u značenju reči.

S obzirom na poreklo, sufiksi u romskom mogu se razvrstati u 10 grupa:

1. Prva grupa obuhvata sufikse **-ben**, **-pen**, pomoću kojih se grade apstraktne imenice u romskom jeziku, koje su isključivo muškog roda. (Ti sufiksi korespondiraju sanskritskom *-tvama*, prakritskom *-ppana*.) Recimo, *čačipen*, istina; *lačhipen*, dobrota; *šukaripen*, lepota itd. U malobrojnim romskim rečima očuvan je sufiks **-pana**. Na primer *tarapana*, zadovoljstvo, veselje.

2. Imenice od medijalnih glagola i glagola u medijumu sa sufiksima **-ben**, **-pen** jesu one s obeležjem samoaktivnosti. Na primer *mudardipen*, samoubistvo.

3. Drugu grupu čini sufiks **-mata**. Od njega nastaju imenice tipa *khelimata*, igranje; *gilabimata*, pevanje; *siklimata*, učenje; *asamata*, smejanje; *sovimata*, spavanje itd. Imenice od medijalnih glagola i u medijima sa sufiksom **-mata** imaju obeležje samoaktivnosti. Na primer *sikljardipen*, samoučenje, samobrazovanje.

4. Treća grupa obuhvata sufiks za građenje deminutiva: **-oro**.

Primeri: *akhororro*, oraščić; *bašnororro*, petlić; *buznorri*, kozica; *khamorro*, sunašce; *čarorri*, travica itd. U tom najčešćem sufiksu u deminutivima javlja se glas **rr**.

U toj grupi jesu i dva sekundarna **-lo**: *čiriklo*, ptić; **-ičo**: *baličo*, prasence.

Najzad, to su sufiksi za građenje deminutiva ličnih imena, za muška **-iška**; za ženska **-ika**. Muška: *Kaniška*, *Ganiška* itd. Ženska: *Karika*, *Putrika*, *Radika* i tako dalje.

4. Sufikse tipa **-nda**, **-and**, **-na**, **-ni**, **-ri**, **-una**, **-ari** imaju razne imenice.

Na primer: *brišind*, kiša; *bašno*, petao; *buzni*, koza; *angrustri*, prsten; *kikavjari*, kotlar i tako dalje.

5. Sufiksi pridevskog porekla jesu: **-lo**, **-alo**, **-valo**, **-ver**, **-ano**, **-vano** (**-vane**), **-tno**, **-ikano**.

Na primer: *šutlo* (*šuklo*), kiseo; *thulo*, debeo; *baxtalo*, srećan; *bokhalo*, gladan; *čhorvalo*, bradat; *barvalo*, bogat; *godjaver*, pametan; *xarano*, mudar; *korvano*, kradom, mučki; *khamutno*, sunčan; *andralutno*, unutrašnji; *devlikano*, božanski i tako dalje.

6. Sufiks komparacije **-der**.

Na primer, *baroder*, povećan; *tiknider*, umanjen; *lačhoder*, poboljšan i tako dalje.

7. Sufiksi pojedinih padežnih oblika u kombinaciji sa sufiksom za deminutiv.

Na primer: *čhavreskorro*, (od) dečkića; *dajakerro*, (od) mamice i tako dalje.

Ablativna postpozicija u singularu **-tar**, sufiks je u reči *akatar*, odavde; *okotar*, onuda itd. Ablativna postpozicija u pluralu **-dar**, sufiks je u rečima *jekhendar*, od nekih; *akalendar*, od ovih; *upralendar*, od gornjih i tako dalje.

8. Sufiksi nastali od zamenica:

– neodređene zamenice **-muni** (moni): *jek čomuni*, nešto, nastala je imenica *čomuni*, stvar.

– upitne zamenice **kisi?** koliko? nastala je reč *kuti*, kući, malo; **savo?** koji? nastala je reč *gasavo*, takav i slično.

9. Sufiksi participskog porekla **-to**: *mato*, pijan; **-lo**: *phandlo*, zatvoren.

-do: *dživdo*, *dživ*; **-to**: *bešto*, posađen, u sedećem stavu; **-me** (-ime, -ome) *marime*, obeščašćeni itd. Prva varijanta tog sufiksa -ime najčešće se dodaje na strane reči: *vrasime*, proključao; *pisome*, pisan, napisan; *lečime*, lečen itd. Taj sufiks često zamenjuje nastavke **-iv** i **-lživ** koji se javljaju u rečima tipa sumnjiv, jeziv, grabljiv, dimljiv itd. Druga varijanta tog sufiksa -ome nastavak je takođe stranih reči. Recimo, *paxome*, smrznut, zaleđen i tako dalje.

10. Sufiksi u priložima: **-es**: *čačes*, zbiljski, iskreno, stvarno; *gugles*, slatko; *lačhes*, valj-ano; *užes*, čisto; *rromanes*, romski; *kamles*, željno; *mulikanes*, mrtvački itd.; **-l**: *upral*, odozgo; *telal*, odozdo; *avrijal*, spolja, *andral*, iznutra; *dural*, izdaleka; *pašal*, izbliza itd.; **-ar**: *jekhar*, jednom; *kekar*, nikad; itd., **-var**: *dujvar*, dvaput; *trinvar*, triput i tako dalje.

11. Sufiksi stranog porekla (recimo iz grčkog i rumunskog) predstavljaju posebnu grupu. Najčešći sufiks iz grčkog jezika jeste **-mos**. Javlja se kao nastavak u romskim rečima. Na primer: *marimos*, tuča, bitka; *xamos*, jelo; *pimos*, piće itd. Najčešći sufiks iz rumunskog jeste **-ura**: *satura*, časovnici; *bobura*, zrnevlje, *vasura*, suđe; *mitura*, mitovi i tako dalje.

16.2. Polusufiksi

Polusufiksi ili sufiksoidi koriste se za građenje reči koje su srodne po značenju. Usled toga, granica između sufiksa i sufiksoida nije čvrsta. Najčešći polusufiks jeste **-čos**, koji je nastao od negacije **či** ili **chi**, ne, nije. Označava delimični nedostatak kvaliteta ili kvantiteta. Na primer, *pharničos*, belkast; *loličos*, crvenkasta; *pharičos*, polutežak i tako dalje.

16.3. Prefiksi

Prefiksi (lat. *praefigere*, zakačiti na početku) jesu morfološki elementi koji prethode rečima. Najčešći romski prefiksi su: **a-**, **bi-**, **či-**, **ke-**, **na-**, **ni-**, **pra-**, **sa-**, **som-**. Redi ili sasvim retki jesu npr. **i-**, **o-**, **u-**, **h-**, **f-**, **pal-** i tako dalje.

Primeri: *bijav*, svadba, *-abijav*; džukaripen, čekanje, *adžukaripen*; *kharipen*, dozivanje, pozivanje *-akharipen*; *rati*, noć – arati, juče; *bijanipe*, rađanje; *bidikhlo*, neviđen; *biranglo*, neobrijan; *bikerdo*, neurađen; *kethanipen*, zajedništvo; *somdživipe*, zajednički život; *somkerdo*, složen; *palpale*, ponovo i tako dalje.

16.4. Infiksi

Infiksi (lat. *infigere*, unutra zakačiti) jesu morfemi za građenje reči koji se ugrađuju u reč, bilo usled toga što je osnova reči suviše kratka, bilo zbog glasovnih promena i pojava.

Jedan od paradigmatičnih primera u romskom jeste imenica **div**, dan. U tom obliku očuvana je samo u pojedinim romskim govorima, recimo u Sloveniji. Potom je na osnovu te imenice dodat afiks **-u**. Njen promenjeni oblik glasi *divu*. (Na primer u Murskoj Suboti.) U govoru makedonskih Roma, na osnovu te imenice dodat je afiks **-e**. U tim oblastima njen novi oblik postao je *dive*. Međutim, u mnogim dijalektima i narečjima na osnovu te imenice dodat je afiks **-es**, pa je *dives* postao najrasprostranjeniji oblik imenice *div* u romskom.

Na osnovu tog primera može se zaključiti: sve imenice muškog roda koje u genitivu, dativu, instrumentalu, lokativu i ablativu u sredini sadrže **-eses-** (posle čega dolaze karakteristični padežni nastavci, postpozicije), sadrže infikse.

Infiksi su sadržani u prilogima i negacijama. Na primer *khatende* (negde); *katinende* (nigde).

Romski sadrži mnoge reči stranog porekla čiji su sufiksi postali infiksi. Najčešći sufiksi tj. infiksi jesu: **-aža** (montaža), **-algia** (nostalgia), **-alo** (socialo), **-ari** (parlamentari), **-arxia** (monarxia), **-cia** (policia), **-encia** (konferencia), **-filo** (bibliofilo), **-fono** (telefono), **-grafia** (fotografija), **-ika** (politika), **-ismo** (simbolismo), **-astika**, **istika** (onomastika, anglistika), **-iv** (aktivno), **-iva** (perspektiva), **-kratia**, *kracia* (demokratia), **-krato** (birokrato), **-logia** (romologija), **-mania** (megalomania), **-metria** (geometria), **-nimo** (sinonimo), **-nomia** (astronomija), **-sfera** (atmosfera), **-skopia** (mikroskopija), **-texnia** (biotexnia), **-terapia** (fitoterapia), **-teza** (hipoteza), **-tura** (diktatura) i tako dalje.

16.5. Afiksi

Afiksi (lat. *affigere*, zakačiti) jesu, s jedne strane, skupni naziv svih slobodnih elemenata koji služe za građenje reči (prefiksi, infiksi, sufiksi itd.) i, s druge strane, produžavanje reči dodavanjem jednog slova ili sloga.

Etimološka istraživanja romskog jezika pokazala su da su mnoge romske reči produžene na taj način.

Ta pojava dolazi do izražaja i u rečima stranog porekla. Na primer, srpskoj reči **rad** (posao) dodaje se afiks **-o**, imenicama **prezident** (predsednik) ili **krst** takođe **-o**. Na osnovu toga moglo bi se formulisati pravilo: sve imenice muškog roda stranog porekla čiji se osnova i glavni oblik završavaju konsonantima **-d, -k, -m, -n, -h, -s** itd., dobijaju u romskom afiks **-o**. (U množini imenice toga tipa imaju po pravilu sufiks **-ura**: *prezidentura*, predsednici; *advokatura*, advokati; *poslanikura*, poslanici i tako dalje.)

Imenicama muškog roda stranog porekla koje se završavaju na **-r** dodaje se u najvećem broju slučajeva afiks **-i**, a samo neke od njih imaju afiks **-o**.

Na primer, srpska imenica **kolar** – **kolari**; **manastir** – **manastiri**; **rudar** – **rudari**; **guslar** – **guslari** i dr. U množini imenice toga tipa glase: *kolara*, kolari; *rudara*, rudari; *guslara*, guslari.

Pojedine imenice koje se završavaju na **-r**, kao što su **car**, **bar**, **par**, **žar** itd. dobijaju afiks **-o**: *caro*, *baro*, *paro*, *žaro*. Pluralni oblici jesu: *carura*, *barura*, *parura*, *žarura*.

Pojedine imenice kao, recimo, imenice **đavo** ili **sto** imaju produžetak **-olo**: **djavalolo**; **stolo**. (Pl. sufiks **-ura**: *djavalolura*, đavoli; *stolura*, stolovi.)

Pojedine imenice stranog porekla kao što je **škembe**, imaju produžetak **-ko**: **škembeke** itd. (Pl. sufiks **-ura**: *škembekura*, škembići.)

16.6. Morfološki elementi u složenicama

Složenice u romskom nastaju spajanjem istih, sličnih ili različitih reči.

Primeri: *deldevlesko*, bog božji; *manušmanušesko*, čovekov čovek; *dadčhavesko*, otac sina; *xabemasesko*, mesna hrana; *tovereskipori*, drška sekire (doslovno: rep od sekire); *pirakekana*, rukunice lonca (doslovno: uši lonca); *jagakičhib*, plamen vatre (doslovno: jezik vatre); *romanodji*, romska duša i drugo.

Neke složenice su rezultat sandhia. Osim već navedenih, dajemo još nekoliko primera: *Devleskigili* – pesma Gospodnja; *džutengo* – parnjak; *durethanesko* – zao duh; *biphabajalno* – бесплодан; *xadžvalo* – ješan; *muledjosko* – potišten, očajan i slično.

Mnoge složenice stranog porekla ostaju nepromenjene, naročito one sa sufiksima **logia-**, **kratia-**, **nomia-**, **skopia-** itd. Na primer *antropologija*, antropologija; *birokratija*, birokratija; *astronomia*, astronomija; *radiskopia*, radioskopija itd. (Međutim, do promene dolazi usled deklinacije i u pridevima i priložima. Na primer *antropologikane*, antropološki; *birokratikane*, birokratski; *astronomikane*, astranomski i tako dalje.)

17. PRAVOPIS ROMSKOGA JEZIKA

17.1. Velika slova

Velikim početnim slovom pišu se:

- vlastita imena,
- prva reč u rečenici,
- nazivi knjiga, umetničkih dela itd.,
- reči iz poštovanja,
- skraćenice, nazivi iz zodijaka itd.

Lična imena i prezimena

Velikim se početnim slovom pišu lična imena i prezimena: *Aleksa, Bojan, Branko, Marija, Milica, Nada, Svenka, Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Danilo Kiš, Nebojša Popov, Mirko Đorđević, Milan Kangrga, Jul Briner, Ana Somlo, Brižit Bardo, Vesna Korać, Ljuba Demeter.*

Lična imena u jezicima s latiničnim pismom pišu se prema pravopisnim pravilima koja su formulisana u nacionalnim pravopisima ili izvorno. To je neophodno i zbog činjenice što su imena i prezimena Roma po pravilu kao imena koja postoje u državama u kojima žive.

Na primer: *Fransis Bejkon* – Francis Bacon; *Đordano Bruno* – Giordano Bruno; *Čarls Darvin* – Charles Darwin; *Deni Didro* – Denis Diderot; *Erih From* – Erich Fromm; *Alber Kami* – Albert Camus; *Karl Marks* – Karl Marx, *Bertrand Rasel* – Bertrand Russel; *Artur Šopenhauer* – Arthur Schopenhauer i tako dalje.

Velikim početnim slovom pišu se svi prisvojni pridevi nastali od ličnih imena. npr. *e Aleksasko* (Aleksin), *e Bojanesko* (Bojanov), *e Brankosko* (Brankov), *e Mariako* (Marijin), *e Miličako* (Miličin), *e Nadako* (Nadin), *e Svenkako* (Svenkin) i tako dalje.

Atributi i nadimci pišu se velikim slovom ako su tako srasli s imenom da su postali njegov sastavni deo ili se sami upotrebljavaju umesto imena: *o Dušan Zoralo* (Dušan Silni), *o Petro Baro* (Petar Veliki) i tako dalje.

Kad takav atribut nije sastavni deo imena, nego služi za njegovo određivanje, piše se malim početnim slovom: *o Stević terneder* (Stević mlađi), *Stević o dad* (Stević otac). Tako se postupa i sa zajedničkim imenicama koje označavaju zanimanje, titulu ili položaj: *o gilabarno Šaban* (pevač Šaban), *o kraljo Petro* (kralj Petar), *o prezidento Tadić* (predsednik Tadić) i tako dalje.

Ako je vlastito ime dobilo opšte značenje, piše se malim početnim slovom: *amperi* (amper, jedinica za merenje jačine električne struje, nazvana po francuskom naučniku Amperu),

rentgeno (rendgen) i slično.

To važi i za pronalaskе i izume, npr. *rentgeno* (medicinska sprava, nazvana po Rendgenu); *mercedeso* (mercedes, auto) i tako dalje.

Imena naroda i njihovih pripadnika pišu se velikim početnim slovom: *Rroma* (Romi), *Rrom* (Rom), *Rromni* (Romkinja), *Austrijacura* (Austrijanci), *Austrijano* (Austrijanac), *Austrijanka* (Austrijanka), *Bulgara* (Bugari), *Bulgaro* (Bulgaro), *Bulgarka* (Bugarka), *Serbura* (Srbi), *Serbo* (Srbin), *Serbka* (Srpkinja) i slično.

Geografski nazivi i od njih izvedena imena

Imena država, zemalja, pokrajina, gradova, sela i zaselaka pišu se velikim početnim slovom. I etnici (imena stanovnika) izvedena od takvih imena pišu se velikim slovom. Na primer *Bosanco*, *Bosanka* (Bosanac, Bosanka), *Biligradosko*, *Biligardoski* (Beograđanin, Beograđanka), *Bečosko*, *Bečoski* (Bečlija, Bečlijka) i tako dalje.

Imena kontinenata, država, zemalja, gradova i sela koja su sastavljena od više delova – svaka se reč piše velikim slovom. To je slučaj i s nazivima ulica, trgova, gradskih naselja i tako dalje.

Nazivi institucija i organizacija

Velikim se početnim slovom pišu nazivi institucija, ustanova, organizacija, partija, udruženja itd. Na primer O Ministeriumo e kulturako (Ministarstvo kulture); O Ministerimuo e bućake (Ministarstvo za rad); Demokratikani partija (Demokratska partija) i tako dalje.

Istorijski događaji

Velikim se početnim slovom pišu nazivi istorijskih događaja, ratova i pokreta. Na primer O Dujto themesko maripen (Drugi svetski rat); I Oktobreski Revolucija (Oktobarska revolucija) i tako dalje.

Imena božanstava i nazivi svetih knjiga

Velikim se početnim slovo pišu imena božanstava različitih vera: *o Devel* (Bog), *o Alaho* (Alah), *o Isuso* (Isus) itd. Zatim, i *Devleski daj* (Božja majka, majka Božija), *o Devlesko čhavo* (Božji sin, sin Božiji) itd., kao i sveti spisi *o Kurano* (Kuran), *Purano testamento* (Stari zavet), *Nevo testamento* (Novi zavet), i *Biblia* (Biblija), *o Talmudo* (Talmud, zbirka jevrejskih predanja i zakona) i *Tora* (Tora, Mojsijev zakon, iz kog kantor u sinagogama subotom peva po jedan deo).

Nazivi praznika

Nazivi praznika pišu se velikim slovom: *o Djurdjevdan* (Đurđevdan), *i Vasilica* (Vasilica, romski praznik), *i Patradji* (Uskrs), *o Krečuno* (Božić), *o Nevo berš* (Nova godina) i tako dalje.

Prva reč u rečenici

Velikim se početnim slovom piše prva reč u rečenici. Na primer, *Adives tatarel o Kham*. (Danas greje Sunce.); *Varekana sikavava e ternen sar te bašalen lavuta, akana naštimaj, phurilem*. (Nekada sam podučavao mlade kako da sviraju na violini, sada ne mogu više, ostario sam.) *I Ana gelisata te arakhel pes pe amalinasa e Sarasa an Parizo, kaj voj, gelitar an Londono!* (Ana je išla da se sretne sa svojom drugaricom Sarom u Parizu, kad ona ode u London.)

Velikim slovom piše se i prva reč iza dve tačke kad je upravni govor među znacima navoda, iza upitnika i znaka uzvika. Na primer: *O sikavarno vakarda: „Te kamena but te džanen, atoska sičon, sičon, sičon!“* (Nastavnik je rekao: „Ako hoćete mnogo da znate, onda učite, učite, učite!“) *Mi phen pučla man: „So kerdan adives an škola?“* (Sestra me je pitala: „Šta ste radili danas u školi?“)

Nazivi knjiga i umetničkih dela

Nazivi umetničkih dela i knjiga, časopisa, novina, članaka, pesama, propisa, zakona itd. pišu se velikim početnim slovom. Velikim se slovima pišu imena likova iz umetničkih dela kao i, objekti i građevine.

Reči iz poštovanja

Velikim se slovima pišu reči iz poštovanja. Na primer, *Me andem Tumenge jek lil mor dadestar*. (Doneo sam Vam jedno pismo od moga oca.)

Skraćenice i nazivi znakova iz zodijaka

Velikim se slovima pišu neke skraćenice. Na primer *SRB* (SRB, Srbija); *SL* (SL, Slovenija) itd. Velim se slovima pišu znaci iz zodijaka, kako bi se razlikovali od jezičkih naziva. Na primer, *Mačho* (Riba); *Tula* (Vaga) i tako dalje.

17.2. Mala slova

Malim slovom pišu se:

- imena materijalnih i nematerijalnih stvari;
- zajednička imena biljaka i životinja;
- nazivi nebeskih tela i pojava;

- terminološki nazivi, pojmovi i kategorije;
- nazivi mitskih i raznih drugih zamišljenih bića i pojava;
- član uz imenice: **o** uz imenicu muškog roda; član **i** uz imenicu ženskog roda; član **e** uz imenice oba roda u množini, (Kada rečenica počinje bilo kojom reči uz koju stoji jedan od pomenutih određenih članova, član se piše velikim slovom.);
- veroispovesti: *budisto* (budista), *hinduisto* (hinduista), *hristiano* (hrišćanin), *katoliko* (katolik), *protestanto* (protestant), *muslimano* (musliman) i tako dalje;
- strane sveta: *disorig* (istok), *ratorig* (zapad), *utarig* (sever), *mesmerig* (jug), *utadisorig* (severoistok), *mesmeratorig* (jugozapad);
- razne skraćenice, npr. tipa *rm.* (romski), *skr.* (sanskritski), *prof.* (profesor), *dr* (doktor) i druge.

Kad je *devel*, bog, opšta imenica, piše se malim početnim slovom. Isto tako i imenica *beng*, davo, vrag i tako dalje.

Najkraće rečeno, malim se slovom pišu zajedničke imenice i sve nesamostalne reči, tj. one reči koje pravo svoje značenje dobivaju tek u vezi s drugom nekom rečju ili pojmom koji označava druga neka reč.

To su, dakle, pridevi, zamenice, brojevi, glagoli, prilozi, predlozi, veznici, rečce (partikule) i uzvici.

17.3. Mešovito: mala i velika slova

Pišu se u slučajevima koje pokazuju sledeći primeri: *O Baro rič* (sazvežđe Veliki medved), *O Dudesko drom* (Mlečni put), *I Bari paraštuj* (Veliki petak), *O Nevo berš* (Nova godina) itd. Nasuprot tome jesu slučajevi sledećeg tipa: *o maripe Kosovoste* (boj na Kosovu), *o maripe Vaterloste* (bitka kod Vaterloa).

17.4. Spojeno i odvojeno pisanje reči

Spojeno

Reči se pišu spojeno kada su složenice. Već je objašnjeno da složenice nastaju spajanjem istih ili različitih reči, iz čega proističe novo značenje.

– Od imenice *Devel*, Bog, nastala je složenica deldevlesko, bog bogova. Ta složenica ima novo značenje: savršen, nenadmašan, nepobediv itd. Na taj način nastale su složenice od imenica *manuš*, čovek: manušmanušesko, čovek kakvog nema, oličenje čovečnosti; *ilo*, srce: iloilesko, dobrodušan; *kham*, sunce: khamkhamesko, oličenje pravde itd. Te složenice pišu se sastavljeno.

– Od imenice šero, glava, i prideva *nango, go*, nastala je složenica šrmango, gologlav; *panro*, noga, i prideva *nango, go*, – prnango, bosonog i tako dalje.

– Od prideva *kalo*, crn, i imenice *bal*, kosa, nastala je složenica kalebalengi, crnokosa; *panro*, beo, i imenice *bal*, kosa – parnebalengo, sedokos itd. Te složenice pišu se takođe sastavljeno.

– To su zatim razne imenice: Budimpešta, Danilovgrad, Suvobor itd., kao imenice tipa autobiografija, automehaničar, autosugestija i tako dalje.

Odvojeno

Odvojeno se, međutim, piše deldevlesko, recimo, u kletvi i zakletvi:

Te marel man o Del – devlesko! (Ubio me Bog – bogova!)

Te phabarel tut o kham – khamesko! (Spalilo te sunce – nebesko!)

To su zatim razni geografski nazivi: *Han-Pijesak*, *Ivan sedlo* itd. ili imenički nazivi tipa *auto-drom* (auto-put), *auto-kher* (auto-kuća) itd. U takvim slučajevima važe pravila iz nacionalnih pravopisa.

17.5. Negacija

Negacija je konstituent rečenice, tj. član u rečenici. Negacije **naj** (nisam, nije), **ni**, **či** (ne, nije), **na** (ne, nemoj) pišu se odvojeno od reči koje se poriču. U toj su funkciji najčešće ispred imenica, prideva, zamenica, glagola, brojeva, priloga i predloga.

Pišu se sastavljeno ako su: (a) leksički s prilozima (*naj*, *niči* itd.), neodređene zamenice (*niso*, *khonik*, *khanči*) ili prepozicije (*bi*), pojedini modalni glagoli (kao što je, recimo, *šaj-našti*) ili koordinirajuće konjukcije (*ni... ni*); (b) morfološki (*namaj*, *nimaj*, *nisar*, *nisosko*, *bisosko*, *bisostar*); (c) idiomatski; (d) intonacijski; i (e) kao rečenični ekvivalent *naj*, nije.

Sastavljeno se piše *najstalo* (nema ga); (*-stalo* piše se sastavljeno još u sledećim kombinacijama: *aketalo*, evo ga; *eketalo*, eno ga; *kajstalo?* gde je?, *savostalo!*, kakav je! *sos-tale!* koliko ih je!)

Kada se negira predikat u rečenici, rečca *na* piše se odvojeno. Na primer, *Tu na pokindan*. (Ti nisi platio.)

Kada se negira subjekt, rečca *na* ili *či* piše se odvojeno. Na primer, *Tu či pokines!* (Ti ne plaćaš!)

Kada se negira objekt, češće se, uz rečcu *či*, koristi predlog *bi*, koji se piše sastavljeno. Na primer, *O bipokindo pipe*. (Neplaćeno píce.)

Predlog *bi* piše se sastavljeno pri građenju tipa imenica kao što su *biavipen* (nedolazak), *bixačaripen* (neshvatanje, nerazumevanje), *biarakhadipen* (nesnalaženje) i tako dalje.

I u oblicima glagolskog trpnog prideva kao, recimo, *bifulado* (neočešljan), *bithodo* (neumiven), *bipherdo* (neispunjen) itd. piše se sastavljeno.

Odvojeno se, međutim, piše: *bi mango* (bez mene), *bi amengo* (bez nas), *bi tumengo* (bez vas) i tako dalje.

17.6. Razne rečce

Spojeno se pišu prilozi: *kanakana*, *varekana* (katkad), *kajkaj* (gdegde), *kajso* (gdešto), *kajkana* (ponekad), *gejaso* (takošto) i tako dalje. Sastavljeno se piše *gejaphendo* (tako-reći) ili u rečenici tipa *sarsar... nisar*.

Na primer, *Vov sarsar, me nisar!* (On ikako, ja nikako!) Sastavljeno se piše *savorre* (svi), *sadžik*, *sadžikaj* (sve dok) i tako dalje.

Odvojeno se pišu rečce *ma kas* (bilo koga), *fijo so* (ma šta), *ma so* (bilo šta), *ma soske* (bilo zašto), *ma sostar* (ma od čega), *ma soste* (ma kod koga) i tako dalje.

17.7. Brojevi

Kombinacije *jek-duj* (jedan-dva), *trin-štar* (tri-četiri) itd. pišu se odvojeno.

To važi i za kombinacije *kotor-duj* (komad-dva), *kilo-duj* (kilo-dva), *gono-duj* (vreća-dve) i tako dalje.

Sastavljeno se pišu složeni brojevi: *dešujek* (jedanaest), *dešuduj* (dvanaest), *dešutrin* (trinaest) i tako dalje.

Sastavljeno se pišu *jekhenge* (jedinica), *dujenge* (dvojka), *trinenge* (trojka), *štarenge* (četvorka), *pandženge* (petica), *dešenge* (desetka). Zatim, *dešujekhenge*, *dešudujenge*, *dešutrinenge*, *dešuštarenge*, *dešupandženge*...

Sastavljeno se pišu redni brojevi: *jekto* (prvi), *dujto* (drugi), *trito* (treći), *štarto* (četvrti) i tako dalje.

Pomoćna reč *var* (put, puta) piše se sastavljeno u slučajevima *jekvar* (jedared), *dujvar* (dvared) itd. Sastavljeno se piše *jekvaratar* (odjednom) i tako dalje.

Odvojeno se piše: *jekto var* (prvi put), *dujto var* (drugi put), *trito var* (treći put), *štarto var* (četvrti put), *pandžto var* (peti put), *dešto var* (deseti put) itd., potom *duj var dujenge* (dve dvojke); *duj var duj* (dva puta dva).

Složenice tipa *jekhevastesko* (jednoruki), *jekhejakhako* (jednooki), *dujevastengo* (dvoruki) *dujegodjengo* (prevrtljiv), *dujemujengo* (dvoličnjak), *šelepunrengi* (stonoga), *šeleberšengo* (stogodišnjak), *šeluberšutnipen* (stogodišnjica, vek) itd. pišu se sastavljeno. Rastavljeno se pišu: *jekhe vastesa* (s jednom rukom), *jekhe jakhasa* (s jednim okom), *duje vastenca* (s dve ruke), *duje godjenca* (neodlučan, čas ovako, čas onako), *duje mujenca* (s oba lica), *šele punrengi* (sa 100 nogu), *šele beršenca* (sa sto godina) i tako dalje.

17.8. Glagoli

Glagol i rečca *naj*, *ni*, *čh*, *na*.

U romskom postoje neki glagoli koji su srasli s rečcom *na*, *ne*.

Na primer *našarel*, oterati; *našel*, bežati; *našti*, onemoćati; *naštisarel*, onemogućiti itd. To su, zatim, oblici, koji se pišu sastavljeno: *najsi*, nije; *namaj*, nemoj i tako dalje.

Odvojeno se piše u mnogim slučajevima kada se rečca *na* nađe uz glagol i glagolske oblike u smislu negacije ili odricanja. Na primer *na kamel*, neće; *ni džal*, ne ide; *na pijel*, ne pije; *čhi haćarel*, ne razume i drugo.

Kopula *sem* (jesam, sam) u indikativu prezenta (jedinina: *sem*, *san*, *si*; množina *sam*, *sen*, *si*) piše se odvojeno.

Odričan oblik, koji se gradi pomoću negacije *naj* ili *čhi* (ne, nije), piše se takođe odvojeno.

Indikativ prezenta: jednina – *naj sem*, *čhi sem* (nisam), *naj san*, *čhi san* (nisi), *naj si*, *čhi si* (nije); množina – *naj sa*, *čhi sam* (nismo), *naj sen*, *čhi sen* (niste), *naj si*, *čhi si* (nisu).

Odvojeno se pišu oblici konjunktiva u prezentu: jednina – *te sem*, da sam, *te san*, da si, *te si*, da je; množina – *te sam*, da smo, *te sen*, da ste, *te si*, da su.

Pomoćni glagol *kamel*, voleti, hteti, koji se koriste za građenje budućeg vremena, piše se odvojeno.

Povratni glagoli pišu se odvojeno.

Odrični oblici u imperativu pišu se odvojeno. Na primer, *Na mar!* Ne lupaj!

Odrični oblici u injuktivu pišu se odvojeno. Na primer, *Ma xoxav!* Nemoj lagati!

17.9. Prilozi

Sastavljeno se pišu složeni prilozi: *kajkaj*, gde; *kanakana*, katkad; *očirla*, malopre; *napal*, posle, docnije; *khatinende*, nigde; *nikana*, nikad; *nikatar*, niotkud; *nisar*, nikako i tako dalje.

Kada se dva priloga nađu jedan do drugog, oni se međusobno povezuju crticom. Primeri: *kabor-gabor*, koliko-toliko; *sar-agja*, kako-tako; *kate-kote*, ovde-onde; *upre-tele*, gore-dole; *sig-sigeder*, brže-bolje; *abut-but*, manje-više; *dje-djeste*, dan-danas; *dje-djesestar*, od dana do dana; *poso-šoro*, pošto-poto i tako dalje.

Postpozicija **-tar** (od) i predlog **dži** (do) stupaju u vezu s priložima i tako nastaju sledeći oblici reči: *atoska*, onda, tada; *dži atoska*, do tada; *de atoskara*, od tada; *dži akana*, dosad i tako dalje.

17.10. Predlozi

Pojedini predlozi spojeni su s imenicama ili zamenicama. Na primer, *arati*, juče; *detharin*, jutro; *okoladje*, prekuče i tako dalje.

Odvojeno se pišu u slučajevima koji se navode: *angla* i rat, predveče; *anglo nilaj*, početkom leta; *dži bengeste*, dođavola; *dži Devleste*, do Boga; *angla mande*, preda mnom; *paša tute*, uza te i tako dalje.

17.11. Interpunkcijski termini i interpunkcijski znakovi

Interpunkcija se sastoji od znakova čiji je cilj optičko uređivanje napisanih tekstova u skladu s pravopisnim principima i pravilima.

Na kraju rečenice stavlja se tačka, znak pitanja ili upitnik, znak uzvika ili uskliknik.

U rečenici se koriste zarez, dve tačke, tačka i zarez kao i drugi znaci čija je uloga da pojasne gramatičke i semantičke aspekte u tekstu kao što su: intonacija karakteristična za govorni jezik, nabranje, direktan govor, citati i tako dalje.

Tačka

Viram je romski naziv za „tačku“ [.].

To je imenica ženskog roda. (Množina: e virama.)

Tačka je najvažniji znak u podeli teksta na njegove sastavne delove.

Piše se:

- Na kraju izjavne rečenice: *Me sem o Branko.* (Ja sam Branko.);
- Na kraju odrične rečenice: *Me najsem nasvalo.* (Ja nisam bolestan.);
- Na kraju bezlične: *Del o brišind.* (Pada kiša.);
- *Meklan e pustik akate.* (Ostavio si knjigu ovde.);
- Na kraju proširene: *Sikaven e Marijake i nevi pustik e rromane gilenca thaj paramičeca.* (Pokažite Mariji novu knjigu romskih pesama i priča.);
- Tačka se piše iza rednih brojeva, koji se koriste u raznim kontekstima.

Primeri: *I paraštuj si 5. dives an kurko.* (Petak je 5. dan u nedelji.)
Mor čhavo si bijando po 11. avgusto 1970. berš. (Moj sin je rođen 3. avgusta 1970. godine.)
– Tačka se piše između broja časa i minuta.
O aeroplano ujrael an 6.54 minitura. (Avion poleće u 6.54 minuta.)

Tačka se piše iza skraćenica sledećeg tipa:

- *br., berš* (god., godina),
- *ma., masek* (mes., mesec),
- *gn., gindo* (br., broj),
- *pm., po misali* (npr., na primer),
- *gph., geja phendo* (takoreći),
- *gakh., geja akhardo* (tzv., takozvani),
- *td., thaj durededer* (itd., i tako dalje),
- *thv., thaj vaver* (i dr., i drugo).

Zatim, to su skraćenice:

- m. j. (*muršikano jeri*, muški rod), dž. j. (*džuvljikano jeri*, ženski rod),
- sg. – naziv za singular, pl. – naziv za plural,
- nazivi za padeže: N. (nominativ), G. (genitiv), D. (dativ), A. (akuzativ), V. (vokativ), I. (instrumental), L. (lokativ), Abl. (ablativ), P. (prepozicional).

Znak pitanja

Pučimaski cihna je romski naziv za „znak pitanja“ [?]. Znak pitanja ili upitnik piše se na kraju nezavisnih upitnih rečenica, bilo s upitnim rečima, bilo bez njih.

Na primer, rečenica „Meklan e pustik akate“ (Ostavio si knjigu ovde) – može glasiti i ovako:
„Mekes e pustik akate?“ (Ostavljajući knjigu ovde?)
Kana džastar khere? (Kada odlaziš kući?)
Kaj kames te xas? (Gde želiš da ručamo?)
Soske? (Zašto?)

Znak uzvika

Akharimaski cihna je romski naziv za „znak uzvika“ ili „uzvičnik“ [!].

Uzvičnik se piše iza rečenica, izraza i pojedinih reči koji su poziv, naredba, molba ili označavaju uzbuđenje, povišeno raspoloženje i slično.

Primeri: *Phir sigeder!* (Hodaj brže!)

Prasta mande, dik, so andem tuke! (Dotrči do mene, gle, šta sam ti doneo!)

Lela, ašun so ka phenav tuke! (Lela, čuj šta ću ti reći!)

Uh, so kerden e manušesar! (Uh, šta ste uradili s čovekom!)

Ake, inklel o kham! (Evo, izlazi sunce!)

Zarez

Padicihna je romski naziv za „zarez“ [,].

To je imenica ženskog roda. (Množina: *e padicihne*.)

Zarez je pravopisni znak kojim se obeležavaju neposrednost, naknadno objašnjenje, suprotnost, posebno isticanje, reči ili izrazi kojima se direktno obraća i reči ili izrazi kojima se izražava odnos autora teksta prema sadržaju iskaza.

Rečenica je po definiciji gramatička, značenjska i intonacijska komunikativna jedinica. Ona može biti ne samo prosta već i složena, pa se tada zarez koristi da bi se precizirao unutrašnji odnos u rečenici, naročito u **zavisno složenoj rečenici**.

U zavisno složenim rečenicama nalaze se veznici:

- Vremenski – **kana** (kada), **džik** (dok), **džikaj** (dokle), **jav** (čim), **sar** (kako), **kvam** (tek), **napal** (nakon, posle), **kvam so** (samo što, tek što), **atoska** (tada) i tako dalje.
- Uzročni – **andar** (jer, usled), **vaš** (zbog), **sar** (kako), **kana** (kada), **kaj** (gde, budući da) i tako dalje.
- Pogodbeni – **te** (ako), **kana** (kada), **va** (da), **kimva** (da li) i tako dalje.
- Dopusni – **ma** (ma), **takaj** (iako, premda), **te** (makar, ako i, neka) i tako dalje.
- Načinski – **sar** (kako), **sargo** (kao što), **sarkaj** (kao da), **ma sar** (kako god) i tako dalje.
- Namerni – **te** (da), **sar** (kako), **takaj** (neka) i tako dalje.
- Posledični – **atoska** (tada), **te** (da), **va** (da) i tako dalje.
- Izrični – **va** (da), **si** (da), **sar** (kako), **kaj** (gde) i tako dalje.
- Odnosni – **savo** (koji), **kasko** (čiji), **sarsavo** (kakav), **so** (što), **kuri** (kuda), **katar** (odakle, otkud), **džikaj** (dokle) i tako dalje.

Primeri:

Kana ka resel khere, vov ka akharel man telefonosa. (Kada dođe kući, on će mi telefonirati.)

Na kirav adives xabe, **kaj** našti avava khere e bare bućendar. (Nemoj danas spremati ručak, jer ne mogu stići kući od velikih poslova.)

Te savorhe kamena, tajsa šaj te džas an kino. (Ako svi hoćete, možemo sutra otići u bioskop.)

Arak e love, **kaj** bi lovengo si but phare! (Čuvaj novac, jer bez novca je mnogo teško!)

Kana si nasvalo, maj feder si te pašljol khere. (Kad je bolestan, bolje je da leži kod kuće.)

Baxtalo sem, **kaj** napal but berša, šaj palpale te dihav tumen. (Srećan sam, što posle toliko godina, mogu ponovo da vas vidim.)

Džikaj si o manuš terno, vov ni lel sama sastimastar. (Dok je čovek mlad, on ne brine o zdravlju.)

Te dži thara na reslan, atoska sa xasardan! (Ako do sutra ne dođeš, izgubićeš sve!)

Kvam so reslo, pašljilo, sar mulo suta. (Čim je stigao, legao je, i kao mrtav u san utonuo.)

Na dža devleske, **kaj** adives si phangli i biblioteka, i Patradji si. (Nemoj uzalud ići, jer danas je biblioteka zatvorena, Vaskrs je.)

Takaj nasvaljo, pi buti gelo, sar bi dži lovende avela. (Mada bolestan, otišao je na posao, kako bi zaradio novac.)

Napal i buti, dža an foro thaj ači **džikaj** kames, **jav** telefonirasa maj, me e autosa ka re-sav. (Posle posla, idi u grad i ostani dokle hoćeš, čim me bude nazvao telefonom, ja ću stići autom.)

Tajsa ka uštas jasvinate, **sar** bi resasa so maj sig an Pariso. (Sutra ćemo ustati u ranu zoru, kako bismo stigli što pre u Pariz.)

Razlozi za upotrebu zareza mogu biti još naporednost i nabranje, dodavanje, suprotnost, posebno isticanje nečega i inverzija (obrnuti red rečenica).

Primera ima u romskoj himni „Djelem, djelem“:

*Djelem, djelem lungone dromenca,
Maladilem baxtale Rromencar.
E, ej, Rromalen,
E, ej, čhavalen!*

Ovaj primer pokazuje da se zarez koristi posle vokativa i rečica koje označavaju dozivanje. Iz rečenica koje se navode, vidi se kada se još koristi zarez.

Ma, pe gadava bajo averčhande trebel te dikhel pe. (Međutim, na tu stvar drukčije treba gledati.)

Va, sa geja sasa. (Da, sve je tako bilo.)

Vakarava tumenge duje rromane pustikendar, liduj si e rromane čhibatar. (Govoriću vam o dvema romskim knjigama, obe su o romskom jeziku.)

O dad e tikne Anako, purano profesori, avilo jek rat te malavel pes mancar. (Otac male Ane, stari profesor, dođe jedne večeri da se sretne sa mnom.)

I Esma Redžepova, rromani gilarni. (Esma Redžepova, romska pevačica.)

Sa dijem! – phenda vov, thaj buvljarda pe izdrane vasta. (Sve sam dao! – reče on, pa raširi svoje drhtave ruke.)

Čhi džuvdo, čhi mulo, sajek po phuv pašljol! (Ni živ, ni mrtav, stalno leži na zemlji.)

Khinje e lungone dromestar, sar dije an kher, pele thaj sute. (Umorni od dugog puta, čim su ušli u kuću, legoše i zaspashe.)

Save mangel andre te den, musaj angleder po udar te maren. (Koji žele da uđu unutra, moraju najpre da zakucaju na vrata.)

Godova so vakardan, mange naj hačarimaske. (To što si rekao, meni nije jasno.)

Tačka i zarez

Tačka i zarez [;] predstavljaju razdvojni znak izrazitiji od zapete, a slabiji od tačke.

Pe bibaxt, man naj ciro te phirav; rigal akava, ačhilem bi lovengo. (Nažalost, nemam vremena za šetnju; osim toga, ostao sam bez novca.)

I Nada but kamel e džukle; o Nikola but kamel e bilen. (Nada mnogo voli pse; Nikola mnogo voli mačke.)

Dve tačke

Dva tačke [:] pišu se iza reči kojima se nagoveštava nabranje, ispred direktnog (upravnog) govora, ispred izrične rečenice bez veznika, kojom se objašnjava prethodna rečenica, pre navođenja citata i u značenju „prema“. Na primer, *Vidžajarde 4 : 2.* (Pobedili su s 4 : 2).

Navodnici

Znaci navoda ili navodnici [„ “] koriste se radi izdvajanja reči koje ne pripadaju autoru teksta, u književnim tekstovima s dijalogom, kad se koriste reči s podrugljivim, ironičnim ili suprotnim značenjem, kad se navode naslovi knjiga i tako dalje.

Primer: Mor profesori e historiako phenda: „*I historia si sikavni e dživdimaski!*“ (Moj profesor istorije je rekao: „Istorija je učiteljica života!“)

Crta

Kao pravopisni znak crta [–] piše se da bi se umetnuo deo teksta (reč, izraz ili rečenica), nagovestilo poimenično nabranje nečega, odvojio deo nekog iskaza koji se želi istaći, obeležili pasusi, u dvojnim ili višečlanim vezama, u spojevima koji označavaju prostorne relacije kao što su pravac, udaljenost itd., u spojevima koji označavaju vremenske relacije, u književnim tekstovima kao zamena za navodnike koji se koriste u dijalozima i tako dalje.

Primer: *Po autodrom Beograd – Niš si o moteli „Jerina“.* (Na auto-putu Beograd–Niš je motel „Jerina“.)

Crtica

Crtica [-] jeste znak koji se koristi u polusloženicama, na kraju reda kao deo reči koji prelazi u novi red, između sastavnih delova polusloženica, pri rastavljanju reči na slogove, između dvostrukih prezimena, posle skraćenica, nakon čega dolaze odgovarajući nastavci.

Primer: Mi daj arati phenda maj: „Kames-ni kames, e baxtatar našti te našes!“ (Mati mi je juče kazala: „Hoćeš – nećeš, od sudbine ne možeš pobeći!“)

Ostali znaci su:

Apostrof

Apostrof ['] jeste znak kojim se obeležava da je jedan samoglasnik ispušten ili se koristi

kao polunavodnik – ekvaš upanali cihna.

Primeri:

Br'sind (kiša); Br's (godina) i tako dalje.

Vakardol pe: „o rromano lav 'breš' kerdilo e sanskritikane lavestar 'varsa' pal o lav 'brišind' e sanskritikane lavestar 'vrsti'“. (Tvrdi se da je: „romska reč 'breš' izvedena od sanskritske reči 'varsa' a reč 'brišind' od sanskritske reči 'vrsti'.)

Zagrada

Zagrada [()] kao pravopisni znak koristi se da bi se izdvojio pridodati deo teksta u tekstualnoj celini, koji ima karakter dopunskog podatka ili objašnjenja.

Tri tačke

Tri tačke [...] kao pravopisni znak označavaju da je tekst izostavljen ili je znak nedorečenosti i nepotpunosti onoga što je napisano.

Kosa crta

Kosa crta [/] ima značenje razlomačke crte. Na primer $2/3$ = duj tritja (dve trećine). Može da označava i vremensko razdoblje (2010/2011) i tako dalje.

18. STANDARDNI GRAMATIČKI POJMOVI I TERMINI

A

o ablativo (lat. *ablativus*, koji se odnosi, odvaja), padež u romskom kojim se kazuje otkuda nešto potiče ili od čega se nešto rastavlja, odnosno od koga se neko udaljava itd. Deklinirajuće reči dobijaju u singularu ablativni nastavak *-tar*, od. (U pluralu, usled glasovnih promena, *-dar*, od.) Na primer E manušestar (od čoveka); Irisalo e dromestar. (Vratio se s puta.); Akrak tut e džukelestar! (Čuvaj se psa!) Romski ablativ odgovara srpskom ablativnom genitivu.

Pravilo je da, kada se imeničke reči u ablativu dele na slogove, postpozicije *-tar* i *-dar* ostaju nedeljive. Na primer man-uš-es-tar; drom-es-tar; džu-kel-es-tar. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom. To znači da kada u pisanju tih reči dolazi do prekidanja i prekinuti delovi se prenose u sledeći red, u skladu s pravopisnim pravilima, one se pišu ovako: manušes-; manuš-; man-; dromes-; drom-; dro-; džukeles-; džukel.

o ablauto (nem. *Ablaut*, preglas, prevoj; ili *apofonija*, glasovna gradacija), označava promenu određenih vokala u etimološki sličnim rečima. U romskom postoji čitav red fonetičko-fonoloških pojava te vrste.

abstrakta (lat. *abstractus*, uopštavati, odvojiti; graditi pojmove i misaone predstave), označava semantički definisanu klasu imenica s pojmovnim značenjem. Romske imenice te vrste imaju sufikse *-ben* ili *-pen*. Te imenice označavaju predstave, svojstva, odnose, ideje i pojmove. Pravilo je da, kada se imenice sa tim sufiksima dele na slogove, sufiksi *-ben* i *-pen* ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

adjektivno (lat. *adjectivum*, pridev; gr. *epitheton*), pridev, koji se kao vrsta reči deklinira (menja po padežima) i komparira (poredi). Sintaksički posmatrano, ima atributivnu i predikativnu upotrebu. Pridevi u romskom dekliniraju se kao imenice, imaju tri stupnja – pozitiv, komparativ i superlativ. Na primer, baro, veliki: bareder, veći, baresto, najviši. Superlativ se gradi takođe pomoću prefiksa *-maj*: majboro, najviši. Pojedini primeri kao npr. mulo, mrtav, nemaju komparaciju. Pridev s atributivnom funkcijom u romskom podleže kongruenciji, tj. slaže se u rodu i broju s imenicom ispred koje stoji. (Mnogi pridevi stranog porekla ne podležu kongruenciji. Na primer, zeleno phabaj, zelena jabuka.) U semantičkom pogledu između prideva i priloga postoji izvesna sličnost. Pravilo je da, kada se pridevi i njihovi padežni oblici dele na slogove, prefiks *-maj* i sufiksi *-der* i *-sto* ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

adjunkto (lat. *adjunctus*), jezički izraz u atributivnoj funkciji, koji prethodi ili sledi elemente koji su semantički specificirani. Na primer, Okoja mori pustik. (Ona moja knjiga.) I but lači

pustik, i pustik akaja, me vastaste kaj si. (Mnogo dobra knjiga, knjiga ova, što mi je u ruci.)

adnominalno (lat. *ad nomen*), označava svaki svaki sintaksički element u endocentričnoj konstrukciji, koji služi modifikaciji jednog imena. To jest, to su svi oblici atributa od prideva, genitivskih atributa, prepozicionalnih atributa i tako dalje.

adverbo (lat. *ad verbum*, od glagola), prilozi, adverbi, jesu vrsta reči koje semantički modifikuju glagole, prideve, priloge i u službi su cele rečenice. Adverb je nepromenljiva vrsta reči. Klasifikuju se na slobodne, kao npr. belvelasa, uveče; pronominalne, kao npr. napal, potom; incate, tamo; godoleske, zbog toga itd. S obzirom na način primene, mogu biti upotrebljeni adverbijalno ili predikativno. Na primer, Vov, kerel averčhände. (On radi drukčije.) Vov si avrečhände. (On je drukčiji.) Zatim, adverbijalno i atributivno. Na primer, I pustik pašljol akate. (Knjiga leži ovde.) I pustik akate. (Knjiga ovde.) Ili, samo adverbijalno. Na primer, Voj kerel buti bilošales. (Ona nerado obavlja posao.) Posebnu grupu čine rečenični prilozi. Na primer fajma, možda; kerdol pe, čini se itd. Semantički gledano, ima temporalnih priloga (akana, sada; arati, juče; de atoskara, od tada); lokalnih (akate, ove; andral, iznutra; odoring, tamo); modalnih (baxtales, rado; korvanes, slepo); i kauzalnih (godoleske, zbog toga; takaj, uprkos tome itd.). Morfološki gledano, postoje osnovni prilozi, izvedeni i oni koji su nastali slaganjem dve ili više reči. Kada se prilozi dele na slogove, mora se znati njihova morfološka struktura. Na primer, akana: a-ka-na; arati: a-ra-ti; de atoskara: de at-os-ka-ra; andral; andr-al; odoring: o-do-ring; baxtales: baxt-al-es; korvanes: kor-van-es itd. To pravilo treba primeniti i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

adverbialikane, označava rečenični član, adverbijalno određenje, koji jednu sadržinsku reč karakteriše s obzirom na vreme, mesto, vrstu i način. Ta semantička funkcija odgovara podeli u tradicionalnoj gramatici na temporalne, lokalne, modalne, kauzalne, kondicionalne i konsektivne adverbijale.

adverbialikani vakaji, adverbijalna rečenica razlikuje se sintaksički i semantički. U sintaksičkom pogledu, razlikuju se sporedna i glavna rečenica. S obzirom na semantičke funkcije, dele se na kauzalne, lokalne, modalne i temporalne.

adverzitivikani vakaji, adverzitivna ili suprotna rečenica. Na primer, Vov si dilo, ama naj sasto them dilo! (On je lud, ali nije ceo svet lud!) Ni perel o brišind, o Kham tatarel. (Ne pada kiša, nego greje Sunce.)

afereza (grč. *aferesis*, oduzimanje, skidanje), označava skraćivanje jedne reči time što joj se izostavi početak, prvo slovo ili prvi slog. U romskom, to se najčešće događa s nekim rečima koje počinju glasom **h**.

afigacia, građenje reči pomoću afiksa. U zavisnosti od toga na kom mestu se elementi za građenje reči nalaze, razlikuje se prefiksacija (ispred reči dolaze prefiksi, npr. čačo, ispravno,

tačno; **bičaćo**, neispravno, netačno); sufiksacija (posle osnove reči nastavljaju se sufiksi, npr. nevo, nov; **nevimata**, novost). Pravilo je da, kada se dele reči na slogove, prefiksi i sufiksi ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči s prefiksima i sufiksima u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

aflacia, odnos srodstva među jezicima, koji imaju zajedničko poreklo u nekom starijem „prajeziku“. Na primer romski jezik je jedan od novoindijskih jezika, u srodstvu s hindijem, pandžapskim itd., koji potiču od sanskrita.

afrikata, afrikati, složeni suglasnici kao npr. c, č.

agenso (lat. *agere*, delati), rečenični član, agens, koji se označava kao uzrok ili inicijator radnje, za razliku od pacijensa (*patiens*) koji trpi delanje. Agens i pacijens jesu semantički pojmovi koji ne moraju biti u korelaciji sa sintaksičkim funkcijama subjekta i objekta. Naime, agens u aktivu obeležen je po pravilu nominativom, dok se u pasivu obično izražava pomoću ablativa ili se koriste prepozicije. Na primer, E love ka oven e manušestar phakvarde. (Novac će biti od čoveka upotrebljen.) Uz lične zamenice u romskom retko se koriste prepozicije. (Na primer od mene, od tebe, od njega itd. može se izraziti samo ablativom: mandar, tutar, lestar i tako dalje.)

aktivo, aktiv, radno stanje (suprotno: *pasiv*).

akuzativo, akuzativ, jeste padež koji ima funkciju objekta. Imenica koja označava živo biće ima u akuzativu oblik *casus obliqua* (kosog padeža), dok imenica koja označava stvar ima oblik nominativa. Na primer, Dikhav o del, ni dikhav e Devles. (Vidim nebo, ne vidim Boga.) Osim objekta, akuzativ može imati i druge funkcije i značenja u romskom jeziku. To je, recimo, subjekatski akuzativ: Dukhal les o šoro. (Boli ga glava.) Zatim, to je predikatski akuzativ koji ima funkciju semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu. Na primer, Lijem te lekharav *nevi pustik*. (Počeo sam da pišem novu knjigu.) U romskom postoji i dupli akuzativ. Na primer, Akharda e *čhavren* te sikavel *len* sar te lekharan romanes. (Pozvao je decu da ih uči kako da pišu romski.) Uz taj padež stoje određene grupe romskih glagola i glagolskih oblika, recimo *si*, imati, *del*, dati i, naročito, kauzativi, koji označavaju rezultat delanja. Ti glagoli koji se slažu sa akuzativom stvaraju različita značenja, koja se očitavaju u kontekstu. Pravilo je da, kada se imeničke reči u akuzativu dele na slogove, postpozicije *-es* i *-en* ostaju. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

akcento (lat. *accentus*), označava pojačan izgovor jednog sloga u reči, akcenat. Nauka koja izučava akcente i akcentuaciju naziva se akcentologija.

alfabeto (prva dva grčka slova, alfa i beta), označava latinska slova u određenom redu, alfabetski red. U romskom je usvojen taj alfabetski red. Latinična slova upotrebljena su za alfabetiziranje romskog jezika, čiji je rezultat romsko pismo.

akharimaski cihna (rro. *akharipen*, dozivanje; *cihna*, znak), znak uzvika, uskličnik, kojim se završava rečenica. Taj pravopisni znak dolazi po pravilu na kraju rečenice kojom se izražava naredba, zapovest, osećanje ili podsticaj. Može se nalaziti i unutar rečenice, iza reči ili skupa reči, čiji sadržaj predstavlja iznenađenje ili upozorenje. Radi upozorenja na sadržaj reči, skupa reči ili rečenica u jednom tekstu može se iza njih staviti oznaka (**sic!**) što na latinskom znači „tako“. Mogu se ponekad upotrebiti i tri uskličnika (**!!!**) u tekstu iza reči, skupa reči ili rečenica u nameri da se što snažnije istakne njihova sadržina. Najzad, uskličnik se može kombinovati sa znakom pitanja (**?!**).

akšara (skr. *akšara*, slog), slog je fonetsko-fonološko jedinstvo reči odnosno govora. Vokali su po pravilu nosioci sloga. U romskom može biti nosilac sloga i glas **r**. Na primer *prnango*, *bosonog*, deli se na slogove **pr-nan-go**; *prnandjol*, izuti se: **pr-nan-djol**; *kaštosalo*, ukučen: **kašt-os-alo** itd. Kada se deli složenica na slogove, neophodno je poznavati njen sastav. Na osnovu toga, može se izvršiti njena ispravna podela na slogove. To saznanje neophodno je i za prenošenje delova složenih reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

alternacia (lat. *alternatio*), označava prevoj u reči, koji može biti kvalitativan, kvantitativan, samoglasnički i suglasnički.

alveolarutno (lat. *alvus*), naziv je za supradentalne glasove, čije mesto artikulacije jesu alveole, odnosno zubna nepca. Među njima se razlikuju apiko-alveolarni, koji nastaju tako što se vrhom jezika dodiruju alveole, kao npr. glas **rr** u imenu *Rrom*; i palato-alveolarni, koji nastaju tako što se prednjim delom leđne strane jezika dotiču alveole, kao npr. glas **š** u reči *šlisni*, zagrada.

ambigviteto (lat. *ambiguitas*, *dvosmislenost*), naziv je za višeznačne reči. Višeznačnost se uklanja na više načina kao npr. kompetencijom govornika, parafraziranjem, gramatičkom analizom, tj. disambigviranjem ili monosemiranjem. Iz toga proističu na leksičkom planu polisemija i homonimija; na sinktatičko-strukturalnom planu – polisintakticitet, konstrukcionalna homonimija.

anakolutya (grč. *anakolutia*), označava gramatički nedostatak u pravilnosti rečenične konstrukcije koji nastaje usled iznenadne promene ili prekida naročito posle dužih umetnutih rečenica ili usled izostavljanja reči, koje se onda moraju po smislu dopuniti.

apokopa (grč. *apokope*), naziv je za glasovnu pojavu usled koje se gube govorni glasovi na kraju reči. Na primer, *gras*, umesto *grast* (konj), *vas*, umesto *vast* (ruka) i tako dalje.

apostrofo (grč. *apostrofos*), pravopisni znak apostrof pokazuje da je ipušten deo reči.

apozicya (lat. *appositio*, dodatak), predstavlja intonacijski ili interpunkcijski izdvojenju dodatnu odredbu imenice, pridevske ili priloške reči ili izraza. Ona koja je padežno kongru-

entna konstituše imenski izraz. Pridevska apozicija naziva se apozitiv. To je atributivna konstrukcija koja se može odnosi kako na subjekt, tako i na predikat. Na primer, Lizdrando e daratar garadilo. (Drhteći od straha sakrio se.)

artiklo (lat. *articulus*, član), naziv je reči koje označavaju imenički rod i broj. U romskom postoje određeni i neodređeni član. Određeni član uz imenice muškog roda jeste **o**, a uz imenice ženskog roda je **i**. U množini stoji kako uz imenice muškog, tako uz imenice ženskog roda član **e**. Neodređeni član je **jek**, jedan. Uz imenice član se menja po padežima. Imenica u vokativu je bez člana.

artikulacya (lat. *articulare*, jasno izgovarati), artikulacija ili izgovor.

aspirata (lat. *aspirare*, vazduh izdisati), saglasnici s dahom. U romskom to su **čh, čh, kh, ph, th**.

asibilacya (lat. *assibilare*), naziv je za pojavu spajanja nekog glasa s glasom šuštavcem kao što su **š** ili **ž**.

asimilacya (lat. *assimilatio*), pojava je jednačenja po zvučnosti, po mestu tvorbe glasova. Usled toga, mnoge romske reči su promenjene.

atematikane kernavna, atematski glagoli, klasa glagola u romskom. Podela glagola na atematske i tematske ustanovljena je u sanskritu na osnovu obrazovanja prezentske osnove glagola.

atributo (lat. *attributum, atribuere*, pridavati, pripisivati), u gramatici dodatak podmetu koji kazuje kakav je podmet, čiji je ili odakle je. Na primer, phanrralo gag, svilena košulja; godjaver manuš, pametan čovek; purani kirešlin, stara trešnja; marikli phabajenca, pita s jabukama itd. Prema tome, atributi mogu biti kongruentni, nekongruentni, predikativni ili atributivni. Na primer o doktoro Acic (doktor Acić), O hotelo „Interkontinental“ (Hotel „Interkontinental“), I bibi Ana (tetka Ana) i tako dalje.

augmentativo (lat. *augmentativum*), naziv je reči koja uvećava ili pojačava prvobitno značenje jedne reči. U romskom se augmentativ gradi pomoću sufiksa **-ina, -urina**. Na primer šerina, glavurina; kherurina, kućerina itd. Pravilo je da, kada se augmentativi dele na slogove, sufiksi ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

B

baro varn (rr. *baro*, veliki; *varn*, slovo), veliko slovo kao pravopisni znak označava osobeno ime, prvu reč u rečenici, prvu reč u naslovu knjige, članka, reči iz poštovanja i tako dalje.

bilingvizmo, naziv za onoga koji govori dva jezika. Romi su u svim državama bilingvalni. Na primer, u Albaniji govore romski–albanski (ili dijalekte tog jezika), u Bosni romski–bosanski, u Bugarskoj romski–bugarski, u Češkoj romski–češki, u Danskoj romski–danski, u Finskoj romski–finski, u Francuskoj romski–francuski, u Grčkoj romski–grčki, u Holandiji romski–holandski, u Hrvatskoj romski–hrvatski, u Italiji romski–italijanski, u Letoniji romski–letonski, u Litvaniji romski–litvanski, u Mađarskoj romski–mađarski, u Makedoniji romski–makedonski, u Nemačkoj romski (dijalekt sintski) – nemački, u Poljskoj romski–poljski, u Portugaliji romski–portugalski, u Rumuniji romski–rumunski, u Rusiji romski–ruski, u Sloveniji romski–slovenački, u Srbiji romski–srpski, u Španiji romski (dijalekt kalo) – španski, u Ukrajini romski–ukrajinski, u Velikoj Britaniji romski (dijalekt phagerdi) – engleski itd. Taj fenomen tek je počeo da se naučno istražuje.

binarizmo (lat. *binarius*, koji sadrži dva), dvojni, koji se sastoji od dve jedinice. Elementarni sadržaji jesu va (da) / ni (ne), si, (da, jeste) / naj, ničī, čhi (ne, nije), putardo (otvoreno) / biputardo (neotvoren). Roman Jakobson koristio je postupak binarne segmentacije u fonologiji, dok su drugi lingvisti koristili taj postupak u sintaksi i semantici.

C

casus oblicus (lat. *casus obliquus*, kosi padež), označava padeže koji su zavisni od glagola. Imenice muškog roda koje označavaju živo biće imaju u kosom padežu jednine nastavak -es (u množini nastavak -en). Imenice ženskog roda koje označavaju živo biće imaju u kosom padežu jednine nastavak -a (u množini nastavak -en). *Casus oblicus* i oblici akuzativa isti su u tim slučajevima. *Casus oblicus* služi kao osnova za genitiv, dativ, instrumental, lokativ i ablativ, padeže koji se međusobno razlikuju po karakterističnim postpozicijama. Imenice muškog i ženskog roda koje označavaju stvari imaju takođe pomenute nastavke, ali njihovi oblici u akuzativu podudarni su s nominativom. Pravilo je da kada se imeničke reči dele na slogove, nastavci kosog padeža ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

casus rectus (lat. *rectus*, prav), preuzet je iz grčkog jezika (*ptosis orthē*) kao naziv za nominativ.

cihna (rr. *cihna* f., znak), pravopisni i interpunkcijski termin.

crdini cihna (rr. *crdel*, povući; *cihna*, znak), pravopisni znak crta upotrebljava se da bi se odelio deo rečenice koji sadrži neko naknadno objašnjenje, pa na taj način zamenjuje zarez ili dve tačke. Osim toga, taj pravopisni znak može da najavi pauzu između prethodnog teksta i teksta koji sledi, zatim da najavi posebne delove teksta koji se jedan za drugim nižu, pri odvajanju upravnog govora od autorovog, kao zamena za navodnike, npr. u dramskim tekstovima, kad pojmovi stoje jedan prema drugom u suprotstavljenoj ulozi, za označavanje odnosa kao što su prostorni, vremenski, količinski i drugi (tipa **od-do**), u značenju „prema“, kao zamena za dve tačke (objavljivanje sportskih rezultata i sl.) i tako dalje.

čačolekhavno (rr. *čačo*, tačan, ispravan; *lekhavel*, pisati), pravopis.

dativo (lat. *datum*, dato), označava padež „davanja“. (U grčkom dotike *ptosis*; u sanskritu *sampradana*.) Taj padež označava indirektni objekt. On zavisi od glagola i sledstveno tome razlikuje se „neophodni dativ“, „slobodni dativ“, „etički dativ“, „posesivni dativ“ ili „dativ partinencije“, „dativ interesa“, „dativ simpatikus“ (za izražavanje zahvalnosti).

Dativ može imati razne sintaksičke i semantičke funkcije. Na primer *subjekatski*, s modelima: sovel pe *mange*, spava mi se; boldel pe *lake* an šero, vrti joj se u glavi itd. *Objekatski*, koji se pojavljuje uz različite semantičke klase glagola kao što su anel, doneti; bikel, prodati; kinel, kupiti; vakarel, govoriti; phenel, reći; mothol, kazati; unzare, pružiti; zatim povratni i medijalni glagoli itd. Na primer Anda love pe *dadeske* thaj kirada *leske* habe. (Donela je novac svome ocu i skuvala mu je ručak.); Vazde baro monumento *pire mule* *dadeske*. (Podigli su veliki spomenik svome umrlom ocu.) Dativ u romskom nema neke oblike i modele dativa koji postoje u srpskom – npr. s predlozima, kao što su spacijalni, instrumentalni, kauzalni ili dopusni dativ. U romskom se ti oblici i modeli izražavaju najčešće pomoću lokativa. *Predikatski*, koji je u funkciji semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu, kao npr. Vov si sajek *gilake*. (On je uvek za pesmu.); Me sem *pimaske*. (Ja sam za piće.) itd. (Romski predikatski dativ odgovora, dakle, srpskom predikatskom akuzativu.) Pored glagola, dativ zavisi i od pojedinih reči (imenice, zamenice, pridevi). Na primer Dar *leske*. (Strah ga je.) Ladžo *lake*. (Stid ju je.) Dativ se upotrebljava takođe u adverbijalnom značenju. Na primer, Džas *Devleske!* (Ideš uzalud!) *Devleske* bičhaldem *leske* lil. (Uzalud sam mu poslao novac.) Pravilo je da kada se imeničke reči u dativu dele na slogove, postpozicije *-ke* i *-ge* ostaju nedeljive. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

deadjektiva, reči izvedene od prideva. Na primer, O *loljaripen* šukarel la. (Šminka je ulepšava.); džuvljengo *loljaripen*, ženska šminka; akulo, zbunjen; akulipen, zbunjenost; akulimata, zbunjivanje; akularael, zbunjivati i tako dalje.

deklinacya (lat. *declinare*, savijati), označava promenu (fleksija) imenica, člana, prideva, brojeva i zamenica koje se menjaju po padežima u jednini i množini.

deminutivo (lat. *deminuere*, smanjiti), imenice i druge reči koje pomoću sufiksa *-oro/-ori* dobijaju umanjeno značenje. Kada se deminutivi dele na slogove, sufiksi ostaju nedeljivi. To pravilo je važeće i za prenošenje delova oblika tih reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

denominativa, reči izvedene od imenica. Na primer avasara, prilika – avasarel, upriličiti; pada, pojam – padal, pojmiti (tematski glagol); mati, sud (logički) – matikere, suditi; somal-

pa, zaključak – somalparav, zaključiti; sipe, bitak – sipal, bivstvovati (tematski glagol); pes, sebe, se – pestel, samobivstvovati; pestipen, jastvo (filozofska kategorija); piro, svoj – pirarel, sroditi se (piraripe, srodstvo) i tako dalje.

denotacya (lat. *denotacio*, označavanje), označava osnovno značenje jednog jezičkog izraza ili pojma.

depedencya (lat. *dependere*, zavisti), označava sintaksičke relacije kao što su zavisnost, determinacija i subordinacija. Zavisnost se iskazuje, recimo, između prideva i imenica ili je osnova gramatike koju je razvio francuski lingvista strukturalističke škole Lusjen Tenijer (1893–1954), tvorac teorije o valenci glagola.

deponencya (lat. *deponere*, položiti), odnosi se na grupu glagola s pasivnim oblikom, ali koji imaju aktivno značenje. Na primer, glagol pašljol, ležati, primer je za deponentni glagol u romskom. Od tog glagola potiče kauzativ pašljarel, položiti.

derivacya (lat. *derivatio*), označava izvođenje jedne reči od druge, građenje reči.

determinacya (lat. *determinatio*, razgraničenje), označava sintaksičko-semantičko razgraničenje između dva jezička elementa, od kojih je jedan element bliže određen. Na primer, *jek matematikaki pustik* (jedna matematička knjiga). Što znači, imenica *pustik*, knjiga, određena je bliže pridevom *matematikaki*, tj. uspostavljena je relacija određenosti.

deverbativa, reči izvedene od glagola. Na primer, adil, početi – adipen, početak; maril, grditi, psovati – maripen, grdnja, psotka (u značenju ritualnog kodeksa užo/marime, čisto/nečisto), gilabel, pevati – gilabipen, pevanje; khelel, igrati – khelipen, igranje itd. Deverbativne imenice kada stoje uz drugu imenicu u genitivu prelaze u oblik nominativa i na sintaktičkom planu zauzimaju poziciju subjekta u rečenici, a na semantičkom planu predstavljaju agens ili pseudoagens. To su *nomina actionis*. Na primer, Čirkljengo gilabipen resel dural. (Izdaleka dopire pevanje ptica.) Nazivi mesta grade se spajanjem deverbativa i imenice. Na primer, Od khelipen, igranje, i than, mesto nastaje *khelimaskothan*, igralište. Taj tip imenica zove se *nomina loci*, nazivi mesta. Denominalizacijom deverbativne imenice dobija se *nomina agentis*, vršilac radnje. U ovom slučaju važe pravila koja se odnose na apstraktne imenice sa sufixsim *-ben* i *-pen*.

duj virama (rr. *duj*, dva; *viram*, tačka), dve tačke ili dvotačka jeste pravopisni znak koji pokazuje da tekst koji stoji s njene desne strane objašnjava tekst koji stoji s njene leve strane. Potom, dvotačka se upotrebljava za objašnjenje, navođenje i razvijanje teksta.

dyareza (grč. *diarexis*, razdvajanje), dijareza, glasovna pojava, koja dovodi do uklanjanja jednog od dva vokala koji postoje u jednoj reči. Na primer iz reči doodjengo, sipljiv, uklanja se jedno *o*, iz reči biiripe, nevraćanje, uklanja se jedno *i* i tako dalje.

dyateza (grč. *diathesis*, stanje), glagolsko stanje (aktiv, pasiv, medijum). Kao sintaksička kategorija dijateza se zasniva prvenstveno na morfološkoj sposobnosti predikata da svojim oblikom označi semantičko značenje subjekta u rečenici. Postoji aktivna i pasivna dijateza. Aktivna je npr. andol, donosi se; čalavdol, udara se; xalavdol, pere se itd. Pasivna je phandlo/i, zatvoren/a; mudardo/i, ubijen/a, ubijen/a; pharuvdo/i, promenjen/a i tako dalje. Upotrebljava se i u modalnom obliku. Na primer, So te kerdol? (Šta da se radi?) Zatim, u imperativu, npr. Arakhado! (Čuvaj se!) Na marisovo! (Ne grdi se!). Fonem **d** u sredini pomenutih reči označava granicu koja se pomera levo ili desno, u zavisnosti od toga da li je dijateza od medijalnih ili akuzativnih glagola. Na primer, andol ima sledeću podelu na slogove: and-ol; čalavdol: čal-avd-ol; xalavdol: xal-avd-ol; phandlo/i; phand-lo/i; mudardo/i; mud-ar-do/i; pharuvdo/i; phar-uv-do/i. Ta pravila neophodno je imati u vidu kada se prenose delovi takvih reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

diftongo (grč. *diftongos*), dvoglasnik, tj. dva razna samoglasnika koji su spojeni u jedan slog. Na primer ao, eo, io i tako dalje.

dyalekto (grč. *dialektos*), dijalekt, oblik govornog jezika, narečje. Dijalekte istražuje i proučava dijalektologija. U romskom jeziku postoje različiti dijalekti, koji su nastali usled glasovnih promena i pojava, onemogućene komunikacije među romskim grupama, istorijskih i socio-lingvističkih razloga i tako dalje.

E

elizya (lat. *elidere*, izgurati), elizija označava izostavljanje samoglasnika, naročito gde nastaje zev (hijat), koji treba ukinuti ne samo kad je u jednoj reči nego, često i kada je među dvema rečima, tj. kada se jedna reč svršava, a druga započinje samoglasnikom.

epikojnono (grč. *epikoinos*, zajednički), naziv za imenice koje pokazuju i muški i ženski rod. Na primer, arman, kletva; men, vrat i tako dalje.

epiteza (grč. *epithesis*, dodatak), označava prirastak tj. dodavanje na kraju reči jednog slova ili sloga radi jačeg artikulisanja te reči. Na primer, čurik, nož; porik, rep i tako dalje.

etimologya (grč. *etimos*, tačno; *logos*, reč), nauka o poreklu, osnovnom značenju i semantičko-formalnom razvoju pojedinih reči, kao i o njihovom srodstvu s rečima istog porekla u različitim jezicima. Etimološka istraživanja pružila su dokaze o srodnosti romskog jezika s novindijskim jezicima, čiji je zajednički osnov u sanskritu. Objavljeno je više etimoloških studija i rečnika, kao npr. R. Turner, *The position of rromani in Indo-Aryan*, Edinburgh 1927; P. Valtonen, *Suomen Mustalaškielen Etymologinen Sanakirja*, Helsinki, 1972; W. R. Rishi, *Multilingual Romany Dictionary*, Chandigarh 1974; S. A. Wolf, *Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache*, Hamburg 1987; L. Manuš, *Čiganu – Latviešu-Angļu Vardnīca*, Rīga 1997; R. Đurić, *Romski glagoli, njihovo poreklo i značenje*, Beograd, 2009.

F

fleksija (lat. *flexio*, savijanje), fleksija je promena reči i to: imenice – deklinacija, glagoli – konjugacija, pridevi – komparacija. Svi oblici fleksije predstavlja paradigmu. Kategorije fleksije, koje imaju semantičko-sintaksičke funkcije, jesu rod, padež, broj, lice.

fonemo (grč. *phonema*, glas), od kraja XIX veka oznaka za najmanji segment govora s potencijalnim značenjem i funkcijama. Pošto govornici jedne jezičke zajednice fizički izgovaraju različito jedan glas, fonološkom analizom se na osnovu izgovora „prosečnog govornika“ određenog jezika utvrđuje glas koji se zove fonem i piše se u kosim crtama. Na primer /n/ predstavlja fonem n.

G

genitivo (lat. *casus genitivus*), označava poreklo. (U sanskritu *sasthi*, „od šestog“; u grčkom *ptosis genike*.) Genitiv jednine gradi se tako što se na osnovu kosog padeža imenica muškog roda doda postpozicija **-ko** (**-ki**/**-ke**); na osnovu kosog padeža imenica ženskog roda dodaje se postpozicija **-ki** (**-ko**/**-ke**). Genitiv množine gradi se tako što se na osnovu kosog padeža imenica muškog i ženskog roda doda postpozicija **-go** (**-gi**/**-ge**).

Kao što je već objašnjeno, postpozicije u množini rezultat su glasovnih promena i pojava. Taj padež u romskom, kao i u drugim jezicima, predstavlja padež konekcije. To znači da je njegova upotreba uslovljena predstavom o povezivanju dveju posebnih stvari ili pojava po nekom specifičnom odnosu. S druge strane, genitiv ima posesivno, partitivno, kvalitativno i ablativno značenje. Pošto se uz genitiv koriste i predlozi, njegovo polje značenja prošireno je i obogaćeno. Ako se tome doda i činjenica da oblici nekih imenica i imena imaju svojsvo prideva, značenje priloga ili se upotrebljavaju poimenično, u direktnom ili prenosnom smislu, što važi i za genitivske sintagme, onda se može reći da je genitiv u romskom, posle lokativa, najobuhvatniji po svojim funkcijama i najsloženiji po svojoj semantici. Primeri za posesivni genitiv: *E Milanisko kher*. (Milanova kuća.) *E vošeske čirklja*. (Šumske ptice.) Primer za genitiv definitivus: *E pimaski vjasa*. (Porok pića.) Primer za eksplikativni genitiv: *E marimasko biuži*. (Užas rata.) Primer za genitiv intenziteta: *E gilengi gili*. (Pesma nad pesmama.) Subjekatski genitiv: *E Rromengi duk*. (Patnja Roma.) Objekatski genitiv: *E krisosko akharipen*. (Sazivanje suda.) Kvalitativni genitiv: *E parne čorako phuro*. (Starac sede brade.) Partitivni genitiv: *Sa e manušengi* daj si e phuv. (Zemlja je majka svih ljudi.) Temporalni genitiv: *E nakhle beršesko ivend sas but šudro*. (Prošlogodišnja zima bila je mnogo hladna.) Kauzalni genitiv: *E ileški duk* nasvarda man. (Srčana boljka me je razbolela.) Najčešći predlozi s genitivom jesu *bi* (bez), *pe*, *po* (na, [u]mesto), *an* (na, u). Na primer, *Geletar bi mango*. (Otišli su bez mene.) *Po than e demokratunengo* avile e „kale“. (Mesto demokrata su zaposeli „crni“.) *An bebgeshi jak i jag te phabol!* (Neka u oku đavola gori vatra!) Genitiv u romskom slaže se s mnogim primerima genitiva u srpskom. Međutim, ima primera koji pokazuju razliku. Na primer, to je spacijalni genitiv u srpskom s predlozima *do*, *kod*, *oko*, *između*, *ispred*, *iza*, *ispod*; temporalni (*jednog jutra*, *oko*, *posle* itd.); socijativni, s predlogom *kod*. (U svim tim slučajevima u romskom se upotrebljava prepozicional.) Neslaganje postoji i sa srpskim

subjekatskim genitivom s predlogom *od* uz medijalne glagole tipa bojati se, stideti se ili tipa čuti, kupiti itd. U svim tim slučajevima u romskom se koristi ablativ. Neslaganje postoji i sa objekatskim genitivom u srpskom tipa: Čuvaj se psa! U tim slučajevima u romskom se takođe koristi ablativ. Neslaganje, zatim, postoji s genitivom sredstva (instrumentalnim) u srpskom. U tim slučajevima u romskom se upotrebljava instrumental. Neslaganje, zatim, postoji s genitivom sredstva (instrumentalnim) u srpskom. U tim slučajevima u romskom se upotrebljava instrumental.

Genitiv u srpskom uz paranumeričke kvantifikatore zahteva nominativ u romskom. Na primer, kilogram *jabuka* – kilogramo phabaja; litar *vode* – litra paj; par *cipela* – džuto minija; šaka *soli* – burnik lon itd. Pravilo je da, kada se imeničke reči u genitivu dele na slogove, postpozicije -ko, -ki, -ke i -ge, -go, -gi ostaju nedeljive. To pravilo je važeće i za prenošenje delova reči u genitivu u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

grafemo, grafem je najmanje distinktivno jedinstvo pisanog sistema jednog jezika kojem odgovara jedan fonem. Grafemi su pisana realizacija fonema. Između pojedinih grafema i fonema postoji izvesna razlika. Za obeležavanje nekih fonema kao što su, recimo, č, ċ, š itd. na teleprinterima ili kompjuterima (gde nema njima odgovarajućih grafema č, ċ, dž, dj, š itd.) upotrebljavaju se znakovi cc (za fonem č), ch (za fonem ċ), tj. dž, ss (za fonem š) itd. To ili slično obeležavanje koristilo se u prošlosti u romskom.

H

haplografya (grč. *haplos*, jednostavno; *graphein*, pisati), označava grešku u pisanju, koja se sastoji u tome što se pravopisno propisana dva slova pišu kao jedno slovo. Obrnuti proces jeste ditografija.

heterografya (grč. *heteros*, različit; *graphein*, pisati), označava upotrebu različitih pisanih znakova za različite glasove, kao i različito pisanje reči s istim izgovorom odnosno značenjem. Na primer kafa/Kaffee/Cafe. To je takođe naziv za odstupanje od pravopisne norme.

hiatuso (lat. *hiatus*, zev), susret dva samoglasnika u jednoj reči ili na kraju jedne i u početku naredne reči (ili sloga). Tada dolazi do elizije.

homografya (grč. *homos*, isto; *graphein*, pisati), oblik leksičke višeznačnosti dva izraza, koji su homonimni.

homonima (grč. *homos*, isto; *onoma*, ime), homonimi, jednakozvučne reči različitog etimološkog porekla i značenja. Homonimi su u romskom jeziku mnogobrojni, naročito glagoli. Na primer, bar (živa ograda, vrt); barr (kamen). Veoma su brojni homonimni glagoli u romskom. Prva sistematska analiza homonimnih glagola izložena je u knjizi R. Đurića *Romski glagoli, njihovo poreklo i značenje* (Beograd, 2009).

I

idiomo (grč. *idioma*), idiom, osobenost jezika, narodni jezik, dijalekt, narečje, način govora ili svaki osoben i samostalan govor uopšte. Nauka koja proučava narečja zove se **idiomatologija** ili **ideomatika**.

ilokucya (lat. *in*, u; *loqui*, govoriti), ilokucija se odnosi na govor i određene vrste govornog akta i činova što su u svojim teorijama govornog akta objasnili engleski filozof Džon Lengšo Ostin (1911–1960) i američki teoretičar Džon Rodžers Serl (1932). U skladu s tim teorijskim postavkama kasifikovane su sledeće vrste ilokucije: 1. reprezentativne (obuhvataju tvrdnje, izjave itd.); 2. direktivne (s glagolima tipa zahtevati, moliti, zapovedati itd. u imperativu); komisivne (s glagolima tipa obećati, pohvaliti, zaklinjati se, pretiti itd.); 4. ekspresivne (s glagolima tipa zahvaliti, čestitati, izviniti se itd.); 5. deklarativne (tipa „u ime naroda“, „podnosim ostavku“, „izjašnjavam se“ itd., u kojima se, dakle, iskazuje odnos institucije prema pojedincu i obrnuto). Prema tome, ti govorni činovi imaju ilokutivnu ulogu i odnose se na intenciju govornika u komunikaciji sa spoljnim svetom. Iskaz je, dakle, istovremeno govorni čin, što znači da govorno lice istovremeno ostvaruje dve radnje: izriče iskaz (lokutivni čin) i realizuje svoju komunikativnu nameru (ilokutivni čin).

imperativo (lat. *imperare*, zapovedati), imperativ, deo je kategorije modusa glagola, koji se upotrebljava radi izricanja zapovesti i zabrana. Na primer, Av akaring! (Dođi ovamo!) Na vkar! (Ne govori!) Apsolutni imperativ postoji za drugo lice jednine i množine. U tom slučaju, u jednini je pretežno identičan s glagolskom osnovom, u množini ima nastavak **-an** (tematski glagoli) i **-en** (atematski). Na primer, **xan!** (jeditel!) **keren!** (činitel!) Medijum: **-on: kerdon!** (postanitel!), emfatički imperativ ima nastavke **-ta** ili **-ba**, na primer: **avta!** (dođi!) **avtatan!** (dođite!) **pučba!** (pitaj!) **pučenba!** (pitajte!).

infinitivo (lat. *infinitum*), infinitiv, glavni oblik glagola, predstavlja neodređeni glagolski oblik. Taj glagolski oblik ne postoji više u romskom jeziku. (Konstantovan je samo u pojedinim romskim dijalektima u područjima Hrvatske.) Usled toga, romski glagoli navode se u prezen-tu 3. lica jednine. Na primer kerel, činiti, raditi.

injuktivo (lat. *iniunctio*, propis), injuktiv, zajednički naziv za sve konstrukcije koje izražavaju zapovest. Injuktiv u romskom gradi se pomoću negacije ma, ne koja stoji ispred oblika u imperativu. Na primer ma ker!, ne čini! (Imperativ: na ker!)

inchoativo (lat. *inchoare*, početi), inchoativ je naziv za vrstu glagola koja označava postepeni početak i prelazak iz jednog stanja u drugo stanje. (Na primer procvetati/precvetati). Najveći broj tih glagola nastao je od prideva. Romski glagoli ove vrste jesu npr. parnjavol, počinje da beli, sedi; ljoljavol, počinje da crveni; harnjavol, skraćuje se; tiknjavol, smanjuje se itd. Ovi primeri pokazuju da ova vrsta glagola nastaje spajanjem prideva i glagola **ovel**, postati, biti.

instrumentalo (lat. *instrumentalis*, padež), označava sredstvo, oruđe u pravom ili prenosnom smislu ili udruživanje. (Sanskritski naziv jeste *karana*, sredstvo,oruđe; *trtiya*, treći put). Gradi se tako što se na kosi padež imenica muškog i ženskog roda (u jednini) doda nastavak *-sa*; (u množini) *-ca*. (Postpozicija *-ca* nastala je – kao što je već objašnjeno – usled glasovnih promena.) Instrumentalni glagoli kao što su, recimo, *kovati*, *udarati*, *testerisati*, *orati*, *četkati* itd. zahtevaju instrumental. Taj padež u rečenici može imati funkciju semantičkog subjekta – *agensa* ili *pseudoagensa*. To je najčešće u pasivnim rečenicama. Na primer, *O taxtaj si pherdo moljasa*. (Čaša je nalivena vinom.) *Astardo si e jagasa*. (Zahvaćen je vatrom.) Kao objekatski instrumental, tj. u funkciji objekta, javlja se uz određene semantičke klase glagola, koje pokazuju sledeće rečenice: *Naj pesa*, *irisarda e godjasa*. (Nije sa sobom, poremetio je pameću.) *Čalada e udaresa kana inklisto kherestar*. (Lupio je vratima kada je izišao iz kuće.) *Mor phral diriguil e orkestroa*. (Moj brat diriguje orkestrom.) U najčešćoj upotrebi jesu instrumental sredstva i socijativni instrumental, ali se instrumental javlja još i kao eksplikativni, spacijalni, temporalni, kvalifikativni, kauzalni, intencionalni, kondicionalni i u funkciji determinatora propratnih okolnosti. Između instrumentala u romskom i instrumentala u srpskom postoji podudarnost u velikom broju slučajeva. Samo neki modeli situacionog i kvantifikovanog instrumentala u srpskom zahtevaju da se upotrebe drugačiji romski padežni oblici. I u ovom slučaju važi pravilo: kada se imeničke reči u instrumentalu dele na slogove, onda se postpozicije *-sa* i *-ca* ne mogu deliti. To pravilo je važeće i za deljenje reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

K

kazuso (lat. *casus*, padež), padež kao morfološka kategorija predstavlja svaki pojedinačni oblik imeničke reči u deklinirajućoj paradigmi. Mnoge imeničke reči trpe pritom promene u rasponu od fonetičko-fonoloških, preko morfoloških, do određenih postpozicija, padežnih nastavaka. Naravno, to izaziva promene u akcentuaciji. Romski padežni sistem je dvostepen. Nominativ, *obliquus* (kosi padež) i vokativ jesu primarni padeži. Genitiv, dativ, instrumental, lokativ i ablativ sekundarni su padeži. Oni se grade tako što se na osnovu kosog padeža (koji je po obliku kao akuzativ) nastavljaju određene postpozicije, koje su proistekle iz srednje-indijskog jezičkog perioda. (Postpozicije za genitiv, dativ i ablativ istovremeno su i predlozi, što je slučaj i u hindi jeziku.) Deo padežnog sistema je i prepozicional. U zavisnosti od funkcija i značenja, padeži se mogu upotrebi u slobodnom obliku, sa članom i bez člana. Zatim, mogu biti vezani predlogom ili obaveznim determinatorom. Najzad, mogu biti istovremeno vezani predlogom i obaveznim determinatorom. Upotreba padeža u romskom zavisi od vrste glagola i glagolskih oblika, kao i od drugih vrsta i oblika reči. To su, zatim, određena pravila o upotrebi padeža, bilo tradicionalna, bilo ona koja su proistekla iz razvoja pismenosti, književnog stvaralaštva i savremene komunikacije na romskom. Ponekad se u tome vide i izvanjezički tragovi i uticaji, npr. verski, kulturološki, socijalni itd. Na kraju, mada ne i poslednje, sociolingvistički razlozi i okolnosti utiču na romski padežni sistem i upotrebu padeža.

kauzativa (lat. *causativus*, uzročan), kauzativi su semantička klasa glagola koji iskazuju uzrok neke radnje. U romskom se ti glagoli konstruišu od glagola ili imenica, prideva, brojeva,

priloga ili rečca. Postoje tri grupe kauzativa: kauzativi sa sufiksom **-av**, kauzativi s infiksom **-al**, kauzativi sa infiksom odnosno sufiksom **-ar**. Radi očiglednijeg objašnjenja, glagoli od kojih su konstruisani akuzativi navode se u prezentu 1. lica jednine. Na primer ačhav, stojim – ačhav**av**, zaustavljam; asav, smejem se – asav**av**, zasmejavam; azbav, dotičem – azbavav, dodirujem; bilav, topim – bilav**av**, rastopim; darav, bojim se – darav**av**, zaplašim; khelav, igram – khelav**av**, nadigram itd. Kauzativi sa sufiksom **-al** jesu: bašav, zviždati – baš**al**av, svirati; bičhav, šaljem – bič**al**av, pošaljem itd. Najbrojniji su kauzativi s infiksom odnosno sufiksom **-ar**. Na primer, rovvav, plaćem – rovl**jar**av, rasplaćem; sovav, spavam – sovl**jar**av, uspavljujem; lon, so, lond**jar**av, zasolim; suv, igla – suv**jar**av, ušivam; rať, krv – rat**var**av, raskrvarim; kalo, crn – kal**jar**av, pocrnim; sig, brzo – sid**jar**av, žurim; buvlo, široko – buvl**jar**av, raširim; paše, blizu – paš**ar**av, približim; dur, daleko – dur**ar**av – udaljim itd. Jedna grupa romskih glagola ima sledeći oblik kauzativa na **-ar**: maril, grditi, marisarel, izgrditi; vulil, uviti – vulisarel, zaviti, umotati; krlil, nestati, provodi vreme – krlisarel, izgubiti se, nestati. Po tom modelu, ovaj oblik kauzativa konstruiše se od stranih reči. Na primer farbil, farbati – farbisarel, ofarbati, obojiti; paril, parati – parisarel itd. S ciljem ilustracije, navode se primeri kauzativnih glagola za podelu na slogove. Azbavav: azb-av-av; bičhalav: bič-al-av; londj-ar-av; suvjarav: suvj-ar-av; kaljarav: kalj-ar-av; durarel: dur-ar-el; marisarel: mar-is-ar-el; vulisarel: vul-is-ar-el; krlisare – krl-is-ar-el; farbisarel: farb-is-ar-el itd. Ovi primeri pokazuju da je za podelu kauzativnih glagola na slogove neophodno znati njihovu morfološku strukturu. Prema tome, prilikom podele kauzativnih glagola na slogove, ne sme se narušavati njihova morfološka struktura. Sufiksi, koji prilikom konjugacije postaju infiksi, ne mogu se deliti. To pravilo je važeće i za prenošenje delova kauzativnih glagola u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

Kauzativi u medijumu imaju marker **d**, koji ih čini morfološki prepoznatljivim. Na primer ačhav**dy**av, zastanem; asav**dy**av, nasmejem se; bilav**dy**av, rastapam se; ratvard**dy**av, krvarim; pašard**dy**av, približavam se; vulisard**dy**av, umotavam se; farbisard**dy**av, farbam se itd. Svi ovi glagoli imaju u preteritu (prošlom vremenu) marker **l**. Na primer ačhadilem, zastao sam; asavdilem, nasmejao sam se; bilavdilem, rastopio sam se; ratvardilem, krvario sam; farbisardilem, ofarbao sam se itd. Participi su: ačhadilo/i; asavdilo/i; bilavdilo/i; ratvardilo/i; pašardilo/i; vulisardilo/i; farbisadilo/i). Prethodno pravilo važi i u ovom slučaju. To jest, prilikom podele tih glagola na slogove, treba sačuvati njihovu morfološku strukturu. Na primer, ačhavdyav: ačh-avd-yav; bilavdyav: bil-avd-yav; ratvardyav: ratv-ard-yav; pašardyav: paš-ard-yav; vulisardyav: vul-is-ard-yav; farbisardyav: farb-is-ard-yav. To pravilo je važeće i za prenošenje delova kauzativa u medijumu u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

kernavni (rro. *kernavni*), glagol (grč. *rhema*, govor, iskaz; lat. *verbum*, reč) jeste najvažnija i najzastupljenija vrsta reči u romskom. S kauzativnim glagolima, njihov udeo u leksičkom fondu romskog jezika veći je od 70%. Osim toga, ta vrsta reči je s veoma složenim sistemom oblika i sistemom funkcija. Glagolski sistem u romskom, koji je nastao pod uticajem glagolskog sistema u sanskritu, čuva gotovo sve glagolske oblike iz prastarog indijskog doba. Posmatrano sa stanovišta morfologije, glagoli imaju konjugaciju, promenu po licu, broju, načinu i, u nekim slučajevima, po rodu. S druge strane, njihove gramatičke kategorije jesu

glagolsko stanje (*genus verbi*), tempus (glagolsko vreme) i modus. (Tu spadaju i neke druge osobenosti koje se u ovoj prilici ne uzimaju u obzir.) Podela glagola na dve osnovne skupine, tematske i atematske, unutar kojih su staroindijski gramatičari identifikovali 10 klasa, očuvana je delimično i u romskom.

Usled toga, postoje različite paradigme konjugacije, izvedene konjugacije (npr. kauzativi), imenski oblici glagola – participi (particip prezenta aktiva, medijalni particip prezenta, particip preterita i perfekta aktivnog, particip preterita i perfekta medijalnog, particip perfekta pasivnog, particip nužnosti). Kao što je već konstatovano, postoje tri glagolska stanja (aktiv, medijum, pasiv), pet načina da govornik iskaže svoje mišljenje ili zauzme stav prema nečemu (indikativ, konjunktiv [subjunktiv], kondicional, optativ, imperativ – koje obuhvata kategorija modus) i šest glagolskih vremena, od kojih su glavna prezent, futur i preterit. Glagol kao rečenični član predstavlja predikat. Lični glagolski oblici i pomoćni glagoli, koji imaju obeležje referencijalnosti – (sadašnjost, prošlost, budućnost) – najčešće imaju tu sintaksičku funkciju. Formalna i značenjska struktura rečenice u velikoj meri zavisi od predikatskog semantičkog predikata. To pokazuje npr. rekcija (predikat i valentnost), modalnost, morfo-sintaksički oblici semantičkih predikata (glagolski oblik ili pomoćni glagol i imenica, pridev ili prilog), negacija itd. Iz svega toga proističu razna pitanja koja se odnose na pravopis i pravopisna pravila. To pokazuje npr. rekcija (predikat i valentnost), modalnost, morfo-sintaksički oblici semantičkih predikata (glagolski oblik ili pomoćni glagol i imenica, pridev ili prilog), negacija td. Iz svega toga proističu razna pitanja koja se odnose na pravopis i pravopisna pravila. Radi rešavanja raznih nedoumica i problema, neophodno je poznavati morfološku strukturu glagola i glagolskih oblika, koji su u velikom broju slučajeva kombinacija glagolskih korena i sufiksa, prezentske osnove ili osnove preterita i sufiksa itd. Među osnovnim pravilima jeste pravilo koje se tiče podele glagola i od njih nastalih reči na slogove, kao i pravilo koje se tiče prenošenja njihovih delova u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom.

komparacya (lat. *comparatio*, poređenje), komparacija, poređenje prideva. Pozitiv ima osnovni oblik adjektiva. Komparativ se gradi dodavanjem sufiksa **-der** na pozitiv. Na primer *baro/i* (veliki/a) – *baroder* (veći), *barider* (veća). Pluralni oblik za oba roda jeste *bareder* (veći). Superlativ se gradi dodavanjem sufiksa **-sto** ili **-derder** na pozitiv: *barosto* (najveći), *baristi* (najveća), *baroderder* (najveći), *bariderder* (najveća). Pluralni oblici za oba roda jesu *bareste* (najveći); *barederder* (najveći). Pridevi stranog porekla grade se pomoću prefiksa **maj**. Na primer *zeleno* (zelen/zelena), komparativ – *majzeleno* (zeleniji/zelenija). Superlativ ima isti oblik, ali je snažnije naglašen prefiks **maj**. Pravilo je da se prefiksi i sufiksi ne mogu deliti.

kompozita (lat. *componere*, sastaviti), kompozitum, složena reč, složenica, javlja se često u romskom. To je, doduše, pojava u mnogim jezicima, ali, možda, najučestalija u indijskim. U sanskritu su, recimo, konstruisane posebne vrste kompozita: kopulativne i koordinativne kompozite (dvandva, „par“), determinativne (tatpuruša, „služitelj toga“) i (dvigu, „koji čine par goveda“), zavet (karmadharya), posesivne (bahuvrihi, „koji ima mnogo pirinča“), priloške (avyaybhava, „nepromenljiv“, indeklinabila). Neke od kompozita očuvane su u romskom. Na

primer angrusti, prsten (angušt, prst + ring, krug); angali (naručje); angali kašt (*mera*: naramak drva); phabaj (jabuka): od skr. phala, plod + bahu, mnogo, što visi); indjarel (nositi): od skr. i (II; I; IV) iči, dospeti + dhr (X; I) nositi, glagol od kog potiče romska imenica *drez*, tovar, naramak tj. sve što je noseći teret; diveseskodud (dnevna svetlost); dešupandž (petnaest); pandžvardeš (pedeset); šuk-duk (lepota i bol); thagaresko-kher (kraljev dvorac); drabengi-dženi (nadrilekarka, koja poznaje biljke); kheresko-šero (gospodar kuće, domaćin); čavedophralenge (deca od dva brata); džuklengokherorro (kućica za pse); baro-raj (veliki kralj, veliki gospodin); hanamik (prijatelj); barenakhesko (koji ima veliki nos, nosat); barenajengo (čovjek dugih prstiju, lopov); parnečorengo (belobrad); dogodjeno (prevrtljiv); bidošalo (nevin); bidjosko (bezdušan); bimosko (bezobrazan, beskarakteran); bikušalo (nesposoban); tamisalo (potamneo); mijil (ličiti, nalikovati) itd. Osim kompozita tog tipa, postoje kazuskompozite, koje se konstruišu pomoću padežnih oblika. Na primer manuš-manušesko (čovjekov čovek); manuš-manušeske (čovjek za čoveka); manuš-manušestar (čovjek od čoveka); manuš-manušeste (čovjek u čoveku) itd. Prema tome, ima kompozita koje – kazano jezikom lingvistike – nastaju udruživanjem dva nominalna člana (tzv. N + N – kompozite); imenice i glagola, npr. divesavol, razdanjuje se (dives, dan + gl. ovel, postati); prideva i imenice, npr. ciknejakhengo (čovjek s malim očima, podlac); prideva i glagola, npr. ciknjosavol, smanjivati se (cikno, mali + ovel, postati); imenice + glagola, npr. bijanel, roditi (skr. bhava, m. postanak, rođenje + ya (II) doći, uz mnoga druga značenja; glagola i glagola, npr. irisavol, vraćati se (iril, vratiti + ovel, postati). Prema aspektu tj. načinu njihove semantičke interpretacije, kompozite mogu biti: *determinativne*, npr. duvareskormano, zidni orman, plakar; *posesivne* npr. kalejakhengo, crnokos; *kopulativne*, npr. gadeskibaj, rukav od košulje; kašukolalo, gluvonem, npr. lolevuštengi (s crvenim usnama), *apozicionalne*, npr. baro-raj (veliki gospodin) i *adverbijalne*, npr. anglejakhengo (pred očima, očito). *Kazuskompozite* jesu posebna grupa kompozita.

kongruencya (lat. *congruentia*, slaganje), kongruencija označava morfološko sredstvo za sintaksičko strukturiranje rečenice. To jest, formalno međusobno slaganje između reči koje grade sintaksičku celinu, s obzirom na gramatičke kategorije kao što su npr. rod i padež, što se inače pokazuje morfološki. Kongruencija u romskom vidi se, pre svega, u slaganju lica i broja između subjekta u rečenici i glagolskih oblika. Na primer, E manuša resen. (Ljudi stižu.) Zatim, u slaganju padeža, broja i roda između subjekta i predikata. Na primer, Voj si but lači. (Ona je mnogo dobra.) Kongruencija se pokazuje takođe u slaganju između člana, atributivnog prideva i imenice. Na primer, Akaja si i majnevi pustik. (Ovo je najnovija knjiga.) Ili, između imenice i apozicije. Na primer, Vov rodel e Bojanes, e čhaves pire amelestar. (On traži Bojana, sina svoga prijatelja.)

kontrakcyja (lat. *contractio*, stezanje), kontrakcija je sažimanje ili skraćivanje dvaju slogova u jedan slog.

kopula (lat. *copula*, spona), može biti afirmativna ili negativna i predstavlja vezu između subjekta i predikata. Kopulativni glagol je pre svega pomoćni glagol, auksilijaran (lat. *auxillaris*). U romskom su pomoćni glagoli **sem**, **si** (jesam, sam), koji ima razne oblike. (U zavis-

nosti od rečenične konstrukcije, taj glagol ima više značenja. Jedno od njih jeste „imati“). Drugi pomoćni glagol je **ovel** (biti). Treći pomoćni glagol je **kamel** (hteti). Ulogu kopulativnih glagola imaju još avel (doći), ačhel (ostati), akardol (zvati), bučhol (zvati se) itd. Reč je, dakle, o glagolima koji su semantičko-sintaksički motivisani i mogu vršiti gramatičke funkcije. Na primer, I rakli *si šukar*. (Devojka je lepa.) Voj *si* la šukar jakha. (Ona ima lepe oči.) O raklo *si* barenakhesko. (Dečak je nosonja.) E barenakhestar *si* les bari duk. (Veliki nos mu nanosi veliku patnju.) Vov *ovel* dives-divestar sa maj but nasvalo. (On postaje iz dana u dan sve više bolestan.) Me pačav, kaj vov nimaj *ovel* pešte. (Ja mislim da se on više neće povratiti.) *Ulo* sar dilimano! (Postao je kao ludak!) So *ulo*? (Šta se dogodilo?) Me *kamav* te studiriv matematika. (Ja ću studirati matematiku.) Tajsa *kam* arakhadov e profesoresa. (Sutra ću se sastati s profesorom.) Angla i rat *ka* perel o brišind. (Predveče će padati kiša.) Od tih glagola na slogove ne može se deliti glagol **sem**, oblik **ulo** (skraćeni oblik od glagola ovel) i čestice **kam**, **ka** – skraćeni oblici od glagola kamel – koji služe za građenje budućeg vremena, analitičkog futura I.

L

lavni (rr. *lav*, reč), odgovara terminu nomina (lat. *nomen*, grč. *onoma*). Ona označava sve nominalne vrste reči, tj. one koje imaju deklinaciju. Dakle, supstantive, prideve, zamenice i brojeve. U skladu s lingvističkim i gramatičkim klasifikacijama, tom skupu pripadaju:

nomen acti, koje obuhvataju supstantive kao što su mangimata, rodimata (zahtevi), mothodimata (obaveštenja), kethanimata (usaglašenja), thomupen (zapomaganja), jaomata (jadicovanja).

nomen actionis, koje obuhvataju supstantive koji su većinom izvedeni od glagola, npr. kerimno (delo), adošaripen, jertisaripen (izvinjenje), asvalipe (strast, manija) i tako dalje.

nomen agentis, koje obuhvataju supstantive koji su većinom izvedeni od glagola, ali su nosioci radnje, npr. kiravni (kuvarica), šulavni (čistačica), bučarno (radnik), indjarno (nosač) i tako dalje.

nomen appellativum, koje obuhvataju supstantive za rodna imena, npr. manuš (čovek) i tako dalje.

nomen instrumenti, koje obuhvataju supstantive za označavanje oruđa, npr. tover (sekira), transformatori (transformator) i tako dalje.

nomen proprium, koje obuhvataju lična imena.

nomen communis, koje obuhvataju zajedničke imenice i imenice promenljivog roda.

leksemo (grč. *lexis*, reč), leksem je stručni semantički izraz koji označava reči s osnovnim značenjem. To su, dakle, reči koje sadrži rečnik jednog jezika. Među njima su najznačajniji

imenice i glagoli. Na primer glagol kerel, činiti, raditi, ima različite oblike: kerav, činim; keres, činiš; kerel, čini; kerdijav, postajem; kerdilo, postao je; kiravel, kuva i tako dalje. Svi ti oblici pripadaju istom leksemu, glagolu kerel, čija je osnova **ker-**, a koren **kr**.

Francuski strukturalni lingvista Andre Martine (1908–1999) uveo je nove termine (monem, sem itd.) i dao novu definiciju leksema. Po toj njegovoj definiciji, leksem je „leksičko jedinstvo“ koje je obrazovano jednim jedinim monemom. Monem ima značenje starijeg termina „leksički morfem“, nasuprot kojem je „gramatički morfem“, koji ima samo gramatičko značenje. Ili, prema drugoj definiciji, jedan leksem sastoji se od jednog ili više semema. Sem označava u semantičkoj komponentnoj analizi najmanje značenjsko jedinstvo.

lokativo (lat. *locativus*, mesni padež), padež za označavanje podataka o mestu. (Sanskritski naziv jeste saptami f. ili adhikarana n.). Lokativ imenica muškog i ženskog roda u jednini nastaje tako što se na kosi padež nastavlja postpozicija *-te*. (Na primer grast, konj – grasteste; grasn, kobilica – grasnjate.) Lokativ imenica muškog i ženskog roda u množini nastaje tako što se na kosi padež za pluralne oblike nastavlja postpozicija *-de*. (Na primer grastende, o konjima; grasnjenje, o kobilama.) Pravilo je da kada se imeničke reči u lokativu dele na slogove, postpozicije *-te* i *-de* su nedeljive. Na primer, pravilno je grast-es-te; grast-nja-te; grast-en-de; grast-njen-de. To pravilo važeće je i za prenošenje delova reči u sledeći red, što se obeležava crticom kao pravopisnim znakom. To znači da kada u pisanju tih reči nastaje prekid, onda delovi koji se prenose u sledeći red mogu da se, u skladu s pravopisnim pravilom, pišu ovako: grastes- (ili) grast-; grasnja- (ili) grast-; grasten- (ili) grast-; grasnjen- (ili) grast-te.

Lokativ ima sintetičku i analitičku formu, tj. koristi se bez predloga i s predlozima. Pored označavanja mesta i prostora, lokativ se upotrebljava da se označi vreme u kome se radnja događa, kao i za izražavanje i označavanje raznih drugih odnosa, stanja i zbivanja. Na primer, lokativ s parnim predlozima tar, katar (od) – dži (do) upotrebljava se da se označi dužina s početnom i krajnjom tačkom u prostoru. Na primer: Tar mande dži tute si 2 kilometra. (Od mene do tebe je (rastojanje) 2 kilometra.) Na taj način se označava i vreme. Sledeći parni predlozi jesu andar (iz) i an (u) itd. Lokativ se upotrebljava kao prilog – akate (ovde), okote (tamo), incate (onamo), akaringate (ovamo), odoringate (onamo), rigate (u stranu), jekvarate (u trenu, u dahu), zalagate (umalo) itd. Zatim, javlja se u raznim konstrukcijama tipa manuš-manušeste (od čoveka do čoveka), kher-khereste (od kuće do kuće), gav-gaveste (od sela do sela) itd. To je najobuhvatniji padež u romskom, s vrlo čestom i razuđenom upotrebom. Na osnovu poređenja s lokativom u srpskom, koji se uvek upotrebljava s predlozima, može se pomoću kontrastivne analize ustanoviti da postoji veliko odstupanje između lokativa u romskom i srpskom.

M

markeri (franc. *marquer*, obeležje), marker je tzv. granični signal, koji je deo „granice“, pojma koji se koristi u lingvistici i lingvističkim teorijama. U romskom jeziku marker se upotrebljava pre svega za (1) označavanje preterita, oblika koji pokazuje radnju u prošlosti, i (2) radi obeležavanja medijuma. Marker koji označavaju preterit jesu: **-d-**, **-j-** i **-l-**. Najveći broj romskih glagola, prvenstveno tranzitivni (prelazni) glagoli i svi kauzativi, imaju u preteritu

marker **-d-**. Na primer kerel, činiti, raditi: **kerdem** (radio sam), **kerdan** (radio si), **kerda** (radio / radila je); **kerdam** (radili smo), **kerden** (radili ste), **kerde** (radili su). Isti preterit imaju npr. anel, doneti, čhalavel (udariti), phirel (hodati), marel (tući) itd. Mnogi tematski glagoli, npr. asal (smejati se), daral (bojati se), ladžal (stideti se), langal (hramati), pačal (verovati), prastal (trčati) itd. imaju u preteritu marker **-j-**. Na primer asajem (smejao sam se), asajan (smejao si se), asaja (smejao se, smejala se.) Jedna manja grupa glagola ima u preteritu marker **-l-**. To su npr. arakhel (naći), bešel (sedeti), merel (umreti), nakhel (proći) i tako dalje.

Na primer bešlem (sedeo sam), bešlan (sedeo si), bešlo (sedeo je), bešli (sedela je); bešlam (sedeli smo), bešlen (sedeli ste), bešle (sedeli su). Najzad, pojedini glagoli kao, recimo, džal (ići), xal (jesti) itd., u zavisnosti od narečja, imaju u preteritu marker **-j-** ili marker **-l-**. Markerom **-d-** završava se osnova preterita. Dodavanjem odgovarajućih nastavaka na tu osnovu nastaje particip. Na primer kerdo (učinjen); čalado (udaren); darajlo (plašljiv); ladžajano (stidljiv); bešlo (posaden, zaseo); mulano (umrtvljen) itd. Udvajanjem markera (npr. **-jl-**) stvara se gradualna diferenciranost prelaznih oblika. Tip takvih glagola jesu asajlo (nasmešiti se, smejuljiti se); hutajlo (skakutajući) itd. Na primer asajlem, nasmejao sam se; hutajlem, skakutao sam...

(2) Svi glagoli u medijumu imaju marker **-d-**, koji pored morfološkog obeležja ima semantičko obeležje, tj. predstavlja semantički kriterijum za razlikovanje medijuma od aktiva odnosno medijuma od pasiva. Na primer kerel, činiti, raditi: **kerdyav** (postajem), **kerdyos** (postaješ), **kerdyol** (postaje); **kerdyas** (postajemo), **kerdyon** (postajete), **kerdyon** (postaju). Markerom **-d-** završava se prezentska osnova. Od te osnove gradi se preterit: **kerdilem** (postao sam), **kerdilan** (postao si), **kerdilo** (postao je), **kerdili** (postala je); **kerdilam** (postali smo), **kerdilen** (postali ste), **kerdile** (postali su). Ova paradigma pokazuje da je marker **-l-** uvek u preteritu medijuma. U skladu s tim jesu i pravopisna pravila.

morfemo (grč. *morphe*), morfem, najmanji jezički element koji je nosilac značenja. Pošto je fonološko-semantički bazni element, ne može se razlagati. Na primer čik (blato), dud (svetlost), me (ja), pes (sebe), duj (dva) itd. Morfemi se principijelno razlikuju od slogova, koji su konkretno glasovno jedinstvo u ravni govora (parole). Slog može da se sastoji iz više morfema, što se moglo videti u primerima koji su navedeni. Tipologija klasifikacije i diferencijacije morfema drži se postulata o jedinstvu oblika i značenja. S obzirom na funkciju značenja, razlikuju se morfemi u leksici i semantici. I najzad, s obzirom na gramatičke morfeme (npr. morfemi fleksije ili oni koji izražavaju razne odnose u rečenici) razlikuju se vezani i slobodni morfemi.

N

navni (rr. *nav*, ime), supstantiv, imenica koja je, pored glagola, najvažnija vrsta reči u romskom. Morfološki posmatrano, važeće kategorije za imenice u romskom jesu **rod** (muški, ženski), **broj** (jednina, množina) i **padež** (primarni – nominativ, *obliquus*, čiji oblik imaju akuzativ i vokativ; sekundarni – genitiv, dativ, instrumental, lokativ i ablativ; i propozicional, koji ima oblik nominativa, ali se upotrebljava samo s predlozima.) Semantički posmatrano, imenice se dele na konkretne i apstraktne. Konkretno su lična imena, rodna imena, apelative, kao što su npr. manuš (čovek), grast (konj), gilabarno (pevač) itd., zajedničke imenice,

npr. plaina (planine), gradivne imenice, npr. arro (brašno), rup (srebro), rat (krv). Apstraktne, koje su većinom nastale od glagola i prideva, označavaju svojstvo, npr. pačivalipen (odanost, vernost), procese, događaje i slučajeve, npr. sune (snovi), odnose, npr. amalipen (drugarstvo, prijateljstvo), meru, npr. kilometro (kilometar) i tako dalje.

negacya (lat. *negare*, *negirati*), negacija može da se iskaže različitim sredstvima. Pomoću prefiksa **a-** (ačhado, zaustavljen), **bi-** (*bipačano*, neposlušan), **ni-** (*nisar*, nikako); infiksa **-n-** (*khatinende*, nigde, nikuda); pomoću sufika **-čhi** (*khanči*, ništa); rečcama *naj*, *inaj*, *nane*, *nahi* (nema); *nabut* (malo); *nimaj* (ne više), *nivar* (nijednom), *nijek* (nijedan), *nijekvar* (nijednom), *khonik* (niko), *khanika* (nikoga), *khanikaske* (nikome), *doš* (greška), *opipa* (protiv), *šonja* (nula), *najstalo* (nestao, izgubio se); u značenju apsolutne negacije upotrebljavaju se, recimo, čak poznata imena ili nazivi nekadašnjih koncentracionih logora. Na primer „Hitler“, „Aušvic“, „Buhenvald“, „Dahau“ itd. U toj obimnoj „knjizi“ raznih mogućnosti za „ne“, centralno mesto imaju **naj**, **ni**, **či** i **na**.

Rečca **naj** (nije) odrični je oblik pomoćnog glagola *sem*. Prema tome, kopula si (je, jeste) može biti gotovo uvek zamenjena negativnom kopulom **naj**. To jest – u smislu formalne logike – da umesto forme *S je P*, nastane forma *S nije P*. Kad se upotrebljava ispred pomoćnog glagola *sem* (jesam, sam), dobija se oblik *naj sem* u značenju *nisam*. Na primer *naj sem* (*nisam*), *naj san* (*nisi*), *naj* (nije); *naj sam* (*nismo*), *naj sen* (*niste*), *naj* (*nisu*). **Naj** ne može imati poziciju iza *sem*, osim u pojedinim konstrukcijama tipa *si-naj* (*ima-nema*, *idi – dođi mi*). Zatim, kao što glagol *sem* znači *imati*, tako *naj* znači *nemati*: *naj man* (*nemam*), *naj tut* (*nemaš*), *naj les* (*on nema*), *naj la* (*ona nema*); *naj amen* (*nemamo*), *naj tumen* (*nemate*), *naj len* (*nemaju*). Prema tome, kao što glagol *sem*, u značenju *imati*, zahteva akuzativ ili dupli akuzativ, isto tako *naj*, u značenju *nemam*, zahteva akuzativ ili dupli akuzativ. (U doslovnom prevodu ove konstrukcije glase: „mene nije“ ili „mene nije mene“; „tebe nije“ ili „tebe nije tebe“; „njega nije“ ili „njega nije njega“... Objekt je u ovom slučaju uvek u nominativu.)

Naj može biti ispred participa prezenta (*naj prastando*, nije pretrčan); ispred participa perfekta (*naj kerdo*, nije urađen); ispred pasiva (*naj putardo*); ispred imenice bez člana (*naj manuš*, nije čovek), ispred imenice s članom (*naj o manuš*, nije [taj] čovek); ispred prideva bez člana i s članom (*naj kalo*, nije crn); ispred lične zamenice (*naj tu*, nisi ti); ispred pokazne zamenice (*naj akava*, nije ovaj); ispred broja (*naj trin*, nije tri), ispred rednog broja, uvek s članom (*naj o dujto*, nije drugi); ispred priloga (*naj dur*, nije daleko); ispred predloga (*naj an*, nije u...) i tako dalje.

Ni ili **či** mogu se upotrebiti ispred pomoćnih glagola *ovav* (biti, postati) i *kamav* (hteti), kao i mnogih drugih glagola. *Ni džava tajsa pi buti*. (Neću ići sutra na posao.) *Ni xalem khanči*. (Nisam ništa jeo.) *Ni kamav la*. (Ne volim je.) *Či suta*. (Nije spavala.) *Či muli*. (Nije umrla.) Analiza pokazuje da se unutrašnja negacija, kontrastna negacija, pomerena negacija i podizanje negacije, dvostruka negacija – često s ablativom – višestruka negacija, retorička pitanja i tako dalje iskazuju pretežno negacijom **ni**. (Negacija **naj** upotrebljava se u tipovima odričnih rečenica, npr. izjavno-odričnih i upitno-odričnih, raznih izraza i fraza.)

Na se upotrebljava kad se izriču zapovesti, naredbe, zabrane itd. U odričnim rečenicama s opštom kvantifikacijom javljaju se zamišljenice imenice, npr. *khonik* (niko), zajednički pridev, npr. *nisavo* (nikakav) ili zamišljeni prilog, npr. *nisar* (nikako, nipošto) ili odrični izrazi tipa *nijek* (nijedan), *nivar* (nijedared) itd. Negiranje se vrši veoma često i s predlogom *bi* (bez). Negacije **naj**, **ni**, **či** i **na** ne mogu se deliti. One se pišu uvek odvojeno.

nominativo (lat. *nominativus*), nominativ je prvi padež, kojim se obično kazuje **ko** je vršilac radnje ili **šta** je to čemu se nešto pripisuje. Nominativ ima oblik imenske reči, što znači da je to nemarkiran padež u deklinaciji. U rečenici se njime popunjava pozicija gramatičkog subjekta, a može se pojaviti i u funkciji dela predikata. S obzirom na njegove funkcije i značenja, nominativ ima tri osnovna modela. To su: *apelativni*, *subjekatski* i *predikatski nominativ*.

Apelativni nominativ je u funkciji apelativa (imena, naslova, naziva itd.). Na primer i Ana, Ana; i Evropa, Evropa; o kher, kuća; amen, mi; lesko, njegov; „Bi kheresko, bi limoresko“, „Bez doma, bez groba“, naslov zbirke pesama; „O kher umblavimaske“, „Dom za vešanje“, naslov filma Emira Kusturice.

Subjekatski nominativ je u funkciji gramatičkog subjekta u rečenici. Na primer, **Omanuš** lekharel. – Čovek piše. Subjekatski nominativ može biti u funkciji subjekatskog dodatka. Kao atribut: **I lači pustik** but mol. – Dobra knjiga mnogo vredi. Kao atributiva: **E čiriklja ladavne** ni nakhaven akate o ivend. – Ptice selice ne provode ovde zimu. Kao apozicija: O Marko, **mor terneder phral**, irisalo khere. – Marko, moj mlađi brat, vratio se kući. Kao apozitiv: **I Sara, khini**, pašljili thaj sutili. – Sara, umorna, legla je i zaspala.

Predikatski nominativ je nominativ u funkciji semantičkog jezgra kopulativnog predikata ili semantičke dopune semikopulativnog ili dekomponovanog predikata. Na primer, O Arijel **si studento**. – Arijel je student. I Borka **si lači**. Borka je dobra. Semikopulativni glagoli tipa kerdol (postati), ačhol (ostati), dičhol (izgledati), bučhol, akardol (zvati se), kerel pe (pretvarati se) itd. stvaraju specijalne modele nominativa. Na primer, I Indira dičhol baxtali. – Indira izgleda srećna. I rakli bučhol Tanja. – Devojka se zove Tanja. Vov kerel pe nasvalo. – On se pretvara da je bolestan.

U romskom, za razliku od srpskog, numerički, pronomerički i paranumerički kvantifikatori jesu u nominativu. (U srpskom su u genitivu, pre svega u partitivnom.) Na primer, Trin rakle. (Doslovno: Tri dečaci.) – Tri dečaka. Deš amen. (Deset mi.) – Desetoro nas. But von. (Mnogo oni.) – Mnogo njih. (Uz pronomeričke kvantifikatore tipa: „Mnogi od njih“, „Nijedan od nas“ u romskom se upotrebljava ablativ: But lendar. Nijek amendar.) Zatim, kilogramo phabaja (kilogram jabuke) – kilogram jabuka; litro thud (litar mleko) – litar mleka; gramo lon (gram sol) – gram soli; metro štofo (metar štof) – metar štofa; burnik rezo (šaka pirinač) – šaka pirinča; gono giv (džak žito) – džak žita; xal arro (vreća brašno) – vreća brašna; kotor lil (parče hartija) – parče hartije; kotor manro (komad hleb) – komad hleba; buka kiral (zalogaj sir) – zalogaj sira itd.

Uzvici tipa ake (evo), eke (eno), dik (gle) itd., tj. rečice kojima se u neposrednoj komunikaciji skreće sagovorniku pažnja na neki objekat, zahtevaju takođe nominativ. (U srpskom se upotrebljava genitiv, model prezentativ/eksklamativ.) Na primer, Ake o autobus! (Evo autobusa!) – Evo autobusa! Eke o manuš! (Eno čovek!) – Eno čoveka! Dik o beng! (Gle đavo!) – Gle đavola! U romskom postoje emfatični zamišljeni izrazi *aketalo* (evo ga), *najstalo* (nema ga)

koji imaju promenu kao pomoćni glagol *sem*, jesam, sam, što znači, jedino u prezentu. Na primer aketalem! – evo me!; aketalan! – evo te!; aketalo! – evo ga! aketali! – evo je!; aketalam! – evo nas!; aketalen! – evo vas!; aketale! – evo ih! Istu paradigmu ima i odrični oblik *najstalo*. Emfatični zamenički izrazi su u stvari kompozite. Prva kompozita je nastala od pokazne zamenice *ake*, evo i *eke*, eno; + sanskritski glagol *as* (II klasa), asti, biti, egzistirati. Druga je nastala od negacije *naj*, ne, nije + glagol *as*. Njihov krajnji oblik rezultat je sandija. Navedeni primeri i objašnjenja omogućavaju da se neposredno vidi primena pravopisnih pravila i interpunkcijskih znakova.

numero (lat. *numerus*, broj), broj (rr. *djindo*), vrsta reči za označavanje kvantitativnih odnosa. Najčešće je s imenicom, zatim s pridevima, zamenicama i glagolima. (Broj se, usled toga, tretira i kao verbalna kategorija. Pomoću sufiksa **-ar** grade se od brojeva romski kauzativni glagoli tipa udvostručiti, utrostručiti itd., koji u medijumu imaju druga značenja. Na primer, dujard^yav, delim se na dva dela itd.) Osnovni brojevi su jek (jedan), duj (dva), trin (tri), štar (pandž), šov (šest), ehta (sedam), oxto (osam),inja (devet), deš (deset), dešujek (jedanaest), dešuduj (trinaest)... biš (dvadeset). Jek u imeničkoj upotrebi jeste neodređeni član, bez oznake za rod. Brojevi u romskom nemaju oznaku za rod. Na primer, *duj* rale (dva dečaka) – *duj* ralkja (dve devojke). Po padežima imaju promenu kao imenice muškog roda. Kada je broj ispred imenice ili prideva, ima samo oblik *obliqua* (kosog padeža). Na primer, N. jek manuš (jedan čovek); G. jekhe manušesko; D. jekhe manušeske; A. jekhe manušes; V. /; I. jekhe manušesa; L. jekhe manušeste; Abl. jekhe manušestar. Redni brojevi nastaju dodavanjem sufiksa **-to**: jekto (prvi/a), dujto (drugi/a), trito (treći/a) itd. Kada se imenuje prvi spreda, koristi se adverbijalni pridev angluno; kada se imenuje zadnji u redu, upotrebljava se paluno. Multiplikativni brojevi nastaju pomoći reči **var**. Na primer dujvar (dvaput), trinvar (triput) itd. (Ako je reč var odvojeno napisana, znači puta – duj var duj, dva puta dva.) Distributivni brojevi su jek thaj jek, jek po jek (jedan po jedan), duj thaj duj, duj po duj (dva po dva) itd. Neodređeni brojevi su duj-trin (dva-tri), trin-štar (tri-četiri) itd. Razdeljeni brojevi su opaš ili jek paš (polovina), opaš jek (pola jedan), opaš – duj (pola dva) itd. To su, zatim, džuto (par), s odlikom broja i imenice; luduj (oba, obojica, obadva, obe, obadve, sa oznakom prideva i broja. (Skr. ubha, oba; ubh VI; IX; VII, uvezati zajedno, zakopčati itd.) Iz navedenih primera i objašnjenja sledi da ima brojeva, reči i sufiksa koji se ne mogu deliti i prenositi u sledeći red, kao što, s druge strane, ima brojeva i složenica koji su deljivi.

0

objekato, gočarno (lat. *objectum*, objekt), objekat označava predmet radnje. U romskom označavaju objekat u rečenici padežni oblici imenica i zamenica. To su, pre svega, akuzativ, bez predloga i s predlozima, (direktni objekat) i dativ, genitiv, instrumental i lokativ (direktni ili indirektni objekat, ali uvek u zavisnosti od vrste glagola). Na primer, Čalada *e manušes e baresa*. (Udario je čoveka kamenom.) Najarel *e džukeles*. (Kupa psa.) Koriguil *les*. (Ispravlja ga.) Kerelkher *pe čaveske*. (Gradi kuću za sina.) I Jana si *bi bučako*. (Jana je bez posla.) Čide love *abijaveske*. (Sakupili su novac za svadbu.) Mor čhavo dirigul *e orkestroa*. (Moj sin diriguje orkestrom.) Na muk *ruveste e bakres*. (Ne ostavljaj vuku jagnje.) Dik tut *pe leste*.

(Ugledaj se na njega.) Siklilo *pe late*. (Navikao se na nju.) Ovi primeri pokazuju da i tada kada se padežni oblici u romskom i srpskom razlikuju, zahvaljujući karakterističnim vrstama glagola, uspostavljaju se odgovarajuće semantičke relacije s objektom u nominalnoj frazi.

P

padicijna ili **padi** (rro. *padi*, zarez; *cihna*, znak), zarez je pravopisni znak kojim se obeležava pisanje reči u nizu, naporedno, u slučaju naknadnih objašnjenja, posebnog isticanja, reči koje izražavaju suprotnost, kada se autor (govornik) obraća direktno čitaocu (slušaocu) itd. U zavisno složenim rečenicama, u čijem se zavisnom delu nalaze već pomenuti vremenski veznici, uzročni, pogodbeni, dopusni, načinski, namerni, posledični, izrični i relativni. U nezavisno složenim rečenicama delovi rečenice sa suprotnim veznicima (kao što su *ali*, *dok*, *nego*, *već*) odvajaju se zarezom. Zarez se upotrebljava i u delovima složenih rečenica sa zaključnim veznicima tipa „dakle“, „prema tome“, zatim isključnim veznicima tipa „samo“, „samo što“, u delovima koji označavaju posledicu, što se izražava veznicima *te*, zatim u rečenicama s kondicionalom i tako dalje.

predikato (lat. *praedicare*, iskazati), predikat odgovara grčkom terminu *rhema*, rečenični iskaz. Može imati lični i bezlični oblik. Njime se **subjektu** pripisuje neka radnja, stanje ili osobina. Kada službu predikata vrše glagoli u ličnom glagolskom obliku, radnja ili osobina pripisuje se ili govornom licu, ili sagovornom licu, ili odsutnom licu. Osim ličnog oblika, glagoli mogu biti i u drugom obliku. Službu predikata vrše i druge reči, npr. imenice, pridevi, brojevi. S obzirom na to predikati mogu biti *glagolski* i *imenski*, a u zavisnosti od njihove morfološke strukture, *jednostavni* i *složeni*. U zavisnosti od tipa rečenice i njenog značenja, razlikuju se *kopulativni*, *nekopulativni*, *semikopulativni*, *modalni*, *fazni* itd. Prema stepenu složenosti njihovog sintaksičkog oblika, postoje *analitički*, *sintetički* i *složeni* predikati. Najzad, i semantički predikati, koji kao deo semantičke rečenične strukture mogu biti *nultovalentni* (avalentni), *jednovalentni*, *dvovalentni*, *trovalentni* i *četvorovalentni*. Predikat stvara tzv. predikativne okvire i, na taj način, određuje strukturu rečenice unutar koje može da postoji prednje polje, srednje polje i zadnje polje. Na primer, I. O Aco *džal* detharinsa pe džungale džukelesa *te phirel*. (Aca ide jutrom sa svojim opasnim psom da šeta.) Iz te rečenice proizilaze sledeće mogućnosti:

1. Detharinsa *džal* o Aco pe džungale džukelesa *te phirel*. (Jutrom ide Aca sa svojim opasnim psom da šeta.)

2. Pe džungale džukelesa *džal* o Aco detharinsa *te phirel*. (Sa svojim opasnim psom ide Aca jutrom da šeta.)

3. *Džal* o Aco detharinsa pe džungale džukelesa *te phirel*? (Da li Aca ide jutrom u šetnju sa svojim opasnim psom?)

U poljima rečenica su sledeći rečenični članovi: o Aco (Aca) – subjekt; detharinsa (jutrom) – vremenska dopuna; pe džungale džukelesa – prepozicionalna dopuna; džukel (pas) – u instrumentalu. Samo u rečenici (I) subjekat je u prednjem polju, što odgovara „normalnom“ tipu rečenice u romskom. U rečenici, koja je označena brojem 1, dopuna za vreme je na početku; rečenica, koja je označena brojem 2, počinje prepozicionalnom dopunom, dok je

rečenični subjekat u srednjem polju. U upitnoj rečenici, koja je označena brojem 3, glagol prethodi subjektu. S interpunkcijskim znakovima, npr. znak uzvika ili u kombinaciji znak uzvika i znak, rečenice 1, 2 i 3 dobijaju drukčija značenja. Mogu se, recimo, dobiti rečenice koje izražavaju čuđenje, divljenje, sumnju i tome slično. Prema tome, može se postići i znakovima interpunkcije da predikat dobije novi komunikativni aspekt, odnosno da postanu zajedno s predikatom deo relacije tema–rema.

prepozicionalo, prepozicional, padež s prepozicijama (predlozima) ili tzv. pendent, jer u rečenici može zameniti genitiv, dativ, akuzativ, instrumental, najčešće sintetičke oblike lokativa i ablativa. Ima isti oblik kao imeničke reči u nominativu. Na primer, Čikalo dži kaj čanga. Blatnjav do kolena. (Romski – lokativ, srpski – genitiv: Čikalo dži čangende.) Crda drom kaj amala. Pošao je svojim prijateljima. (Romski – lokativ, srpski – dativ: Crda drom pe amalende.) Phangla e grastes ko kašt. Zavezao je konja za drvo. (Romski – lokativ, srpski akuzativ: Phangla e grastes kašteste.) Tar o Beograd dži ko Zagreb si 600 kilometra. Od Beograda do Zagreba je 600 kilometara. (Romski – ablativ, srpski genitiv: E Beogradostar dži Zagrebeste si 699 kilometra.) Ašundem tar o Branko. Čuo sam od Branka. (Romski ablativ, srpski genitiv: Ašundem e Brankostar.)

pučimaski cihna (rr. *pučel*, pitati; *cihna*, znak), upitnik je pravopisni znak kojim se obeležava kraj upitne rečenice, u kojoj se obično javljaju upitne reči tipa **kon?** (ko?), **soske?** (zašto?), **so?** (šta?), **karing?** **kuri?** (kuda?), **kaj?** (gde?), **sar?** (kako?) itd. Upitnikom unutar rečenice izražava se sumnja ili neslaganje s onim što izražava reč iza koje dolazi. U kombinaciji sa znakom uzvika pojačava se sumnja, neslaganje ili čuđenje.

R

rigalichna (rr. *rig*, strana; *cihna*, znak), kosa crta je pravopisni znak koji se upotrebljava kad se brojni podaci unose u isti red teksta koji je izražen rečima, kada se stihovi iz pesme pišu horizontalno i tako dalje.

S

subjekato, adarno (lat. *subjectum*, podmet, osnovni pojam), subjekat koji, prema tradicionalnoj gramatici, zajedno s predikatom konstituise osnovni oblik iskazne rečenice. Morfološki je sintaksička funkcija subjekata u romskom označena nominativom, što je slučaj i u mnogim drugim jezicima. Sa stanovišta semantike, subjektu se pripisuje „agentivna“ funkcija, tj. on važi kao onaj koji izaziva radnju koja se iskazuje u predikatu. Mada je to u mnogim slučajevima tačno, u romskom ima primera koji odudaraju od te tvrdnje. Na primer ima slučajeva tipa si man (imati), naj man (nemati) itd., koji zahtevaju da se napravi razlika između gramatičkog subjekata i logičkog subjekta. U opštim teorijskim radovima i delima modernih gramatičara to pitanje je opširno razmatrano.

Š

šlisnicihna ili **šlisni** (skr. *šlisni*, zagrada; *cihna*, znak), zagrada je pravopisni znak koji pokazuje da deo rečenice koji je njome obuhvaćen sadrži objašnjenje teksta. Zagrada može biti unutar rečenice (na njenom početku, u sredini ili na njenom kraju). Mogu biti oble, uglaste, kose ili kao vitice.

T

tikni crdinicihna (rro. *tikno*, mali; *cihna*, znak), crtica je pravopisni znak koji pokazuje da elementi rastavljeni njime grade tesnu celinu i da zajedno predstavljaju jedinicu u ravni reči. Crticom se povezuju dve jedinice ili više jedinica u složenicama u kojima imaju ravnopravan odnos jedna prema drugoj ili u kojima jedna od njih ima podređeni položaj. Na primer, rromano-srbikano alavari (romsko-srpski rečnik); muršikane-džuvlikane relacye (muško-ženski odnosi); fonetikani-fonologikani – morfologikani analiza (fonetičko-fonološka – morfološka analiza) itd. Crticom se povezuju imena više ljudi, dva prezimena iste osobe, dve jedinice ili više jedinica u složenici u kojima je jedna od njih predstavljena brojkom, simbolom ili slovom. Na primer 70-beršutnipe (70-godišnjica); B-vitamino (B-vitamin) i tako dalje. Crticom se zatim rastavljaju reči i frazeološki izrazi u kojima reči stoje jedna drugoj nasuprot (dives-rat, dan-noć; upre-tele, gore-dole itd.). Crtica se upotrebljava kad se deo reči prenosi u novi red.

U

upanale cihne (rro. *upral*, odozgo; *cihna* znak), navodnici su pravopisni znak koji pokazuje da se njime označeni tekst navodi doslovno ili mu se daje drugo značenje. To može biti samo reč, rečenica, više rečenica ili fragment teksta. Navodnicima se može označiti neprecizno ili netačno značenje, drukčije značenje, sumnja ili, recimo, ironičan odnos prema sadržini teksta koji se navodi. U navodnike ili polunavodnike stavljaju se naslovi knjiga, novina, članaka itd.

valenca, glagoli su valentni jer imaju sposobnost da vezuju za sebe druge reči i grupišu ih u rečenici. Francuski lingvista Lusjen Tenijer tvorac je teorije valentnosti. Po toj teoriji, povezivanje reči zasnovano je na leksičko-semantičkoj vezi, kao i na gramatičkim pravilima koja važe za svaki jezik posebno. Semantička i sintaksička valentnost ilustruje se jednočlanim, dvočlanim, tročlanim, četvoročlanim i petočlanim konstruisanim rečenicama. Jednočlane rečenice su npr. Račavol. (Smrkava se.) Detharinavol. (Sviće.) Djivesavol. (Razdanjuje se.) Dvočlane su: E čhave plivin. (Deca plivaju.) Savore ačas. (Svi ćutimo.) Tročlane su: I Ana prindžarel e Saša. (Ana poznaje Sašu.) E turistura dikhaven o foro. (Turisti razgledaju grad.) Četvoročlana je: O Ivo ačhel irisardo e zejenca. (Ivo je okrenut leđima. Petočlana je: O manuš lekharel lil e amaleske e kompjuteresa. (Čovek piše pismo svome drugu na kompjuteru.)

viram (skr. *viram*, tačka), tačka je pravopisni znak kojim se obeležava dovršenost rečenice koja nije upitna ili zapovedna, zatim se stavlja iza skraćenih reči i izraza, iza reda jedinice u nabrojanju i članova brojke koji su odeljeni.

viram padicihna, tačka zarez je pravopisni znak koji je hijerarhijski niži od tačke, a viši od zarez. Tim pravopisnim znakom postavlja se međa između dveju rečenica koje su relativno samostalne komunikativne jedinice od kojih je bar jedna složena. Taj znak se upotrebljava zatim u tzv. simetričnim rečenicama, rečenicama bez veznika itd. Posebni pravopisni znakovi jesu tri tačke i tri tačke u zgradama.

vokativo (lat. *vocare*, dozivati), vokativ, padež za dozivanje, oblik je u koji se stavlja ime onoga kome se skreće pažnja na nešto što u rečenici iznosi i kojim se doziva. Taj padežni oblik u suštini je bez sintaksičko-semantičke vrednosti. Vokativ ima pre svega komunikativnu vrednost. Usled toga, ispred imenske reči u vokativu ne stoji član.

Ako su imenske reči romskog porekla, one mogu u vokativu imati sledeće oblike: amala! (družo!); amalalen! (drugovi!); manuša! (čoveče!); manušalen! (ljudi!) Primeri za romska muška imena: Kaleja! Meneka! Patalo! Murga! Toko! Toto! Imenice ženskog roda imaju sledeće oblike: amalinel! (drugarice!); amalinalen! (drugarice!); phene! (sastro!); phenalen! (sestre!) itd. Primeri za romska ženska imena: Kalije! Luga! Kojče! Huta! Titalo!

Radi ilustracije navode se rečenice s vokativom: Phralalen, aven akaringate! (Braćo, dođite ovamo!) Devla, dik pe mande! (Bože, pogledaj me!) So phendan, daje? (Šta si kazala, majko?) Soske san, manuša, xoljariko? (Zašto si, čoveče, ljut?) Iza vokativa u rečenici stoji zarez, a rečenica se završava uskliknikom ili znakom pitanja.

Pored izloženih pravila i uputstava, neophodno je znati da se samo uskliknik ili samo znak pitanja, kao ni bilo koji drugi pravopisni znak, ne mogu preneti u sledeći red.

19. IDENTITET ROMA

Filozofska i naučno-empirijska istraživanja pokazuju da klica svesti o ljudskom rodu nije bila strana nijednom narodu. Nijednom, pa ni romskom. Mnogi filozofi navodili su primer Edipa, koji je izazvao rušenje Sfinge, simbola zagonetke, odgonetnuvši najvažnije pitanje o čovekovom životu. *Mutatis mutandis*,⁵⁷ taj početak ljudskog, a ne samo evropskog, kako je smatrao Hegel, sadržan je i u imenu Rom, čije je jedno od značenja „čovek“. Inače, postoji više naroda u svetu čije ime pored etničke pripadnosti sadrži značenje čovek.

Iako je to pitanje temelj i svetionik filozofije i „Arijadnina nit“ filozofiranja, čovečanstvo je nažalost još u mraku, jer čovečnost se vekovima podrivala. Zajedno s čovečnošću razarana je i zamagljivana i slika čoveka i njegovog sveta. Udeo u tome imali su i oni koji su činili najveća zla, jer nikad nisu mogli odlučiti da li da budu zli ili dobri, tj. da čine dobra ili zla dela, kako je napisala Hana Arent (1906–1975), nazivajući to „tužnom istinom“.⁵⁸

Iz tih razloga, pitanje identiteta je u tesnoj vezi s definicijom čoveka, koja glasi: Čovek je bivstvjuće koji bivstvuje čovečno. Čovek svojim životom, mislima i delima dokazuje da pripada ljudskom rodu.

19.1. Teorije o identitetu

Pitanje identiteta (lat. *idem*, isto) smatra se univerzalnim i seže u daleku prošlost, do Aristotela i Platona. Identitet se definiše kao relacija koja označava odnos između dva objekta. Relacije su apstraktni činiooci, a ne konkretne celine. One imaju svoju definisanost ili domen, oblast vrednosti ili kodomen, komplementarnost, i u tesnoj su vezi sa strukturom i sistemom. Iz tih razloga razlikuju se unutrašnje i spoljašnje relacije. Unutrašnje relacije jesu one koje stoje u međusobnom odnosu i u vezi su u jednom objektu. Sa spoljašnjim relacijama je obrnut slučaj.

Istorijski posmatrano, pitanje identiteta dobija na značaju u filozofiji američkog pragmatizma Vilijama Džejmsa (1842–1910), koji je uticao na shvatanja identiteta Džordža Herberta Mida (1863–1931). Ipak, Erving Gofman (1922–1982), od koga potiče misao da je društvo „velika pozornica za različite uloge“ i Lotar Krapman (1936), koji smatra da u identitetu presudnu ulogu imaju jezik, mimika, gestikulacija, nošnja i tako dalje, dali su značajan doprinos teoriji identiteta.

Istraživači smatraju da je pojam identitet višedimenzionalan. Afektivna ili kvalitativna dimenzija, emocionalna, socijalna, organizaciona i tako dalje, jesu najbitnije dimenzije. Bez namere da ulazimo u razne druge teorije, pomenućemo još da su značajan doprinos teoriji identiteta dali takođe Jirgen Habermas (1929) i Norbert Elijas (1897–1990).

Dok ne budemo znali pouzdan odgovor na pitanje koje je postavio Habermas – mogu li kompleksna društva da izgrade umski identitet – zadovoljimo se starom romskom izrekom: „Nema svitanja bez sunca!“ Međutim, sudeći prema aktuelnim tendencijama u svetu, novcu pripadaju sve veća moć i uloga, pa je osnovano pretpostaviti da je izgradnja identiteta na globalnom planu pre u rukama bogatih moćnika, nego u moći uma.

⁵⁷ *Mutatis mutandis* je latinski izraz koji znači – pošto se izmeni što se mora izmeniti, kad se izvrše potrebne izmene.

⁵⁸ Arent, Hana: *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1999.

19.2. Nacističko nasleđe

Što se tiče Roma, prvorazredni zadatak formulisan u duhu jedne filozofske misli koja glasi: „tek kad se misleći okrenemo prema mišljenom, postaćemo sposobni da promislimo buduće“, jeste dekonstrukcija anticiganističkih tekstova kojima su okovani identitet Roma i njihova budućnost.

U pojedinim zemljama Evrope konstruisan identitet Roma i slike o njemu bili su takoreći institucionalizovani sve do devedesetih godina prošlog veka. Vaclav Havel i ostali potpisnici Povelje 77⁵⁹ objavili su da je oko 15.000 Romkinja bilo sterilizovano u Čehoslovačkoj posle Drugog svetskog rata. Kako je saopšteno u dokumentima Saveta Evrope,⁶⁰ ova mera primenjena je takođe u Švedskoj i Norveškoj. U pojedinim pokrajinama SR Nemačke uzimani su otisci prstiju novorođene dece Roma i Sinta i policija je bez dozvole i ovlašćenja fotografisala sahrane. U Mađarskoj se, radi „utvrđivanja identiteta Roma“, decenijama vršila analiza njihove krvi. Na osnovu toga dokazivao se „identitet Roma“. Dakle, kao u doba nacizma. Nakon toga, opisivana su njihova „tipična fizička i mentalna svojstva“.

19.3. Izvori identiteta Roma

Identitet Roma ima više izvora. Slikovito kazano, on je između „indijskog nakovnja“ i „evropskog čekiča“. Prvi i najstariji izvor jeste indijskog porekla. Porodica i ime naroda Rom, pojedini očuvani plemenski nazivi, sačuvana lična imena indijskog porekla, neki simboli indijskog porekla, romski jezik, običaji, takođe potiču iz tog izvora.

Posle egzodusa, pored porodice i jezika koji su konstantni „čuvari“ romskog identiteta, njegove najznačajnije sastavnice jesu religije – islam i hrišćanstvo. Treći izvor je evropski, u najširem smislu reči. Četvrti izvor je holokaust Roma i Sinta.

Peti izvor pojavio se početkom sedamdesetih godina, sa samoorganizovanjem na evropskom i međunarodnom planu (Internacionalna romani unija, Evropska romska unija itd.).

Najzad, to su najznačajnija kulturna i umetnička ostvarenja i najznačajnije ličnosti iz raznih oblasti života Roma (Internacionalna romska akademija umetnosti i nauka, Romski PEN Centar, Evropsko udruženje romskih književnika, Dokumentacioni centar Sinta i Roma u Hajdelbergu, Arhiv Roma u Ostinu [SAD] i tako dalje).

Lična imena osoba muškog i ženskog pola najbrojniji su i najčešći elementi identiteta. Nakon toga dolaze ime Rom i pridev romski i različite izvedenice od tog imena i prideva.

Međunarodni dan Roma, 8. april, koji su priznale Ujedinjene nacije, romska zastava i himna, Međunarodni dan holokausta, 27. januar, i Dan holokausta Roma, 2. avgust, kao datumi koji su deo kulture sećanja, najmlađi su sloj kolektivnog identiteta Roma, koji se sve više širi i jača.

⁵⁹ Povelja 77 jeste dokument koji su formulisali i potpisali disidenti iz Čehoslovačke, na čelu s Vaclavom Havelom, zahvaljujući kojem je javnost, između ostalog, prvi put saznala da su Romkinje bile sterilizovane u periodu posle Drugog svetskog rata.

⁶⁰ Krivokapić, Boris: *Zaštita manjina*, Beograd, 2004.

19.4. Uzorne ličnosti kao elementi identiteta

Svi narodi imaju ličnosti koje se slave i poštuju, tj. koje su zaslužne i uzorne i kao takve jesu ili mogu biti elementi identiteta. Takve ličnosti, mada u neuporedivo manjem broju, iznedrio je i romski narod.

Tamari, romsko pleme, izgradili su grad Delhi 736. godine. Oni su kasnije izgradili još neke objekte i utvrđenja, poput onog u Gvalioru, kojima se ponose ljudi i narodi Indije.

Pritvi Radž Čauhan, kralj Delhija i Adžmira, bio je poslednji indijski kralj romskog porekla. On je u bici u Taraoriju 1191. pobedio osvajača Indije Mahamada od Gora i poštdeo mu je život. Ali godinu dana kasnije, 1192, vratio se s mnogo jačom vojskom, ubio Pritvija Radžu i izazvao egzodus Roma iz Indije.

August Krogh (1874–1949) iz Danske, dobio je Nobelovu nagradu za medicinu (fiziologija) 1920. godine.

Matematičarka Sofija Kovaljevskaja (1850–1891), Romkinja ruskog porekla, profesorka Univerziteta u Stokholmu, obogatila je matematiku novim otkrićima.

Političari i državnici kao što je Žuselino Kubiček (1902–1976), predsednik Brazila od 1956. do 1961. i Fred Sinovac (1929–2008), austrijski kancelar od 1983. do 1986. godine.

Narodni heroj Stevan Đorđević Novak (1919–1943) jedini je narodni heroj romskog porekla u bivšoj Jugoslaviji i Evropi.

Seferino Himenes Malja El Pele (1861–1936), koji je u vreme pape Jovana Pavla II proglašen za mučenika Katoličke crkve.

Filozof Miladin Životić (1930–1997), heroj antiratne Srbije.

Romani Roze (1846), predsednik Cebrealnig saveta Sinta i Roma u Nemačkoj.

Slikari: Antonio Solaris (1463–1530) iz Italije, Oto Miler (1874–1930), ekspresionista iz Nemačke, Sergej Poljakov (1900–1969), rođen u Rusiji, živeo i stvarao u Francuskoj.

Književnici: Džon Banjan (1628–1688) iz Engleske, autor čuvenih *Hodočasnikovih putovanja*, jedne od najprevođenijih knjiga posle Biblije; Jon Budaj Deleanu (1760–1820), autor dela *Ciganijada*; Slobodan Berberski (1919–1989); Mateo Maksimof (1917–1999); Vejo Balcar (1942–); Rajko Đurić (1947–2020); Mariela Mer (1947); Bari Karolji (1952).

Filmski režiser, „otac crnog talasa“ u bivšoj Jugoslaviji, autor knjige *Cigansko groblje*, Živojin Žika Pavlović (1933–1998); filmski režiser iz Francuske Toni Gatlif (1948) autor je nekoliko zapaženih filmova, među kojima posebno mesto zauzimaju *Prinčevi* i *Đelem, Đelem*.

Glumci: Čarli Čaplin (1889–1977), Rita Hejvort (1918–1987), Jul Briner (1920–1985), Ava Gardner (1922–1990), Bob Hoskins (1942–2014), Žoran Radmilović (1933–1985), ser Majkl Čejn (1933–), Antonio Banderas (1960).

Džez gitarista Đango Rajnhart (1910–1953).

Muzičari iz Mađarske: Janoš Bihari (1769–1828), Karolji Boka (1808–1860), Lajoš Berkes (1837–1885), Pišta Danko (1858–1932), Orkestar 100 violina iz Budimpešte, Robert Lakatoš (1965); muzičari iz Rumunije: Grigoros Dinicu (1889–1949); Dimitriju Siminika, George Zamfir (1941–); muzičari iz Španije: plesacica Karmen Amaja (1912–1963), Pako de Lusija (1947–2014); muzičari iz Srbije: Šaban Bajramović (1936–2008), Boban Kostić (1960–2014), Bakija Bakić (1923–1989), Fejat Sejdić (1947–1989), Marija Šerifović (1984–), pobednica Evrovizije 2007. godine; muzičari iz Makedonije: Esma Redžepova (1943–2016); muzičari iz SAD: Elvis Presli (1935–1977); muzičari

iz Rusije: Nikolaj Sličenko (1934), bivši direktor teatra „Romen“ u Moskvi.

Fudbaleri: Zlatan Ibrahimović (1981–), Andrea Pirlo (1979–), Jesus Navas (1985–).

Identitet se neprestano gradi i razgrađuje. Kolektivni identitet utiče na individualni i obrnuto – individualni identitet utiče na kolektivni. Mnogobrojni procesi – psihološki, socijalni i kulturni, utiču na njegovo formiranje. Jezičko, socijalno i kulturno pamćenje „slivaju“ se u istorijsko pamćenje, koje napaja identitet.

Folklorna grupa iz Niša

Društvo „Rom“ iz Niša

*Spomenik Šabanu
Bajramoviću u Nišu*

20. RAZVOJ I PERSPEKTIVE ROMOLOGIJE

Romologija je društvena nauka koja ima svoje pretpostavke i utemeljenje u filozofskim shvatanjima i antropološkim saznanjima. Jedno od osnovnih shvatanja jeste da romsku zajednicu, koja je indoevropska po poreklu i karakteru, čine ljudi koji, pored svog maternjeg jezika, govore najmanje još jedan jezik, najčešće jezik većinskog naroda zemlje u kojoj žive, i da pored svojih prastarih, tradicionalnih verovanja i običaja, ispovedaju religiju koja je dominantna za oblast i zemlju u kojoj žive. Po pravilu, to je islam ili hrišćanstvo. Najvažnije saznanje, međutim, jeste da su oni ljudi, što znači, da su deo čovečanstva i da čovečnost prožima njihove glavne ljudske i društvene vrednosti.

20.1. Neteritorijalna evropska manjina

Romi su neteritorijalna evropska nacionalna manjina, jedina u Evropi sa ovim statusom. To je, dakle, zajednica čiji članovi žive u segmentarnim društvima, po pravilu su bilingvalni i njihov način života izložen je uticaju različitih religija, običaja i kultura. Jedna romska izreka glasi: „Zemlja je stvorena da bi čovek živeo sa drugim čovekom. To je najbolji način da čovek upozna samoga sebe!“ Dakle, „sa“, a ne „pored“ ili „iznad“, a pogotovu ne „protiv“ drugog i drugačijeg.

Romologija kao nauka mora uvek imati na umu da je istina celina i da mora paziti da se celina ne sme zameniti delom (*pars pro toto*). Isto tako, mora praviti razliku između pojavnog i suštinskog, formalnog i sadržajnog, uzročnog i posledičnog. Međutim, za razliku od prirodnih nauka u kojima je razlika između uzroka i posledice jedan od ključnih principa, u društvenim naukama, što znači i u romologiji, jedna od temeljnih metoda jeste razumevanje.

20.2. Etička načela: glavna načela romologije

Rukovodeća načela romologije moraju biti načela etike. Svako ogrešenje o etiku jeste ogrešenje o naučnu istinu. Ukoliko se pridržava etike i njenih načela u svojim refleksijama i istraživanjima, romologija može dati tome veliki doprinos. Romi su vekovima bili surovo proganjani, preživeli su holokaust i kako je upozorio nemački filozof Ernst Tugendhat, prema njima se neki još uvek odnose kao prema pripadnicima „niže rase“. S obzirom na to da su anticiganizam i predrasude prema Romima svakodnevne pojave, bilo bi društveno opravdano i poželjno da se romologija kao predmet, bar fakultativno, uvede na fakultete društvenih nauka.

20.3. Evropski centar za romologiju

S ciljem stvaranja dugoročnog programa razvoja romologije kao akademske discipline i naučnoistraživačkih projekata, neophodno je formirati Evropski centar za romologiju, koji treba da koordinira rad između katedri i lektorata za romistiku, fakulteta i visokih škola, između evropskih i vanevropskih univerziteta na kojima je romologija postala studijski predmet.

Radi razvoja i ujednačavanja terminologije i metodologije neophodno je planirati i organizovati seminare za nastavnike i predstavnike medijskih kuća koje se bave informisanjem na romskom jeziku. Možda je dan rođenja Mahatme Gandija, 2. oktobar, čije ime nosi romska gimnazija u Pečuju, podesan datum za organizovanje susreta evropskih romologa i indologa, romskih nastavnika i novinara.

Pravni i politički položaj Roma u Evropi i njenim državama nezaobilazna je tema naučno-istraživačkog rada. Za Rome i pitanja koja su od životnog značaja za opstanak ovog naroda mnoge države su ustanovile rubriku „drugi“. *De facto*, to je oblik njihovog ignorisanja, odricanja od njih.

Neophodna je analiza sistema koji bi pokazao da su neke nacionalne manjine favorizovane, a druge sve više diskriminisane. Romi su u tom „kastinskom sistemu“ uglavnom na poslednjem mestu u državama Evrope. Ova činjenica i tragično iskustvo iz dva svetska rata, kao i konflikti i ratovi posle raspada bivše Jugoslavije, Čehoslovačke i SSSR-a, nameću potrebu da se razmišlja o uspostavljanju istih prava i sloboda između nacija i nacionalnih manjina. Ako čovek nije priznat u svim svojim posebnostima, onda su njegova prava i slobode suženi i skućeni. Kao što ne postoji dobar i manje vredan ljudski jezik, tako ne postoji dobar i manje vredan narod. Država – to smo svi mi! Država u kojoj su jedni privilegovani, a drugi diskriminisani nosi „mladeže“ ropske države. Iluzorno je očekivati poboljšanje prava i sloboda nacionalnih manjina ukoliko se one ne izjednače u svakom pogledu s nacijama. Čak i pod tim uslovom, teško je očekivati da bi se sve nepravde prevazišle, jer svakodnevni život ide naruku brojnijim i moćnijim.

Ujedinjene nacije, Savet Evrope, Evropska unija, OSCE itd. objavili su čitav niz dokumenata, rezolucija i preporuka o zaštiti nacionalnih manjina, njihovim pravima i slobodama. Romi, doduše pod različitim nazivima, pominju se u nekoliko tih dokumenata i preporuka. Međutim, iako je proteklo više godina, čak i decenija od njihovog objavljivanja, Rome još uvek nije „ogrejalo“ Sunce. Izuzetak predstavlja Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima,⁶¹ čija je ratifikacija trajala od 1992. do 2005, što je istovremeno bio test stavova i odnosa evropskih država prema nacionalnim manjinama.

Preporuke iz Lunda⁶² o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu pružaju novu nadu nacionalnim manjinama koje odista ne oskudevaju u vrlinama, već u pravima i slobodama. Demokratsko društvo je nezamislivo bez delotvornog učešća nacionalnih manjina u javnom životu i stvaranja posebnih ustanova čiji je osnovni cilj obezbeđenje delotvornog učešća u javnom životu. Ali te ustanove moraju biti stvorene na demokratski način i njihovo se delovanje ne sme odvijati pod „drvetom neslobode“ koje se, tamo gde postoji, s korenem iz zemlje mora iščupati i baciti u vatru. Države će imati sluha za nacionalne manjine tek ako Ujedinjene nacije i evropske institucije utiču na njih da manjinama nadoknade sve nepravde koje su im pričinjene i njihovim demokratski izabranim predstavnicima obezbede da budu zastupljeni u svim strukturama moći i na svim nivoima vlasti. Evropski centar za romologiju mogao bi tome dati veliki doprinos i u interesu Evrope jeste da politički i finansijski podrži osnivanje ovakvog centra.

⁶¹ Dostupno na: https://www.bnv.org.rs/dokumenta/11_Zakon_o_ratifikaciji_evropske_povelje.pdf

⁶² Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu jesu dokument OEBS-a iz 1999. koji obuhvata 24 preporuke s fokusom na: 1) učešće pripadnika nacionalnih manjina u upravljanju državom kao celinom; i 2) učešće lokalnih samouprava u određenim lokalnim i unutrašnjim pitanjima. Dostupno na: <https://www.osce.org/sr/hcnm/32253>

21. DODATAK: MALI ROMOLOŠKI REČNIK

Akton Tomas (1948), engleski sociolog, profesor na Grinvič univerzitetu, na kojem je osnovao studije o Romima. U središtu njegove pažnje jeste pitanje obrazovanja Roma. On je autor prve knjige o politici Roma.

Anticiganizam, je oblik rasizma koji označava neprijateljski stav i odnos prema Romima i Sintima. Ovaj oblik neprijateljstva i rasizma ima mnoge karakteristike koje su svojstvene antisemitizmu. Romi su još u doba 17 terorističko-pljačkaških napada Mahmuta Ghaznija na severnu i severozapadnu Indiju (1001–1027) optuženi kao „kufar“ („bezbožnici“). Kao gotovo prve masovne žrtve džihada, nakon egzodusa iz Indije, Romi su na prostorima Vizantijskog carstva poistovećeni s atingganosima, pripadnicima jeretičke sekte, čiji se centar nalazio u Egiptu i Vizantiji. Kao „Cigani“, Romi su bili verski, socijalno, kulturno, politički omraženi i prezreni gotovo u svim državama, naročito na evropskom kontinentu. Gotovo svaki rat ili talas antisemitizma u Evropi izazivao je neprijateljstvo prema Romima. Institucionalizovano tj. državno i crkveno neprijateljstvo dovodilo je po pravilu do progona Roma. O tome najuverljivije svedoče „anticiganistički“ zakoni, od kojih je najveći broj izglasan u Nemačkoj. Na osnovu tih zakona Romi su bili kažnjavani i surovo mučeni, proganjani i deportovani kao roblje u kolonije evropskih država na afričkom, severnom i južnoameričkom kontinentu i u Australiju. Anticiganizam, mnogi zakoni protiv Roma, njihovi progoni, ustanove i institucije koje su stvorene da ih registruju i kontrolišu itd. prethodili su nacionalsocijalizmu, u kojem je planirano njihovo potpuno istrebljenje. Međutim, anticiganizam, koji se predstavlja kao „predvorje“ Aušvica, nastavio je da živi i posle završetka Drugog svetskog rata. Anticiganizam, koji je holandski sociolog Leo Lukasen nazvao „ludilom Evrope“, počeo je da buja naročito posle pada Berlinskog zida, kao pojava totalitarnih tendencija. Formiranjem ekstremno radikalnih partija, neofašističkih i neonacističkih grupa i partija, anticiganizam može postati – kako se pokazalo – uspešna zamena antisemitizma.

Antić Marko (1991), sportista romskog porekla. Na Evropskom prvenstvu karatista 2016. osvojio je srebrnu medalju, a na Svetskom takmičenju 2017. osvojio je treće mesto – bronzanu medalju.

Antonio Alegri (1489–1534), najznačajniji je renesansni slikar iz Parme. Autor je slike *Romkinja sa zaspalim detetom*.

Acković Dragoljub (1952), doktor romologije. Rođen u Osipaonici kod Smedereva, završio je Fakultet političkih nauka u Beogradu, a doktorirao na Evropskom centru za mir i razvoj u Beogradu, fakultetu UN, na kojem je formiran Centar za romološke studije. Acković je autor većeg broja knjiga, među kojima i studije *Tradicionalna nematerijalna kultura i baština Roma*.

Adelsburger Zidoni (1933–1943), romska devojčica koju je usvojio bračni par iz Austrije. Kad su nacisti otkrili da je usvojena devojčica romskog porekla, deportovali su je u Aušvic gde je 1943. godine ubijena. Austrijski pisac Erih Hakl napisao je knjigu *Rastanak od Zidoni*, po kojoj je snimljen film.

Adsinkani ili **Atsingganosi**, nazivi od kojih je nastalo ime Cigani. Poreklo imaju u reči Athinganer iz Sanovnika koji je sastavio Sveti otac Nikefor I iz Konstantinopolja. Athinganeri ili Melhisedekianeri bili su pripadnici sekte, čiji je osnivač bio Melhisedek, sveštenečki kralj od Salema. U očima svojih sledbenika on je bio božanstvo poput Isusa Hrista. Centri ove sekte u V veku bili su Egipat i Vizantija. Autor pomenutog Sanovnika bio je ogorčeni protivnik Athinganera i Paulikanera, tj. manihejaca. U Sanovniku je napisano da su „Athinganer isto što i demoni“ i dato je sledeće tumačenje: „Ko sanja Athinganera, biće nesrećan.“ Iz vizantijskih naziva **adsingani** ili **athingganoi** proistekao je latinski **acinganus**. Od tog latinskog naziva nastalo je ime **Cigani** i razne njegove varijante. Mesta u kojima su stanovali dobila su naziv „ciganmale“, a mesta gde su sahranjivali svoje mrtve „ciganska groblja“. Tako je ime Cigani postalo graničnik i za ovaj i za onaj svet. Pošto Romi dugo nisu imali porodično ime, uz njihovo lično ime dopisivano je „Ciganin“. Tako je nastala obimna dokumentacija (policijske i sudske kartoteke) koja se koristila za pisanje hronika ili kao istorijski izvor.

Agamben Đorđo (1942–), italijanski filozof, autor većeg broja knjiga od kojih *Homo sacer* (*Goli život*) može biti veoma inspirativna za promišljanje života Roma.

Akaša, sanskritska reč koja označava sve što je „svetleće“ ili „sijajuće“. Prema staroindijskom verovanju, to je peti kosmički element. Ta reč označava takođe svetleća nebeska bića, koja neprestano trepere. Kod Roma u Srbiji javlja se žensko ime Akaša, zatim izraz „khelel sar Akaša“ („igra kao Akaša“) i naziv za nebo.

Akušipe, psovka, postala je predmet proučavanja novoutemeljene naučne discipline **malediktologije**, čiji je osnivač Rajnhold Aman (1936–2019). Ova naučna disciplina proučava psovke kao oblik verbalne agresije ali i deo jezika u osloncu na psihologiju, psiholingvistiku, sociolingvistiku, folkloristiku itd. Osim pomenutog naziva, u romskom, koji je vrlo bogat psovka, postoje još sledeći termini: galatipe (sanskritski garj, „psovati“, „mumlati“ itd.), maripe, „verbalni napad“, „ruženje“ itd. Romske psovke nedovoljno su naučno proučavane.

Alah, arapska reč za Boga, aramejskog ili starojevrejskog porekla. Alah je jedino i svemoćno božanstvo. Islam je naziv religije i znači „podređen volji Božijoj“. Po predanju, Meka je bila mesto Božijeg „otkrovenja“ a reč Božiju preneli su ljudima prorok Muhamed i anđeo Gabrijel. Muslimani – naziv za vernike koji žive širom sveta. Ima ih oko milijardu i 800 miliona, što znači da je islam druga svetska religija po veličini. Romi koji žive u muslimanskim zemljama i državama, odnosno oblastima država koje su bile deo Osmanskog carstva, takođe su u velikom broju muslimani.

Albasin Žoakin (1966), romski književnik iz Španije. Objavio je dva romana o životu Roma.

Aleksandrović Marija (1972–), doktor filoloških nauka i književnosti. Doktorsku tezu „Simboli u romskoj usmenoj poeziji – zastupljenost i značenje“ odbranila je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Autorka je većeg broja tekstova o romskim temama iz književnosti. Zaposlena je u Visokoj školi za obrazovanje vaspitača u Vršcu.

Aliev Mustafa (1928–2004), poznat po romskom imenu Manuš Romanov, bio je istaknuti pozorišni reditelj u Sofiji. Pored rada u pozorištu, bio je politički aktivan. Nakon oslobođenja od komunista, dvaput su ga birali za narodnog poslanika.

Alijenacija, je internacionalni termin za otuđenje. U filozofiji, naročito Karla Marksa (1818–1883), jedna je od središnjih tema. To je, verovatno, jedna od najznačajnijih filozofskih i socioloških teorija XX veka, koja je snažno obeležila književno i umetničko stvaralaštvo toga doba. Čovek se otuđuje od samoga sebe, od ljudskog roda, od drugog čoveka i od prirode. Čovek pretvara suštinu svoga bića u sredstvo. To je stanje celokupne ljudske istorije i svih dosadašnjih društvenih odnosa. Radikalna promena društva i društvenih odnosa, tj. revolucija, otvara mogućnosti razotuđenja.

Alilujeva Sergejevna Nadežda (1901–1932), druga žena J. V. Staljina (1878–1953), s kojim je rodila sina Vasila (1921–1962) i ćerku Svetlanu (1926–2011). Staljin – koji je pre Nadežde bio u braku s Ekaterinom Kato Svanidže (1885–1907), s kojom je imao sina Jakova (1907–1943), koga su nacisti zarobili i ubili u koncentracionom logoru Zahrenshausen, oženio ju je kada je imala samo 18 godina. U Moskvi je bila sekretarica raznih boljševičkih funkcionera, među kojima i Lenjinova i Staljinova. U Moskvi je završila Industrijsku akademiju i stekla zvanje inženjera. Prema publikovanim podacima, Staljin ju je često maltretirao, zbog čega je Nadežda, 9. novembra 1932, izvršila samoubistvo. O tome je pisala i njihova ćerka Svetlana, koja je saopštila i podatak da je Nadežda bila poreklom Romkinja, čiji su roditelji poticali iz Gruzije.

Amuni, naziv za nakovanj, poreklom iz grčkog jezika. Kao jedno od glavnih sredstava kovačkog zanata, jednog od glavnih tradicionalnih zanimanja, deo je mnogih običaja i rituala, uključujući i magijske rituale.

Angar, ugalj – romsko muško ime.

Angarali, romsko žensko ime.

Analiza, metod koji obuhvata raščlanjivanje složenih celina (predmeta, pojava, procesa i slično) radi naučnog posmatranja i izučavanja. Ona pripada analitici, tj. analitičkoj teoriji koja izlaže vrste raščlanjivanja i njihova pravila, što je u širem smislu deo metodologije.

Antologija romske autorske poezije iz celog sveta, objavljena je 2018. u Berlinu, pod naslo-

vom *Jutarnja grmljavina reči* (što je preuzeto iz pesme autora ove knjige). Ovu reprezentativnu antologiju priredili su Vilfrid Irig i Ulrih Janecki, s predgovorom Dočija Rajnhadta i pogovorom Klausa Mihaela Bogdala. U ovom poetskom atlasu Roma i Sinta – kako glasi podnaslov – zastupljene su pesme romskih i sintskih autora iz sledećih zemalja: Nemačke, Austrije, Švajcarske, Francuske, Belgije, Italije, Španije, Engleske, Irske, Škotske, Skandinavije, Poljske, Mađarske, bivše Jugoslavije, Rusije, Belorusije, Ukrajine, Litvanije, Letonije, Rumunije, Bugarske, Češke, Slovačke, Amerike, Kanade, Argentine.

Antropologija (grč. *antropos*, „ljudsko biće“, *logos*, „nauka“), filozofska disciplina i nauka koja se vezuje za ime Arnolda Gelena (1904–1976) i Maksa Šelera (1874–1928). Kao nauka, ona pripada prirodnim (biologija) i društveno-humanističkim naukama. Proučava ljudski život i kulturu, sličnosti i razlike između ljudi, način njihovog života, njihovo mišljenje, kako se čovek odnosi prema sebi, prema drugome, prema prirodi i božanstvu u različitim društvenim zajednicama i kulturama. Na prostorima bivše Jugoslavije vršena su pretežno istraživanja koja pripadaju fizičkoj antropologiji (Lepold Glik u Bosni, više naučnika u Sloveniji, Petar Vlahović u Srbiji). U Velikoj Britaniji sprovedena su socijalno-antropološka istraživanja, a u SAD i Kanadi kulturno-antropološka. (Reč je o terminološkim razlikama.) Najbrojnija i najrasprostranjenija jesu etnografsko-antropološka i lingvističko-antropološka istraživanja. Jedno od poslednjih istraživanja jeste genetsko-antropološko (koje obuhvata uzorak iz Bugarske, baltičkih zemalja i vlaške Rome). Na osnovu analize 50 odsto uzorka, smatra se da Romi potiču iz centralne Indije. (Analiza Y hromozoma i mitohondrija pokazuje da muška haplo grupa H i ženska haplo grupa M u romskoj populaciji pokazuje najveću srodnost s populacijom u centralnoj Indiji, manji deo s populacijom u severnoj Indiji i stanovnicima Pakistana, te najzad sa stanovnicima Bliskog istoka i Evrope). Ovo istraživanje u velikoj meri potvrđuje prethodna lingvistička i istorijska saznanja.

Arhetip, reč iz grčkog jezika koja znači prauzrok, praslika itd. Švajcarski psihijatar Karl Gustav Jung (1875–1961), osnivač tzv. dubinske, analitičke psihologije, koji je uveo razliku između ličnog i kolektivnog nesvesnog, tvorac je ovog pojma. Arhetip je element u njegovoj hipotetičkoj konstrukciji, tj. jedinica kolektivnog nesvesnog. Obuhvata obrasce mišljenja, osećanja i delovanja koji su se vekovima taložili u mnogobrojnim generacijama predaka. Zato on predstavlja, smatrao je Jung, element osnovne strukture i dinamike kolektivno nesvesnog. Jung je razlikovao četiri osnovna tipa arhetipa u razvoju čoveka: tip atleta, tip ratnika, tip državnika, tip duha. Kolektivno nesvesno je najstariji i najuticajniji sloj čovekove psihe, jer predstavlja duhovnu riznicu nasleđenog iskustva. Kolektivno nesvesno je približno isto u psihi svih ljudi, bez obzira na istorijsku epohu ili kulturu, smatrao je Jung. Kolektivno nesvesno je, dakle, univerzalno i nadlično. Ono može biti iracionalno i destruktivno ili rezervoar dragocenih vrednosti i mudrosti, obrazlagao je Jung.

Arlije, romska grupa koja je islamizirana i čiji pripadnici žive na teritoriji Turske i svih država koje su u prošlosti bile deo Osmanskog carstva. To je sedentarna muslimanska grupa, čiji pripadnici govore romski (arlijski dijalekt), koji se neznatno razlikuje od ostalih romskih dijalekata. Najveći broj Arlija živi u Turskoj, u Istanbulu, Ankari, Izmiru i tako dalje.

Zatim, u Makedoniji (Skoplje je jedini grad u Evropi i svetu sa romskom opštinom, džamijom, hodžama, osnovnom školom, čiji je direktor i većina nastavnog osoblja romskog porekla), na Kosovu (mnogi su se iseli u Srbiju, u Maribor, Austriju i Nemačku), u jugoistočnoj Srbiji (znatan broj, naročito u Leskovcu, prišli su Adventističkoj crkvi), Bugarskoj (iz koje je znatan broj prihvatio hrišćanstvo ili se iselio u Tursku) i najzad, u severnoj Grčkoj.

Arman, romska reč za kletvu. (Na sanskritu arman označava tešku očnu bolest. Varijanta u gurbetskom je „romaja“, što je posledica fonetsko-fonoloških procesa.) Romi imaju veliki broj kletvi. Kletve su počele da se sakupljaju pre dvadesetak godina. Međutim, nisu u dovoljnoj meri analizirane. Ima ih neobičnih, poput sledeće kletve: „E baxtatar te peres mujesa po barh thaj džikaj ni xasa les pe punre te nauštes!“ („Od težine sreće ustima na kamen pao i ne stao na noge dok ga ne pojedješ!“)

Aškalije, romska malobrojna grupa s Kosova. Ovaj naziv lokalnog karaktera – „ljudi sa smetlišta“, jer su kao posluga albanskih begova morali spavati izvan zidina koje okružuju begovske kuće – postao je deo evropske i međunarodne javnosti tokom sedamnaestodnevne mirovne konferencije o Kosovu, koja je počela 6. februara 1999. u zamku Rambuje. U nameri da predstavi međunarodnoj javnosti da na Kosovu živi veliki broj naroda i etničkih grupa, tadašnji predsednik Savezne Republike Jugoslavije Slobodan Milošević (1941–2006) odlučio je da učesnici ove konferencije budu, pored predstavnika Roma, i predstavnici Aškalija i Egipćana. Tako su „rođene nove etničke grupe“. Finansijski motivi i razlozi doprineli su tome da ove dve „grupe“ nastave da žive.

Atman, sanskritska reč koja označava (na romskom) pes, man (engl. *Self*, nem. *Selbst*). Najviši deo čovekovog ja jeste čista svest o sebi. Ovaj princip je univerzalan, ali tokom inkarnacije može steći oslabljene atribute (buda, manas, kama itd.). Indijska duhovna baština usredsređena je na atman, samospoznaju. Između indijskog i evropskog pojma samospoznaje postoji razlika. Naime, dok evropski pojam obuhvata intelektualnu (kognitivnu) samospoznaju, indijski pojam je proširen i obuhvata pored intelektualne samospoznaje, čulnu i telesnu samospoznaju, intuiciju i spoznaju do koje se dolazi celokupnim bićem.

Avgin ili **medo**, naziv za med, koji se koristi u ishrani. Njemu se pripisuje lekovito i magijsko svojstvo.

Aušvicologija (naziv potiče od autora ove knjige i nastao je od imena Aušvic), nauka koja istražuje život i sudbinu zatočenika u 42.500 koncentracionih logora, koliko ih je – na osnovu istraživanja grupe istoričara Holokaust muzeja u Vašingtonu – bilo stvoreno u Drugom svetskom ratu. Aušvicologija obuhvata i istraživanja života i svih ostalih koji su involvirani u stvaranje koncentracionih logora i nadzor zatočenika, počev od komandanata, do kapoa, kao i lica koja su pružala raznovrsne usluge.

Aušvic – Birkenau, logor smrti, Aušvic II, u okviru logorskog kompleksa koji su sačinjavali Aušvic (nekadašnja vojna kasarna u poljskom gradu Osvjećimu) i Aušvic III ili Monovic –

Buna, radni logor. Aušvic je simbol holokausta ili šoe. U Aušvicu – Birkenau, koji je formiran 1941. a postojao do 27. januara 1945, kada je stigla Crvena armija i oslobodila logor, nalazio se „Ciganski porodični logor“, koji je imao oznaku B II e. Stvaranje tog logorskog dela u Aušvic – Birkenau (čiji je plan izgradnje otkriven tek 2008. na tavanu jedne zgrade u berlinskom kvartu Kroytberg) usledilo je posle Himlerove naredbe (Auschwitz – Erlass) od 16. decembra 1942. godine. Po toj zapovesti, predviđena je deportacija Roma i Sinta u Aušvic – Birkenau iz svih evropskih zemalja koje su nemački nacisti zaposeli. Na osnovu pronađenih knjiga o evidenciji, u „Ciganskom porodičnom logoru“ B II e bilo je oko 22.600 zatočenika. Od tog broja stradalo je od gladi, iscrpljenosti, bolesti i hladnoće 13.600 lica. Ostali su izgubili život u gasnim komorama ili na drugi način. (Aušvic II imao je šest gasnih komora i četiri krematorijuma.) U knjizi *Istorija holokausta Roma i Sinta* detaljno su opisani svi transporti u Aušvic – Birkenau, eksperimenti koje su izvršili Mengele i drugi, citirane su izjave preživelih, svedočenja pojedinih komandanata Aušvica itd. Do sada nije, međutim, objašnjeno ko je i zašto dao ideju za formiranje porodičnog logora, kakav nije inače postojao ni za jedan drugi narod. Odgovor glasi: Robert Riter i članovi njegovog tima, naročito Eva Justin, koja je od Ota Rozenberga naučila romski i koja je „testirala“ zatočenike sabirnog logora u Marcanu, postavljajući im pitanje: Šta je za tebe najvažnije? Bez čega ne možeš da zamisliš svoj život? Gotovo svi „testirani“ Romi i Sinti odgovorili su da je to porodica. Tim povodom, konsultovali su i pojedine nemačke etnologue, koji su im potvrdili da je porodica za Rome i Sinte najveća svetinja, „sve i svja“. Tako je nastala ideja da se u Aušvic – Birkenau stvori romski „porodični logor“. Od maja 1940. do januara 1945. logorski kompleks Aušvic obezbeđivalo je oko 10.000 esesovaca (SS), od kojih je imenom i prezimenom popisano 9.686. Najveći broj pripadnika SS (4.481) obezbeđivao je Aušvic u januaru 1945. kada su uništavani tragovi zločina. Pre toga, obezbeđenje se kretalo između 3.000 i 4.000. Rudolf Hes bio je najduže komandant Aušvica, od 4. maja 1940. do 11. novembra 1943. godine. „Gospodari života i smrti“ u porodičnom logoru Roma, počev od februara 1943, pa do kraja njegovog postojanja, bili su Bruno Pficel, Franc Johan Hofman, Gerhard Palič, Ludvig Plage, Fridrih Haber, Jakob Johum, Rajnhold Hartveker, Herman Buh i Georg Bonigut. Politički „komesar“ tog logora bio je Peri Brojd, a nekoliko lekara, od kojih je najmonstruozniji bio Mengele, vršili su razne eksperimente.

Aušvic – Birkenau, bio je i časopis koji je izlazio krajem prošlog i početkom ovog veka u Berlinu. Njegova glavna tema bio je holokaust Roma i Sinta.

Aušvic – laži, prevod je nemačke složenice tzv. determinativne kompozite, koja je nastala od imenica Auschwitz (Aušvic) i Luege (laž). Kao pojam, označava negiranje ili relativizovanje holokausta, odnosno njegovo preinačenje na ratnu pojavu. To jest, da Nemačka u vreme nacionalsocijalizma nije sprovodila sistematsko uništavanje Jevreja, u nameri da ih potpuno iskoreni. Aušvic – laži deo su one ideologije koja se pojavila neposredno posle završetka Drugog svetskog rata, s ciljem da se umani odgovornost Nemačke za rat i počinjene ratne zločine, naročito za holokaust, i zaštite najveći ratni zločinci. S tim u vezi, Aušvic – laži umanjuju ukupan broj počinjenih zlodela, broj žrtava, negiraju primenu zastrašujućih zločinačkih metoda, negiraju postojanje mnogih logora, vrše preimenovanje

zločinačkih poduhvata i mera u poduhvate i mere koji su uobičajeni u ratu, negiraju verodostojnost izjava nekih svedoka i dokumenata itd. Vođstvo nacističke Nemačke izdalo je naređenje već u junu 1943. (Sonderaktion 1005) da se započne sa skrivanjem leševa i maskiranjem mesta na kojima su počinjeni zločini. O masovnom ubijanju ljudi, umesto pisanih izveštaja, saopštavalo se samo usmeno.

Još pre pomenute akcije, umesto termina deportacija koristio se termin „evakuacija“; umesto termina ubijanje i konačno rešenje upotrebljavao se termin „poseban tretman“. Od novembra 1944. počeli su da se uništavaju gasne komore i krematorijumi u koncentracionom logoru Aušvic – Birkenau, usled čega je bila otežana rekonstrukcija izvršenih zločina i zločinaca. (Metod uništavanja tragova zločina primenjen je i u Jasenovcu.) Iz tih razloga, komandanti i uprave logora često su menjani, a radi uklanjanja svedoka o zločinima i zločincima, ubijani su zatočenici u mnogim logorima, naročito u logorima smrti. Naša istraživanja pokazuju da su svi oblici Aušvic – laži, koji se odnose na holokaust Jevreja, primenjeni i primenjuju se i na holokaust Roma. Trebalo je da prođu decenije, pa da se sazna da su i Romi i Sinti bili tretirani od nacista kao i Jevreji. O tome svedoče pojedini zvanični dokumenti i događaji (Zakon o zaštiti potomaka od lica koja boluju od naslednih bolesti, od 14. jula 1933, na osnovu kojeg su mnogi Romi i Sinti sterilizovani, čak godinama kasnije pošto je Drugi svetski rat završen). U mnogim nemačkim gradovima tokom 1933. i 1934. organizovani su komunalni logori za Rome i Sinte; prema odluci iz 1935. zabranjen je javni nastup svim muzičarima romskog porekla; prema nirnberškom zakonu o rasama, koji je donesen 1935, samo su Jevreji i Romi smatrani i tretirani kao „rase stranog porekla“; u godini Olimpijskih igara u Berlinu, 1936, osnovan je logor u Marcanu (današnja berlinska četvrt), čiji su zatočenici bili Romi i Sinti; prema Himlerovoj izjavi: „Pitanje Cigana regulisaće se shodno suštini njihove rase“; on je bio nadležan za institut koji je osnovan te godine u Berlinu, čiji je rukovodilac bio dr Riter; odluku o deportaciji Roma i Sinta u Aušvic – Birkenau iz svih zemalja koje je okupirala Nemačka doneo je takođe Himler. Ciganski porodični logor uništen je 2. avgusta 1944. godine.

Bajo, apelativ, oslovljavanje oca. Potiče od sanskritskog naziva za oca, bap.

Bal, naziv za kosu. Veruje se da deci ne treba rezati kosu dok ne navršše godinu dana. U Rumuniji, uglavnom u Transnistriji, žive Romi koji ne šišaju svoju kosu, niti briju bradu. Za ovu podgrupu Roma, koja ima naziv „Roma bare balenge“ („Romi duge kose“) karakteristična je tzv. srebrna čaša (pehar). Kao statusni simbol, pehar daje njenom posedniku najveći ugled i moć, a za grupu predstavlja glavnu oznaku identiteta.

Balić Osman, rukovodilac organizacije „Yurom“ u Nišu i direktor preduzeća za reciklažu, u kojem pretežno rade Romi. (Prezime Balić potiče od istoimene turske reči koja znači prodavac ribe.) On je saopštio podatak da je u Srbiji bez posla 100.000 radno sposobnih lica romskog porekla.

Baltzar Veijo, (1942–) romski pisac iz Finske, napisao je više romana i drama, koje su izvedene u pozorištu u Helsinkiju, kojim je rukovodio.

Bandura, romsko žensko ime staroindijskog porekla.

Banjan Džon (1628–1688), bio je propovednik engleske baptističke crkve i književnik. Napisao je mnoga dela, među kojima je *Hodočasnikovo putovanje*, kruna njegovog stvaralaštva i obeležje književne epohe u Engleskoj i u Evropi. Ovo delo, koje je Banjan napisao u zatvoru, najprevođenije je posle Biblije. Zbog toga, u ovom slučaju, najprimerenije su, čini se, Hegelove reči iz njegove *Istorije filozofije* koje se odnose na nemačkog filozofa Jakoba Bemea (1575–1624). Parafrazirajući Hegelov sud, koji je saopštio rečima: „Šuster Jakob Beme je postao veliki filozof. Međutim, mnogi filozofi su šusteri“, može se reći: „Kalajdžija Džon Banjan je veliki pisac. Međutim, mnogi pisci su kalajdžije.“

Baxt, romski naziv persijskog porekla za sreću. (Sanskritski naziv za sreću **šuka** sačuvan je u obliku romskog muškog imena Šuka.) U životu i kulturi Roma sreća predstavlja najviši ideal i vrednost, koje može dostići i ostvariti jedan pojedinac. Jedna romska izreka glasi: „Bijan man, daje, baxtale thaj čhude man an karne!“ („Rodi me, majko, srećnim i baci me u trnje!“) Druga izreka je objašnjenje nesreće: „Kon si bijando bibaxtalo, e Devlestar si bistardo!“ („Ko je rođen bez sreće, zaboravljen je od Boga!“) O sreći se govori u svim religijama. Hrišćanstvo i islam vezuju trajnu sreću za raj; delimično je tako i u judaizmu, dok hinduizam i budizam sreću tretiraju sa stanovišta učenja o ponovnom rađanju, a u svakodnevnom životu vide je u „ovde“ i „sada“. Sreća je, zatim, pitanje i tema u starogrčkoj filozofiji, u manjoj meri, u filozofiji srednjeg veka, sporadično u modernoj i savremenoj filozofiji, pretežno u vezi s etikom (Kant, Šopenhauer, Niče, Sartr, Ludvig Markuze, From) i u umetnosti. To pitanje, koje se smatra jednim od najvažnijih pitanja čovečanstva, postalo je tema biologije, neurologije, psihologije, sociologije itd. Neurolozi i farmakolozi otkrili su da dopamin i serotonin imaju važnu ulogu kao neurotransmiteri i hormoni u doživljaju radosti i sreće. Psihološka istraživanja i testiranja potvrđuju da je pitanje sreće vrlo značajno za veliki broj ljudi u svetu (deca i familija su na prvom mestu za mnoge ispitanike kada je reč o sreći), a potom dolaze razne druge potrebe iz svakodnevnog života. Sa stanovišta sociologije, društva se od prastarog doba, pa do danas dele na malobrojne srećne i mnogobrojne unesrećene pojedince. U našem dobu, među njima je sve dublji jaz. Prema vladajućoj tendenciji, malobrojni „srećni“ postaće gospodari ogromnog broja unesrećenih pojedinaca. Rezultati socioloških istraživanja svedoče da se sreća dovodi u vezu s roditeljstvom, susretima i kontaktima, društvenom stabilnošću, samopoštovanjem i mogućnostima za samoostvarenje, ličnim ugledom i statusom u društvu, materijalnim prihodima itd. Norveška, Danska, Švedska i Holandija važe, prema sociološkim istraživanjima, za „najsrećnije zemlje u svetu“. Izjave pojedinih uglednih književnika odudaraju od tih nalaza. Na primer, u *Znakovima pored puta* Ivo Andrić napisao je sledeće: „Kad nisam očajan, ja ne valjam ništa.“ Često citirana izreka jeste: „Sreća je biti voljen.“ Izreka slepog rimskog državnika Apijusa Klaudijusa (340–280. godine pre n. e.) jedna je od najčešće citiranih: „Svako je kovač svoje sreće.“

Bari Karolji (1951), pisac i dramaturg. Živi i stvara u Budimpešti. Objavio je veći broj zapaženih knjiga. Za svoj književni rad i doprinos romskoj i mađarskoj kulturi nagrađen je najvećom nacionalnom nagradom „Lajoš Košut“.

Bašić Goran, profesor univerziteta, direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu i sekretar Odbora za poučavanje života i običaja Roma u SANU. Napisao je više zapaženih tekstova i objavio nekoliko knjiga o Romima. Bio je glavni ekspert za izradu Strategije za socijalno uključivanje Roma 2016–2025. godine.

Bebler Aleš (1907–1981), učesnik Španskog građanskog rata, narodni heroj, ugledan diplomata, koji je svim srcem podržavao akciju Roma u bivšoj Jugoslaviji. Kao čovek internacionalnog duha i opredeljenja i revolucionar, zahtevao je od političkog rukovodstva Jugoslavije da pokaže veće razumevanje za probleme Roma. Međutim, kada se uverio da je jedan od glavnih protivnika borbe Roma za emancipaciju u bivšoj Jugoslaviji Stane Dolanc, odlučio je da se tim povodom obrati Josipu Brozu Titu. Beblerovo pismo nije, izgleda, došlo u Titove ruke. Bio je duboko razočaran stanjem u zemlji, ali se nije predavao do poslednjeg daha. „Istina je na vašoj strani. Kad-tad, vi ćete pobediti! A ime vaših protivnika pravda će ugasiti!“, rekao je jednom Bebler.

Beng je romski naziv za đavola. Ta reč, koja potiče takođe iz persijskog jezika, znači ružan, grbav, duh. U *Rečniku romskog*, koji je sastavio Rade Uhlik, navedena je reč **pisaći**, što na sanskritu znači „demon“ ili „vodeni duh“; u narodnim govorima postoje još nazivi **keša** (koji se javlja u staroindijskom mitu) i **biužo**, nečist. U romskim mitološkim predanjima o postanku đavola pominju se kešali i kešalo, koji su roditelji glavnog demona, „praoca“ svih demona, uzročnika svih zala na ovom svetu. (Nasuprot njima, „romski duh“, čije je ime grčkog porekla – Karankoči – spava u pepelu ispod žara i ima crvenu kapu na glavi, koja je oličenje njegove moći. Onaj kome pođe za rukom da se domogne te crvene kape, stiče moć nad Karankočijem i može ostvariti sve što poželi. Prema jednom predanju, Karankoči je nestao sa ovog sveta kad su nacisti stvorili koncentracioni logor Aušvic, strahujući da ne ostane bez svoje kape!) Prema drugom predanju, đavo živi u jednoj mračnoj pećini, čiji se oblik i prostor neprestano menjaju, u zavisnosti od pokreta i ponašanja đavola. Romski naziv za ovi pećinu je **džuvdi xiv** (živa rupa) ili **bengesko than** (đavolsko mesto). Pod, plafon i zidovi u toj pećini su pokretni, pa se đavo oseća kao u paklu. Jedna romska izreka opominje: „Pe majučhe thana e zorake an raštra ačhen majbare bengal!“ („Na najvišim mestima moći u državi najveći jesu demoni!“)

Benc Wolfgang (1941–), nemački istoričar, direktor Centra za istraživanje antisemitizma na Tehničkom univerzitetu u Berlinu od 1990. do 2011. godine. Ovaj istoričar međunarodnog ugleda objavio je *Enciklopediju nacionalsocijalizma* i veći broj knjiga o nacizmu i logorima. U tim istraživanjima nalazi se nekoliko tekstova o stradanju Roma. Dragocena je Bencova kritika anticiganizma koju su pokušavali da ožive etnolozi Mark Mincel (1943) i Bernhard Štrek (1945) sa svojim saradnicima na Univerzitetu u Lajpcigu.

Bez doma, bez groba naslov je knjige pesama Rajka Đurića, koja je nakon beogradskog izdanja 1979. objavljena u Poljskoj, Italiji, Francuskoj, Nemačkoj i Španiji. Pod tim naslovom štampani su standardno i džepno izdanje njegove Istorije Roma na nemačkom, koja su se pojavila u izdanju „Aufbau – Verlags“ u Berlinu.

Berber Mersad (1940–2012), ugledni sarajevski slikar koji je pronalazio inspiraciju za svoje stvaralaštvo u likovima i životu Roma. Pojedini njegovi slikarski ciklusi prožeti su ovom tematikom. Rat u Bosni, iz kojeg je proistekao pakao za njegov narod, Muslimane i Rome, Berber je obeležio i romskim likovima, o čemu svedoči naročito ciklus koji je posvećen Srebrenici.

Bibi, romski naziv sanskritskog porekla za strinu i tetku. Ta reč, kojom se oslovljava svaka žena kojoj se iskazuje poštovanje, označava i božicu Kali ili Durgu, koja se svetkuje među Romima u Srbiji. Bibi se pod nazivom Kali Sara, čiji je kult vrlo rasprostranjen u Španiji i u zemljama Latinske Amerike, proslavlja u južnoj Francuskoj, u San Mari de la Mer, gde se okupljaju Romi hodočasnici iz mnogih evropskih država. Pod nazivom Kali Sara osnovana su romska udruženja u Bosni i Hrvatskoj.

Biblija ciganska (Ciganska biblija), naslov zbirke pesama čuvenog poljskog pesnika Julijana Tuvima (1894–1953). Tuvim je sarađivao s Romkinjom Bronislavom Vajs Papušon (1908–1987) i preporučio je njenu knjigu *Papušine pesme* za objavljivanje.

Bidža, romsko žensko ime, „pobednica“, Viktorija.

Bidže, romsko muško ime, „pobednik“, Viktor.

Bihari Janoš (1764–1828), mađarski violinista romskog porekla, o kojem su pisali Franc List, Bela Bartok, hroničari i muzikolozi kao što su Marko Mikloš (1865–1933), autor *Albuma romskih muzičara* 1896, Balint Saroš, autor knjige o muzici Roma u Mađarskoj i tako dalje.

Bijav ili **abijav**, romski naziv za svadbu. Poreklo ovog naziva je reč iz srednjeindijskog pali jezika. (Sanskritski naziv za svadbu je karapidana.) Naziv iz pali jezika sačuvan je u maratiji jeziku, koji se govori u Maharaštri, i u hindi jeziku. Svadbu, koja obično traje tri dana, prate mnogi običaji i rituali. U centru pažnje jesu mladoženja i nevesta, njihovi roditelji i mnogobrojna druga rodbina. Svadba, na kojoj se daruju mladenci, „pozornica“ je srodstva, srodničkih odnosa i naziva. U etnografskoj literaturi običaji i rituali opisani su na zadovoljavajući način. Međutim, nisu još potpuno opisani i klasifikovani srodnički nazivi.

Bikendorf kod Kelna, tzv. sabirni komunalni logor za Sinte i Rome, koji je osnovan 23. aprila 1935. godine. U tom logoru je bilo oko 1.000 zatočenika, od kojih su mnogi bili žrtve nacističkog terora. To mesto, koje se zvalo „Crno-belo mesto“ („Schwarz-Weis-Platz“), postalo je 1990. spomen-obeležje.

Bloh Žil (1880–1953), poznati francuski indolog. Objavio je knjigu o Romima i njihovom jeziku.

Bojadžiu Agnes Gondža (1910–1997), poznata kao Majka Tereza, dobitnica Nobelove nagrade za mir (1979), romskog je porekla. Ona je rođena u Skoplju a njeni preci bili su

nastanjeni u Prizrenu. U Indiju je stigla preko Dablina, gde je radila kao bolničarka. Zajedno s drugim medicinskim sestrama, u Kalkuti je brinula o ljudima koji su oboleli od lepre. Vođena idejom da pomoć unesrećenima ne poznaje granice, ona je ogranke svoje humanitarne organizacije stvarala u mnogim zemljama sveta. Mediji i dokumentarni film o njoj doprineli su tome da ceo svet stekne saznanja o njenom neumornom radu i samopožrtvovanju. Papa Jovan Pavle II ju je beatizovao.

Borecki Norbert, profesor univerziteta u Bohumu, Nemačka. Zajedno s Birgitom Iglom, koja je odbranila doktorsku disertaciju o dijalektu Roma u Grčkoj, objavio je *Rečnik romski nemački-engleski* i *Atlas romskih dijalekata u Evropi*.

Bori, na romskom znači snaha. Na hindi jeziku snaha se naziva vadu. (Od sanskritskog snuša potiču slovenski nazivi snaša i snaha, a od te reči vodi poreklo romsko lično žensko ime Nuša.) Snaha preuzima mnoge dužnosti i obaveze na svoja pleća, naročito u kalderaskoj i lovarskoj plemenskoj zajednici.

Borov Džordž (1803–1881), poznati engleski lingvista i pisac. Interesovao se posebno za dijalekt španskih Roma – kalo. Preveo je 1837. Bibliju na kalo i objavio više knjiga o životu Roma u Španiji.

„**Božiji most**“, priča Rajka Đurića, uklesana na Luk sunca u Strazburu na romskom, nemačkom, francuskom i engleskom jeziku, zajedno s književnim tekstovima autora iz mnogih evropskih zemalja. To je zasad jedini tekst na romskom koji je uklesan na neki javni kulturni objekt. Luk sunca, s književnim tekstovima evropskih autora, nastao je u znak proširenja Evropske unije, odnosno ujedinjenja Evrope.

Brlī ili **birovli**, naziv za pčelu, koja se smatra svetim bićem. Veruje se da je njen ubod lekovit.

Brojno stanje Roma u Evropi saopštava se prema proceni ili na osnovu popisa stanovništva, koji se vrše u nekim državama Evrope. Prema proceni, u Evropi živi između 10 i 12 miliona Roma. (Eksperti procenjuju da broj Roma u Evropi iznosi oko 15 miliona.) Po zemljama, brojno stanje Roma prema proceni Saveta Evrope ili popisu iz 2011. jeste kao što sledi: Rumunija – jedan milion i 950.000; Bugarska – 750.000; Španija – 700.000; Mađarska – 500.000; Slovačka – 500.000; Srbija – 500.000; Francuska – 310.000; Češka – 275.000; Severna Makedonija – 185.000; Grčka – 175.000; Italija – 130.000; Nemačka – 120.000; Velika Britanija – 100.000; Bosna i Hercegovina – 60.000; Holandija – 40.000; Austrija – 37.500; Portugalija – 35.000; Hrvatska – 35.000; Poljska – 32.500; Crna Gora – 24.000; Švedska – 17.500; Belgija – 12.500; Slovenija – 10.000; Finska – 10.000; Norveška – 5.000; Letonija – 4.500; Litvanija – 3.500; Irska – 3.000; Estonija – 1.250.

Prema proceni grčke vlade u Grčkoj živi oko 200.000 Roma. Eksperti procenjuju oko 350.000. U bivšim državama SSSR-a procenjuje se da u Rusiji živi oko 250.000; U Belorusiji – 7.000; Ukrajini – 150.000; Moldaviji – 25.000.

Što se tiče udela romskog stanovništva u odnosu na ukupan broj stanovnika, stanje je kao što sledi: Bugarska – 10,3% (procena vlade – 4,9%); Severna Makedonija – 9,6% (procena vlade 2,7%); Slovačka – 9,2% (procena vlade 2%); Rumunija – 8,3% (procena vlade 3%); Srbija – bez Kosova – 7,1% (procena vlade 2,1%); Mađarska – 7,1% (procena vlade 3,2%); Turska – 3,8%; Albanija – 3,2% i tako dalje.

Nedostaju podaci o brojnom stanju Roma u Danskoj, zemlji u kojoj živi najmanje oko 10.000 Roma; prema našim saznanjima, brojno stanje Roma u Rumuniji kreće se između dva i po i tri miliona; u Francuskoj iznosi oko 600.000; u Nemačkoj oko 350.000; u Austriji, prema rečima dr Klause Sipala, nekadašnjeg šefa kabineta predsednika Austrije Kurta Waldhajma i visokog službenika austrijske policije, samo u Beču živi oko 60.000 Roma a u Burgenlandu, austrijskoj pokrajini u kojoj je tradicionalno bilo najviše Roma, ima između 25.000 i 30.000 Roma. Zatim, u Grčkoj je realno brojno stanje Roma oko milion; u Turskoj, samo u Ankari, Istanbulu i Izmiru ima oko 600.000 Roma, pa prema našoj proceni realno brojno stanje Roma ne može biti ispod dva miliona.

Što se tiče država nastalih posle raspada SSSR-a, saopšteni podaci o broju Roma uopšte ne odgovaraju realnom stanju. Treba imati u vidu činjenicu da su pojedini ruski naučnici iz XIX veka procenjivali da u Rusiji živi oko 3,5 miliona Roma. (Ovaj podatak se nalazi u knjizi A. F. Pota *Cigani Evrope i Azije*, Hale 1844–1845) Pojedini ruski ministri ili službenici vlade saopštavali su dvadesetih godina XX veka da je broj Roma u Rusiji veći od milion. U prilog tome idu i neka lingvistička istraživanja, naročito ona koja je vršio Baranikov. Moldavija i Ukrajina imale su takođe veoma veliki broj Roma, što se može uočiti i na osnovu pojedinih novinskih tekstova iz današnjeg doba. Podaci o romskim naseljima, o kojima se može saznati na osnovu diplomatskih i magistarskih radova studenata i magistara romskog porekla, jedan su od najboljih pokazatelja realnog brojnog stanja Roma. Ukoliko se osnuje, Evropski centar za romologiju mogao bi da dođe do najpouzdanijih podataka. Treba imati u vidu činjenice iz bivše Jugoslavije: broj Roma u zvaničnim podacima i realno brojno stanje Roma u pojedinim gradovima i regionima u Srbiji, na primer, u Šapcu bio je 1 : 20%; u Mladenovcu 1 : 80%; u Grockoj 1 : 95%.

Budžulja, romski naziv sanskritskog porekla za zmiju otrovnicu. Sačuvana je kao podrugljivo ime.

Burhan Rahim (1949), osnivač teatra „Phralipe“ i reditelj. Nakon života i rada u Skoplju, prešao je u Milhajm u Ruru, u Nemačkoj, gde je nakon penzionisanja ostao da živi. Predstave *Soske? (Zašto?)* – o holokaustu Roma – *Krvave svadbe* od Lorke, *Romeo i Julija* od Šekspira najuspešnije su predstave koje je režirao Burhan. Dobitnik je nagrade Fondacije iz Hirošime 2002. godine.

Buri, zao duh ili zao čovek, biće natprirodnog porekla.

Cara, šator, čerga. Život u čergi bio je viševjekovni način života Roma posle egzodusa iz Indije. Kada su prešli na sedentarni način života, cara je postala naziv za romsko naselje, rromani cara, mahalu.

Centar za proučavanje Roma u Rimu osnovan je 1978, zahvaljujući svešteniku Katoličke crkve Brunu Nikoloniju (1927–2012) i pedagogu Mireli Karpati (1923–2017). U okviru centra izlazio je časopis *Laĉho drom* u kojem su publikovani istraživački radovi o Romima ili literarni tekstovi Roma.

Cigani, naziv vizantijsko-grčkog porekla za sektu „Atingganosa“ ili „Atingganoris“, čiji su centri bili u Vizantiji i Egiptu. Prvi dosad poznati izvor u kojem se pominje ova sekta jeste Sanovnik iz V veka, koji je sastavio Ničifor II, visoki crkveni velikodostojnik. Kada su Romi stigli u vizantijske oblasti, stanovnici Vizantije doživeli su ih kao pripadnike pomenute sekte i nazvali su ih „Atingganosi“. Od toga imena nastao je naziv Cigani, koji – u zavisnosti od maternjeg jezika ljudi – ima različite varijante. Ovaj naziv prodro je u oblasti društveno-političkog života evropskih naroda i deo je mnogobrojnih predrasuda prema Romima. Kad je ovaj naziv ušao u službeni jezik država i njihovih institucija, naročito sudstva i policije, Romi su postali objekt kriminalizacije. Na toj osnovi počiva i anticiganizam koji, kao poseban oblik rasizma, označava neprijateljski stav prema Romima i progone Roma. Od 15. septembra 1933, kada je održan kongres nacističke partije u Nirnbргу – kojem je prisustvovao i Adolf Hitler – anticiganizam je postao deo zakonodavne sfere nacističke Nemačke. Za Rome i Sinte u nacističkoj Nemačkoj bila je nadležna policija, koja je osnovala razne policijske službe i rasne ustanove, čiji je glavni rukovodilac bio Himler. S druge strane, naziv Cigani ušao je u kulturu i umetničko stvaralaštvo. Mnoga književna i poetska dela, likovna i muzička ostvarenja, pojedini filmovi itd. označena su tim imenom.

Najzad, to ime je sadržano u sintagmi „ciganski sindrom“, koja označava osećanje krivice progonitelja Roma i Sinta – što je u tesnoj vezi s „Aušvic sindromom“ – osećanjem krivice pojedinih Roma i Sinta što su rođeni kao Cigani – što je blisko povezano s fenomenom samomržnje o kome se govori u istoimenoj knjizi nemačkog filozofa jevrejskog porekla Teodora Lesinga (videti odrednicu Lesing).

Cigani, naziv čuvene poeme Aleksandra Sergejeviča Puškina (1799–1837). Autor jednog od najboljih tekstova o ovoj poemi jeste Juri Domrovski (1909–1978), romski pisac iz Moskve, koji je bio u zatočeništvu u Sibiru. Puškinovu poemu, koja je nastala u doba kada je bio u progonstvu u Besarabiji, gde se družio s Romima, pominje i Fjodor Dostojevski (1821–1881), koji je u *Zapisima iz mrtvog doma* (1861) opisao lik Roma Kuljikova.

Cigani lete u nebo, naslov je sovjetskog filma snimljenog 1975. na osnovu knjiga ruskog književnika Maksima Gorkog (1868–1936) *Makar Ćudra* i *Starica Izegrilj*. Režiser ovog mjuzikla, koji je postao popularan širom sveta, jeste Emil Vladimirovič Loteanu (1936–2003), koji je pre toga snimio film *Lautari*. Moldavski kompozitor Eugen Doga (1937–) zasluŹan je za popularnost i uspeh ovog filma, u kojem glumica Svetlana Toma tumači Radu.

Ciganski baron, muzičko delo Johana Štrausa (1825–1890), austrijskog kompozitora.

Ciganske pesme jesu muzički ciklus nemačkog kompozitora Johanesa Bramsa (1833–1897). U Opusu broj 103 nalazi se 11 pesama. U opusu broj 112 ima četiri pesme, a nastao je u

saradnji s Hugom Cenratom (1845–1906) iz Beča.

Ciganske priče, naslov antologije koju je priredio istoričar turske književnosti Tahir Alangu (1915–1973). Ova izuzetno vredna antologija sadrži, pored tekstova autora iz Turske, i priče o Romima iz pojedinih evropskih zemalja. Jugoslavija se predstavila pripovetkom Branka Ćopića (1915–1984). Knjiga se pojavila 1972. godine.

Ciro, romski naziv za vreme, kratko vreme.

Cvetković Dragiša (1893–1969), predsednik Kraljevine Jugoslavije, čije ime je povezano sa značajnim istorijskim događajima pre i na početku Drugog svetskog rata. S Vlatkom Mačekom (1879–1964) potpisao je sporazum o osnivanju Banovine Hrvatske, za šta se inače zalagao knez Pavle, kao namesnik Kraljevine Jugoslavije. Prvobitno vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS), Maček, inače potpredsednik jugoslovenske vlade, zahtevao je da u sastav u, Hrvatske budu Boka kotorska, Dubrovnik, Srem, deo Bačke, delovi Bosne i Hercegovine. Ti zahtevi, osim pripajanja Dubrovnika i nekih drugih delova, nisu ispunjeni, niti je definitivna granica Hrvatske bila određena. Sporazum je potpisan 26. avgusta 1939. godine. Za čelnika Banovine imenovan je Ivan Šubašić (1892–1955). Drugi događaj bio je Sporazum o pristupanju Trojnom paktu, koji je potpisan 25. marta 1941, a poništen dva dana kasnije, 27. marta, kada su u Beogradu održane velike demonstracije, organizovane od strane britanske obaveštajne službe. Cvetkovića, zajedno s njegovom vladom, zbacili su s vlasti predstavnici vojnog puča. Cvetković, romsko-cincarskog porekla, bio je nakon toga više puta hapšen. Iz zemlje je pobjegao 4. septembra 1944. godine. Preko Bugarske, Turske i Italije stigao je u Pariz, gde je ostao do svoje smrti. U međuvremenu je rehabilitovan.

Čandra Krišan (1914–1977), indijski pisac (rođen u Radžastanu) koji je na hindi i urdu objavio veliki broj knjiga i filmskih scenarija. U knjizi *Devojka i hiljadu cvetova*, koja je prevedena na srpskohrvatski jezik, pripoveda se o tegobnom životu i nesrećnoj sudbini devojke Lači, koja je, u autorovoj verziji, predstavljena kao Romkinja. Pored ove knjige, u kojoj je opisana slepa Lači (koja je, kao što njeno ime označava, „dobrog i plemenitog roda“), prema dostupnim podacima, postoji i prevod *Bengalskih balada* na nemački (Lajpcig, Insel-Verlag, 1976), koje govore o „indijskim Romima“, kao i prevod dela *Mahudža, lepa Ciganka* na engleski jezik. Deo ove vrste indijske literature jeste i priča čiji je autor Mazurudin Ahmed, autor knjige *Indija bez čuda*, koja se pojavila 1943. u Lajpcigu. U toj priči pripoveda se o Pritviju Radžu Čauhanu, koji je bio romskog porekla, i kralju Kanaudža, Džajčandri, čija je kći bila Pritvijeva supruga. Pošto je u očima kralja Kanaudša Pritvi bio njegov najveći rival, odlučio je da povede rat protiv njega. Međutim, tast je od zeta doživljavao poraz za porazom. Da bi mu se osvetio, kralj Kanaudža pozvao je Muslimane uz Avganistana u pomoć. Muslimani su najzad porazili Pritvija, a muslimanski general Kutbuddin Ajbak (1150–1210) izgradio je minaret Kutub Minar, visok 73 metra i džamiju u Delhiju, objavivši tako pobjedu i nadmoć islama u Indiji.

Časopisi o Romima internacionalnog karaktera i značaja jesu *Gypsy Lore Society* (1888) u Liverpoolu, *Etudes tsiganes* (1955) u Parizu, *Lačo drom* (1978) u Rimu, *Roma* (1976) u Čandigaru i *Aušvic – Birkenau* (1999) u Berlinu.

Čena, romski naziv za minduše.

Čoxano, naziv za vampira. Verovanje u duhove ili vampire veoma je rasprostranjeno među Romima.

Čhuri ili **čhurik**, romski naziv za nož.

Čhurara, nožari, podgrupa koja pravi i prodaje noževe.

Čhave, naziv za romsku decu. Deo ove skupine jesu **čhavre**, dečaci, mladići; **čhora**, devojčice, devojke. (Dečaci koji nisu romskog porekla jesu **rakle** a devojčice su **raklja**.)

Dad, romski naziv za oca. (U staroj Indiji to je, na sanskritu, bio naziv za dedu s očeve strane.)

Daj, romski naziv za majku. (U staroj Indiji to je, na sanskritu, bio naziv za babu s očeve strane.)

Dar, romski naziv za strah ili strepnju. Postoje još i **traš** i **bajo**. (Sve tri reči su sanskritskog porekla.) Strah je po definiciji temeljni pojam koji izražava stanje u ljudskom biću kada se ono suočava s nekom pretećom situacijom, počev od telesne reakcije, preko osećanja nesigurnosti, do brige o svom izgledu i dostojanstvu. Pritom, treba razlikovati neodređeni strah od straha koji je ciljno usmeren. Kao zbirni pojam, strah obuhvata, kako su objasnili psiholozi, čitav niz osećanja čiji su zajednički imenitelj nesigurnost i zabrinutost. Reakcije i ponašanje zavise od tipa ličnosti. U romskoj zajednici – uslovljeno kulturom romskog naroda – strah uvek prati osećanje stida. Ovaj mehanizam vraća pojedinca u krilo zajednice, koja mu savetima, podrškom i solidarnošću pomaže da ne padne u očajanje. Analiza straha u romskoj zajednici, čiji su pripadnici gotovo svakodnevno izloženi strahu i strepnji, predstavlja veliki izazov za romologiju. Tradicija Roma pokazuje da su sloboda i ljubav najbolji „lek“ protiv straha i strepnje.

Das (pl. **Dasa**), starosedeoeci Indije koje su Ariji primorali da se povuku na jug ovog potkontinenta. Ali, u jezičkom pamćenju Roma ostali su sačuvani ovi nazivi. Ženski rod ovih imenica glasi: Dasni (pl. Dasnja).

Deleanu Jan Budaj (1760–1820), „rumunski Homer“, kako ga predstavljaju pojedini istoričari rumunske književnosti – potiče iz romske porodice koja je živela u selu Cigman, nedaleko od Hunedora u Transilvaniji. Kao izrazito darovit, studirao je u Beču teologiju, filozofiju i pravo. Doktorirao je teologiju. Kad se vratio u Rumuniju, dobio je mesto gim-

nazijskog profesora u Blažu. Međutim, pod pritiskom tadašnjeg klera, morao je da napusti službu. Prelazi u ukrajinski grad Lavov, gde radi na pravnim poslovima. Ovaj „genijalni pesnik“, kako su ga doživeli pojedini tadašnji rumunski intelektualci, pisao je svoj ep *Ciganijada* u periodu od 1805. do 1812. godine. (U celini je ugledao svetlost dana tek 1925. godine.) Deleanu je paradigmatičan primer stradalnika zbog njegovog romskog porekla. On je osvetlio svoj slučaj u pismu prijatelju, rumunskom filologu Petru Majeru, čije ime danas nosi Univerzitet u Trgu Murešu. Kao dobrovoljac, učestvovao je u nemačko-turskom ratu, na strani Nemačke. Tako je stigao u Egipat, gde je napisao pismo Majeru. Ovo pismo Deleanu je završio sledećim rečima: „Pošto si ti takođe Ciganin, kao i ja, treba da znaš da je jedna stvar imati poštovanje i napisati nešto za naše Cigane. Oni treba bolje da shvate kakve su pretke imali i da se poduče kako se ne bi prepustili ludostima, u slučaju ako bi dospeli u takvu situaciju. Sigurno je, ja sam – kao što pojedini istoričari danas čine kad traže poreklo svog naroda, šminkajući ga raznim događajima i izvodeći njegovo poreklo čak od Boga – dodao mnoge neistine i izmislio razne događaje koji su pohvalni za naše Cigane. Ja volim samo istinu. Ukoliko moj poduhvat uspe, onda ćeš dobiti od mene i druga dela u kojima nema šegačenja, već ozbiljna, sasvim herojska. Da si mi zdrav.“ Kritičko izdanje *Ciganijade* pojavilo se tek 1999, zahvaljujući književnom kritičaru i istoričaru G. I. Tohaneanu. U međuvremenu su na pojedinim rumunskim univerzitetima odbranjene doktorske teze o *Ciganijadi*. Jednu od disertacija odbranila je 2015. Danijela Amalija Filip na Univerzitetu Kluž, Napoka.

Denić Slavica, romska aktivistkinja. Odbranila je doktorsku tezu „Rodni identiteti i interkulturalnost: kritička analiza afirmativnih mera na visokoškolskim institucijama Srbije 2000–2013“ na Univerzitetu u Novom Sadu.

Devel, Bog na romskom. Indija, zemlja iz koje potiču Romi, liči na more po kojem plutaju bogovi. Svi bogovi imaju svojstvo Brahmana i Išva, koji su pratvorci sveta bogova. Deva je svetleći bog, Išvara najviše božanstvo, Bhagavan je bog kojem se ukazuje najviša počast, Viratsvarupa oličenje svemira i manifestacija svemira, Darmadeva je bog pravednosti itd. Propuštajući plutajuća božanstva kroz „filter“, čovek stare Indije je Brahmana, stvaraoca sveta, stavio na prvo mesto – njegova supruga, Sarasvati, boginja jezika, nauke, umetnosti i muzike, na drugom je mestu. Potom slede Višnu, koji održava svet, Lakšmi, boginja sreće, Rama, bog savršene ljubavi, Šiva itd. Za Rome najveći značaj imali su Devel, Rama, Šiva i njegova supruga Kali, zajedno s božicom Sarasvati. Oni su obavljali rituale i molitve u hramovima koji su građeni ispod zemlje – **khangiri**. (Drugi tip hrama zvao se **udajgiri**. Na hindi jeziku **giri** je crkva.) Obrede su organizovali i vršili sveštenici – **rašaja**. Oni su čitali i pevali svete tekstove i izgovarali molitvu, kojom se obraćaju glavnim božanstvima Devalu i Šivi, njihovom duhu i telu, pominjući pritom njihovo telo i sve njihove telesne organe. Taj erotski aspekt je veoma bitan deo njihovih rituala i molitvi. Vršeni su redovno obredi ubijanja demona pomoću Šivinog trozupca – **trušula**, koji se celivao kao što hrišćani celivaju krst. Na kraju obreda, koji je trajao dugo, vernici su se okrepljivali svetim jelom i pićem. Prastara religija Roma bila je mnogobožacka religija hinduističkog tipa. Božica Kali ili Durga bila je mešavina elemenata praistorijskog kulta Velike majke i Kali. Iz te mešavine,

pod nazivom Bibi, nastala je zaštitnica dece. Njen „hram“ je rodno drvo, koje ima značenje tabua. Preživeli ostatak ženskog božanstva iz indijske religiozne prošlosti jeste Patradji, „Uskrs“. To je, u stvari, *crossing* (ukrštanje) Patradji i Uskrsa, kao što je to slučaj i u proslavi Đurđevdana – Indra i Sveti Đorđe. Oblike koje su imali u Indiji zadržali su Devel i pojedini elementi vezani za Šivu, pre svega njegov falus.

Dijalektologija, filološka disciplina koja proučava varijantne oblike u okviru jednog jezika, razlikujući pritom narečje, dijalekt, supdijalekt i idiolekt. Što se tiče romskog jezika, broj dijalekata varira u zavisnosti od istraživača i geografske oblasti u kojoj se govori Roma istražuju i analiziraju. Franc Miklošič (1813–1891), Austrijanac slovenačkog porekla, izvršio je najveći uticaj na istraživače romskog jezika i njegovih dijalekata u Evropi.

Dijalektometrija, sociolingvistička ili etnolingvistička metoda koja se primenjuje radi preciznijeg utvrđivanja stepena bliskosti između dva dijalekata ili više dijalekata. Ovu metodu je na dijalekte u romskom primenio Marsel Kortijade.

Dimić Momčilo Moma (1944–2008), književnik srpskog porekla. Svojom knjigom *Ciganski krevet* i pesmom o romskoj majci doprineo je odbrani čovečnosti i dostojanstva Roma. Stavljajući se na stranu onih koji su oličenje poniženih i prezrenih, Dimić je, u duhu najbolje i najdublje evropske književne tradicije o Romima, čiji su temelj dela i stvaralaštvo Lorke, Kristijana Morgenšterna, Kostisa Palamasa ili, recimo, Janka Polića Kamova, autora *Pjesme nad pjesmama*, napisao poemu koja predstavlja neprevaziđeni uzor literarnog stvaralaštva u Srbiji o Romima. Zahvaljujući Dimiću, prevedene su priče romske spisateljice iz Švedske Katarine Tajkon *Priče o Katici*, s Dimićevim komentarom.

Dimić Trifun (1957–1987), bavio se sakupljanjem romskih narodnih umotvorina, pre svega, narodnih pesama, kletvi i zakletvi. Preveo je Novi zavet sa srpskog na romski.

Dinicu Grigorije (1889–1949), čuveni rumunski violinista romskog porekla. Održao je koncert 1937. u Parizu, a 1939. u Njujorku.

Distanca, internacionalni naziv za odstojanje, razmak, udaljenost. U socijalnoj psihologiji, sociologiji i romologiji ovaj termin koristi se za odnos koji iskazuje većinski narod prema manjinama. U gotovo svim zemljama Evrope, pa i šire, većinske populacije ispoljavaju najveću distancu prema Romima (videti socijalna distanca).

Dombrovski Juri (1909–1978), romski književnik iz Moskve, autor više romana od kojih je najpoznatiji *Čuvar starina*, koji je objavljen na srpskom. U doba staljinizma prognan je u Sibir i tamo je više godina bio u logoru. Njegova svedočenja su vredan prilog staljinologiji i opisima staljinokratije.

Dragici Damijan (1970), američki džez muzičar iz Bukurešta, romskog porekla. Dragici je završio studije muzike u Atini, doktorirao je na Bostonskom univerzitetu s najvišom ocen-

om, a džez muzikom se bavi u Los Anđelesu.

Duraković Nijaz (1949–2012), profesor na Fakultetu političkih nauka, na kom je predavao Upporedne političke sisteme i Međunarodne odnose, i Pravnog fakulteta Sarajevskog univerziteta, na kojem je predavao Savremene pravno političke sisteme. Bio je istaknuti politički funkcioner, poslednji predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (1989–1990) i funkcioner partije koja je stvorena transformacijom Saveza komunista. Autor je 16 knjiga. Potiče iz romske porodice u Stocu. Rat je proveo u Sarajevu.

Društvo (lat. *societas*, prijateljska veza, *socius*, partner), predstavlja celinu koja je sastavljena od muškaraca i žena različitog uzrasta, koji žive na jednom ograničenom prostoru i u određenom vremenu, među kojima su uspostavljeni određeni društveni odnosi, a pojedinci imaju pretpostavljene ili utvrđene društvene uloge i status. Kao organizovani društveni sistem, društvo koje može biti poluotvorenog (ili poluzatvorenog) tipa ima svoju strukturu i dinamiku. Struktura društva sastoji se od **ekonomske osnove** (proizvodnje materijalnih dobara i stvaranja uslova za zadovoljenje osnovnih ljudskih i društvenih potreba) i **nadgradnje** (društvena svest, religija, moral, filozofija, nauka, umetnost itd.). Svako društvo mora imati faktore dinamike i razvoja. Istorijski gledano, društveni oblici bili su horda, rod i pleme, narod, nacija i država i njen aparat. Primarne ustanove svih oblika jesu brak i porodica. Najranija društva jesu društva lovaca i sakupljača, nakon kojih su nastala agrarna i stočarska, tradicionalna, industrijska i globalno društvo, čije je formiranje u toku.

Dvorniković Vladimir (1888–1956), hrvatski filozof i etnokarakterolog, napisao je tekst o „karakteru“ Roma koji je objavljen u njegovoj knjizi *Karakterologija Jugoslovena*, koja je objavljena pre Drugog svetskog rata, 1934, u izdanju „Kosmosa“, a obnovljena dva puta tokom devedesetih godina XX veka u izdanju beogradske „Prosvete“. Dvornikovićev tekst o Romima natopljen je rasizmom i klišeima i jedan je od tekstova na srpskohrvatskom jezičkom prostoru koji su primer paradigmatičnog ocrnjivanja romskog naroda uopšte.

Država (romski raštra), oblik organizacije društva na stupnju razvitka na kome se društvo cepa na slojeve, staleže i klase, jer su im interesi suprotni. U takvoj situaciji neophodna je organizacija koja će sukobljene strane držati na okupu, u „granicama poretka“. Postoje razne definicije države, u rasponu od antičkog doba, preko hrišćanstva, preko Tomasa Hobsa (1588–1679), Džona Loka (1632–1704), pa do našeg doba. Različita društva stvarala su različite države. Različiti su ustavi, zakoni, vlade i parlamenti. Političke partije produšile su dušveni jaz, naročito od kada su postale „preduzeća“, kako se izrazio Maks Veber. Bez obzira na oblik i uređenje, nijedna država nije usrećila ljude. Još je Sofokle uočio da je država prestala da postoji onog trenutka kad je postala svojina pojedinca. „Država to sam ja!“, izjavio je Luj XIV. Sve dok postoji država, nema slobode, govorili su treći. Pravnu državu treba odvići od stezanja pesnice. Maks Veber je upozorio na to da je državi najmiliji monopol na fizičko nasilje. Romi, u čijem su jeziku očuvani indijski nazivi za državu – stan i raštra – imaju sledeće izreke: Oči države su uši ljudi koji rade u njenim tajnim službama.

Užasna država je najstrašniji užas! Ako država unesrećuje svoje sinove i kćeri, doživeće da je oni ruše. Država je država dok se svim silama bori protiv kriminalaca i zločinaca. Protiv zločinačke i kriminalne države treba primeniti samo jednu meru – srušiti je! Lakše se podnose užasi u državi nego užasna država! Mnoge države nude svojim podanicima izbor između zla, lošeg i rđavog. Dok su bili u Indiji, Romi su živeli u državama koje su imale republikansko uređenje. Naravno, oni su svedoci mnogih političkih i, naročito, socijalnih nepravdi. Ali, upotreba nasilja bila je kontrolisana. Posle egzodusa, oni su kao stranci postali podanici carstava i kraljevina, imperijalnih tvorevina i apsolutističkih vladavina i diktatura različitih vrsta. U državama koje su oličenje vladavine prava živeli su retko i vrlo kratko. „Crno mleko“ koje su pili „ujutro“, „u podne“ i „uveče“ izoštrilo im je mehanizme i čula, pa mogu da naslute i anticipiraju događaje koji će se dogoditi u bliskoj budućnosti u nekoj državi.

Dukađin Leka (1420–1481), autor Kanona i vođa otpora i borbe protiv osmanske vlasti. Njegov otac Pavle bio je knez do 1461, pa ga je Leka nasledio. Prema nekim izvorima, Leginog sina ubio je neki Rom. Očekivalo se da će Leka Dukađin pobiti sve njegove sunarodnike ili ih proterati s teritorije koja je bila pod njegovom vlašću. Dukađin je, međutim, rekao: „Za metalik (novčana jedinica, marjaš = 5 para) ne kupuju se dva simita (hleba), pa ni za krv ne treba više no jedna krv.“ (Reč je o krvnoj osveti, koja je kao kazna sastavni deo tradicionalnog pravnog kodeksa, koji je uredio sam Dukađini.)

Đorđević Tihomir (1868–1944), etnolog, profesor Filozofskog fakulteta, član SANU. Doktorirao je u Nemačkoj, na Univerzitetu u Lajpcigu, s tezom o Romima u Srbiji. Jedna od glavnih teza formulisana je u obliku pitanja: Čime se Cigani drže kao narod? Đorđević je odgovorio da su to zanimanja. Ovaj odgovor nije tačan, jer izvan Indije izbor zanimanja određivale su u velikoj meri potrebe stanovništva zemlje u kojoj su privremeno ili duže boravili. Zanimanje koje bi unapred bilo određeno, kao što je to po pravilima kastinskog sistema, nije u drugoj sredini funkcionalno, niti održivo. Na primer, zamislimo 1.000 kovača ili muzičara na jednom mestu, u jednom regionu. (To je u izvesnoj meri bio razlog za seobe.) Suštinski odgovor na postavljeno pitanje može biti način života ili rasna diskriminacija, nezavisno od motiva. Odnosno, pogromi i progoni, što je bio najčešći slučaj u Evropi. Drugo ključno pitanje tiče se romske kulture i formulisano je u obliku pitanja: Šta, zar i Cigani imaju kulturu? Đorđevićev odgovor na ovo pitanje je deskriptivan, u vidu nabiranja predmeta koje Romi izrađuju, vidova i oblika njihovog usmenog stvaralaštva, od kojih su mnogi – kako je tvrdio – preuzeti iz usmene tradicije i kulture drugih naroda i folklora. Rečju, kultura se tretira izvan društvenog sistema i nezavisno od strukture društva, a društvo se tretira kao pojava bez kulture i kulturnih vrednosti. Ako je kultura ljudsko lice naroda – kako se govori i dokazuje u ovoj knjizi – onda su Romi narod bez ljudskog lica u interpretaciji Tihomira Đorđevića, čije su poglede i metod prihvatili mnogi etnolozi u Srbiji koji su istraživali život i kulturu Roma.

Đurić Rajko (1947–2020), završio je studije filozofije i doktorirao sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Bio je novinar lista *Politika* i urednik njene Kulturne

rubrike. Autor je više od 500 publicističkih tekstova koji su objavljeni u raznim časopisima bivše Jugoslavije i tridesetak knjiga (zbirki pesama i stručnih knjiga) od kojih su neke prevedene i štampane u Nemačkoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji, Italiji, Španiji, Poljskoj, Mađarskoj, Rumuniji, SAD, Japanu itd. Bio je prevodilac u filmu *Skupljači perja* Aleksandra Saše Petrovića i koscenarista filma *Dom za vešanje* Emira Kusturice. Napisao je dramu *Ubiti Zorana Đinđića*, koju je režirao Zlatko Paković. Dobitnik je većeg broja priznanja i nagrada, među kojima su američka nagrada Fonda za slobodno izražavanje u Njujorku, „Kurt Tuholski“ švedskog PEN centra u Stokholmu, Instituta za Otvoreno društvo u Budimpešti itd. Nominovan je više puta za Nobelovu nagradu za književnost. Predsednik je Internacionalne romske akademije za umetnost i nauku, koja je osnovana 2011. i član je Odbora za proučavanje života i običaja Roma SANU.

Džafo Nikola (1950), slikar romskog porekla iz Novog Sada. O njemu se govori i piše kao o angažovanom umetniku. Tako se i sam predstavlja. Bavi se i scenografijom. Dobio je 2011. nagradu *Politike*.

Džamutro, zet, romski termin za srodstvo, staroindijskog porekla.

Džon Singer Sargent (1856–1925), španski slikar. Autor je slike *Karmensita* 1890. godine.

Eduar Mane (1832–1883), poznati francuski slikar. Autor je slike *Romkinja sa upaljenom cigaretom*.

Elzer Georg (1903–1945), pokušao je 8. novembra 1939. da izvrši atentat na Hitlera. Elzer je bio sintskog porekla. Nažalost, Hitler je izašao iz pivnice 15 minuta ranije i tako izbegao smrt. Elzer je uhapšen i odveden u posebnu ćeliju u Dahau, gde su ga sve do kraja rata čuvali specijalni stražari. Tako je naredio Hitler, jer je bio planiran spektakularan proces posle završetka Drugog svetskog rata i pobede nacista. Elzer je ubijen posle kapitulacije Nemačke i Hitlerovog samoubistva.

Etika, filozofska disciplina ili nauka o moralu. Grčki filozof Aristotel (384–322. godine pre n. e.) podelio je vrline na etičke (one koje se stiču vaspitanjem i oponašanjem uzora) i dijanetičke ili intelektualne (one koje se stiču rasuđivanjem i umovanjem, obrazovanjem), dakle, koje se odnose na svrhu i cilj srećnog života. To su vrline o dužnosti. Kada se čovek u svom delanju pridržava dužnosti koje proističu iz dijanetičkih vrlina, onda on dela po savesti. Na temelju Aristotelovog razvrstavanja vrlina uspostavljena je razlika između normativne etike (koja otkriva moralne principe *a priori*, tj. nezavisno od iskustva, kao što je to činio nemački filozof Imanuel Kant) i deskriptivne etike (koja polazeći od običaja definiše i utvrđuje principe dobra i zla, ispravnog i pogrešnog i tako dalje).

Pošto su Romi indijskog porekla, potrebno je ukratko podsetiti na indijske izvore etike. To su religije hinduizam, budizam i šaktizam. Izvori etike i morala u hinduizmu jesu božanstva Višnu i Šiva i njihove inkarnacije (avatar). Višnu je oličenje kosmičkog poretka. Njegove najvažnije inkarnacije, koje su vernicima etički i moralni uzor, jesu Rama i Krišna. Šiva je

uzor za askete, koji veruju da je Bog odvojen od sveta. Praznici koji su životna radost, hodočašće i sudelovanje u masovnim religioznim svečanostima, lično zdravlje i zdravlje članova porodice, opuštenost, koja se postiže jogom i meditacijom, takođe su etički izvori. Mokša (oslobođanje od smrti i ponovnog rađanja), darma (dužnost koja proističe iz zakona, prava i običaja), karma (spiritualni koncept prema kome nema posledice bez uzroka), Bog, duša, kasta i spiritualna tehnika čine srž hinduizma, pa samim tim jesu izvor etike i morala. Mnogi od pomenutih elemenata sadržani su i u budizmu, koji se definiše kao osvetljenje i budnost. Za dostizanje nirvane, prema učenju budista, neophodno je poštovati četiri istine darme: 1. Život je patnja. 2. Uzrok patnje jeste vezivanje za prolazne stvari i neznanje. 3. Ako se uklone uzroci patnje, onda će se doživeti unutrašnja sreća. 4. Drži se osmostrukog puta. Šaktizam slavi i veliča ženska božanstva – Durfu, Lakšmi, Sarasvati, Kali, Devi, što je zajednička karakteristika svih Roma. Prema tome, glavni uzori za Rome jesu inkarnacije Višnua – Rama i Krišna i ženska božanstva iz šaktizma.

Opšta opasnost, kao što je, na primer, pandemija koronavirusa, pokazala je da u mnogim oblastima života i društva ne postoji etika. Gospodari političke moći i gospodari biopolitike, koji su oficijelno predstavljeni kao glasnogovornici „struke“ – („struka“ bez etike polovinom prošlog veka je kapitulirala, jer je za ciljeve moćnika vršila monstruozne pseudonaučne eksperimente!) – pokazalo se da mogu uspešno sarađivati na štetu ljudi i društva. Kako se ispostavilo, ni jedna, ni druga strana ne drže do etike. To iskustvo je takoreći poziv na uzbunu da se etika mora uvesti u sve značajne oblasti ljudskog i društvenog života: antropeotika, bioetika, demografska etika, etnoetika, epidemiološka etika, etika eksperimenata u genetici, ekoetika, etika i resursi, politička etika, etika ishrane, etika trgovine i poslovanja, tehnička i tehnološka etika, etika menadžmenta, etika bankarstva, sudska etika, školska etika itd. Kapitalizam je „upregao“ za svoje ciljeve pedagogiju, psihologiju i sociologiju, pa su one uključene u mnoge ljudske i društvene sfere. To takođe treba da bude predmet etike. Naravno, u njenom fokusu moraju se nalaziti politika, političke institucije i ustanove, političke partije, sigurnost i bezbednost, mediji itd. Etika ove vrste treba da bude koncipirana u skladu sa evropskim merilima a za potrebe njenog stvaranja treba angažovati najuglednije etičare sa svetskih i evropskih univerziteta. U komitete za etiku ne mogu biti birani predstavnici bilo koje sfere moći, niti predstavnici političkih partija. Za razliku od „naučnih servisa“ koji snabdevaju državu i njene organe o građanima, komiteti etike treba da budu „servis“ građana o državi, njenim i paradržavnim organima.

Etnografija, opisivanje pojava iz materijalne i duhovne kulture pojedinih naroda. Predmet njenog proučavanja jesu još i poreklo i razvoj naroda. Na osnovu tih proučavanja stvaraju se etnografske zbirke i etnografski muzeji.

Etnologija, nauka o narodima, koja proučava njihov postanak i razvitak i njihovu kulturu. Ona pokušava da otkrije specifičnosti naroda, kao i ono što je zajedničko što većoj grupi naroda. U tom smislu, ona se prepliće s kulturnom antropologijom, ali i pojedinim drugim društvenim naukama, na primer, arheologijom, istorijom, muzikologijom i tako dalje.

Eugenika, u XIX veku zamišljala se kao biosocijalna nauka koja treba da stvori program za poboljšanje ljudske vrste i sprečavanje „inferiornih“ pojedinaca i grupa da kvare „dobre gene“ na taj način što će im se sterilizacijom onemogućiti da imaju decu (grč. *eu genos*, dobri geni, reči su od kojih je nastao naziv eugenika). Frensis Galton (1822–1912), koji je bio rođak Čarlsa Darvina (1866–1944), smatra se osnivačem ove pseudonauke, čiji su fanatički nastavljači bili Amerikanci Čarls Devenport (1866–1944), biolog, i Medison Grant (1865–1937) a naročito naučnici u Nemačkoj koji su bili sledbenici Adolfa Hitlera. Alfred Plec (Ploetz 1860–1940), jedan od osnivača Instituta za negu nasleđa i rase u Gisenu, autor je knjige *Eutanazija u NS državi*, a Eugen Fišer (1874–1967), Ervin Baur (1875–1967) i Fric Lenc (1887–1976) autori su knjige *Osnovi ljudskog nasleđa i rasna higijena*, koja je u nacističko doba imala ugled „standardnog dela“. Hitlerovo uverenje prema kojem „ljudski život ima vrednost samo onda kada je u službi rase ili društva“ delili su mnogobrojni nemački naučnici i, naravno, svi pripadnici nacističke partije. Nemačka je već 1934. donela Zakon o sprečavanju rađanja potomstva ljudi s naslednim bolestima, na osnovu kojeg je ubijeno mnogo ljudi a oko 350.000 je podvrgnuto sterilizaciji. Šljam je, po rečima Tomasa Mana, dobio priliku da brine o čistoti nemačke rase, uništavajući svakodnevno živote ljudi koji „odstupaju od arijevskog ideala“, koji je nastao u glavi sumanutih ljudi. Ideje iz eugenike, samo pod drugim imenima, nastavile su da žive i posle završetka Drugog svetskog rata. U jeku raspada Jugoslavije i početka ratova, u Beogradu se eugenika popularisala tako što su „informacije i uputstva“ ostavljani u poštanskim sandučićima građana i popularisane knjige, među njima i *Moja borba* Adolfa Hitlera.

Eudemonizam (Eudemova etika), izraz koji označava „srećnog čoveka“ („baxtalo manuš“). To je čovek čiji život ima sveopšte razloge da se smatra srećnim. Kasnije, prema teoriji Epikura (341–270. godine pre n. e.), sreća je definisana kao unutrašnje duševno svojstvo, mir i blaženstvo. To treba da bude cilj svakog individualnog života. Za razliku od individualnog, socijalni eudemonizam jeste dobrota celog društva. To je sreća najvećeg mogućeg broja ljudi. Prema shvatanju nemačkog filozofa Imanuela Kanta, dobrobit može da bude cilj našeg delanja samo kad se radi o drugima. Kad se radi o nama samima, cilj mora da bude dužnost.

Ežen Delakroa (1798–1864), francuski slikar. Autor slike *Gec i Romi*.

Farhi Moris (1935–2019), dugogodišnji potpredsednik Međunarodnog PEN centra, zahvaljujući kojem je osnovan i Romski PEN centar. Autor je većeg broja knjiga, među kojima i literarno-istorijskog dela *Deka duga*, čija je tema holokaust Roma. Jevrejsko-turskog porekla, rođen u Solunu, imao je velike simpatije za Rome, o kojima je govorio kao o „braći po istorijskoj sudbini“. To je bio odista čovek velikog uma i srca, građanin sveta koji je svojim životom i delom dokazao da je čovečnost bila uvek njegov životni cilj.

Filmovi o Romima snimani su u mnogim zemljama Evrope i SAD. Jedan od najstarijih jeste nemi film *Karmen* koji je, prvo 1918. u Nemačkoj, a zatim 1921. u SAD, režirao čuveni nemački reditelj jevrejskog porekla Ernst Lubič (1892–1947). Američka verzija nosi naslov

Romska krv (*Gypsy Blood*). Karmen tumači čuvena glumica poluromskog porekla iz Poljske Pola Negri (1897–1987), koja je bila holivudska zvezda. Njen blizak prijatelj bio je Čarli Čaplin. *Karmen*, mit umetnosti XX veka, producirao je takođe u SAD Oto Ludvig Preminger (1905–1986). Reč je o mjuziklu koji je nastao 1954. godine. U ulozi Karmen pojavljuje se Doroti Dandridž (1922–1965). Španski reditelj Karlos Saura (1932) snimio je takođe film *Karmen*, koji je 1985. bio nominovan za Zlatnu palmu Filmskog festivala u Kanu. Vilijam Diterle (1893–1972) snimio je 1936. film po romanu *Bogorodična crkva u Parizu* Viktora Igoa (1802–1885). U Rusiji je 1929. režiser Fjodor Aleksandrovič Ocep (1885–1949), u koprodukciji s Nemačkom, snimio film *Živi leš*, kako se inače zove delo L. N. Tolstoja (1828–1910). U ovom filmu igrala je čuvena glumica Ana Sten (1908–1993), koja je, zatim, postala holivudska diva. (Ona i Ocep su tokom snimanja ovog filma u Nemačkoj odlučili da emigriraju iz SSSR-a.) Posle Lotjeanua, koji je sedamdesetih godina XX veka snimio filmove *Lautari* i *Cigani lete u nebo* (videti *Cigani lete u nebo*), snimljeni su filmovi po knjizi *Ciganka* Aza ukrajinskog pisca Mihaila Starickija (1840–1904) i *Cigani* po istoimenom romanu Anatolija Kalinina. Budulaja – kako se zove glavni lik romana i uloga u filmu, koji je 1985. doživeo „povratak“ – tumačio je moldavski glumac Mihai Volontir (1934–2015). S temom Roma proslavio se Aleksandar Petrović (1927–1995), kome je 1968. za film *Skupljači perja* pripala Zlatna palma Filmskog festivala u Kanu. Bez sumnje, to je dosad najbolji umetnički film, koji pripada tzv. crnom talasu. Veliki uspeh doživeo je i film *Dom za vešanje* Emira Kusturice (1954). Filmovi s romskom tematikom snimljeni su u Mađarskoj, u čijem se glavnom gradu počev od 2016. održava filmski festival „Ake dikhea?“ („Hoćeš da gledaš?“), zatim, u Švedskoj, Finskoj, Slovačkoj, Sloveniji, Bosni, Makedoniji i tako dalje.

Fonseka Izabela (1961–), istoričarka iz Njujorka čiji je otac Gonzalo Fonseka (1922–1997) bio poznati skulptor iz Urugvaja. Ona je autorka knjige o Romima, koja je objavljena pod naslovom *Sahrani me uspravno*, kako u stvari glasi jedna romska izreka: *Praxosar man pe punre, te dikhav po Del upre!* Ova knjiga imala je veliki uspeh, jer je prevedena na mnoge jezike sveta i doživela je brojna izdanja. (Prevedena je, između ostalog, i na hrvatski jezik.)

Flamenko, označava grupu andaluzijskih pesama i igara. Muzika se sastoji od pevanja (*cante*), instrumentalnog izvođenja (*toque*), igre Roma (*gitana flamenco*) i plesa (*baile*). Flamenko ima veliki broj različitih oblika, koji se nazivaju palo. Oblici se razvrstavaju u zavisnosti od metrike (*compas*), ritmike i tempa, zatim od tonaliteta, melodike i harmonije. Od 2010. flamenko se tretira kao deo španskog nasleđa, a od 2014. izučava se u školama.

Fo Dario (1926–2016), poznati italijanski dramski pisac. Dobitnik je Nobelove nagrade za književnost 1997. i autor knjige *Razza di zingaro*, čija su tema život i sudbina sintskog boksera Johana Trolmana Rukelija (1907–1944), koga su, posle ponižavanja, ubili nacisti u koncentracionom logoru u Vitenbergu. Fo je objavio ovu knjigu da bi vratio dostojanstvo poniženom čoveku. Trolman je rehabilitovan 9. juna 2010. godine. U berlinskoj četvrti Krojberg podignut mu je spomenik u obliku bokserskog ringa.

Franz Filomena (1922–), jedina preživela žrtva holokausta Roma koja je još u životu. Bila je zatočenik u Aušvicu. U razgovoru s autorom ove knjige, objasnila je da su je od smrti spasile „njena lepota i ljubav“. Na pitanje koji trenutak iz Aušvica je ostao u njenom pamćenju, ona je odgovorila: „Kad su me ošišali i primorali da se pred nacistima pojavim naga i tuširam ledeno hladnom vodom! Nakon toga, samoubistvo me je morilo mesecima. Ali mi je ljubav pomogla da se oslobodim more! Da li možete da pretpostavite šta znači kad vas danonoćno mori samoubistvo u Aušvicu, gde život ne vredi ništa, a vaš život je prosut na zemlju kao voda iz razbijene čaše!“ Ona je u svojoj knjizi *Moj holokaust* opisala svoj život „posle nulte tačke“. O tome svedoče još i knjige *Užareno staklo* Ota Rozenberga (1927–2001) koji je, između ostalog, kao dečak čistio Mengelove čizme svakog jutra u Aušvicu – Birkenau, zatim knjige Čaje Stojka (1933–2013), koja je bila, sa svojom braćom, u Aušvicu – Birkenau (gde se nalazio Ciganski porodični logor i Bergen-Belzenu). Dokumentacioni i kulturni centar u Hajdelbergu dao je dosad najveći doprinos aušvicologiji i aušvicokratiji. U novije vreme, stradanje Roma inspiracija je romskih pisaca i pesnika, dramaturga, filmskih reditelja, slikara i kompozitora.

Gadžo (pl. Gadže), romski naziv za nerome, poput Gojim, kako se nazivaju oni koji ne pripadaju jevrejskom narodu.

Gatlif Toni (1948), Rom alžirskog porekla. Živi u Parizu od 1960, gde je kao filmski režiser postigao međunarodno priznanje. Najviše se proslavio filmovima o Romima *Cante Gitano* (1981), *Les Princes* (1982), *Lačho drom* (1993), *Gadžo dilo* (1997), *Me sem Rom* (1998), *Korkoro* (2009) itd. Dobitnik je većeg broja priznanja, među kojima je i nagrada Filmskog festivala u Kanu za film *Dilo gadžo*.

Genocid, pojam koji se koristi u istoriji i međunarodnom pravu. Nastao je od grčke reči **genos**, što znači poreklo, rod, narod, i glagola *caedere* iz latinskog, što znači ubiti. Ovaj termin je prvi upotrebio Rafael Lemkin (1900–1959), Jevrejin poljskog porekla, 1933. na kongresu pravnika u Madridu. Odmah nakon završetka Drugog svetskog rata počeo je da se koristi u političkim i zakonskim aktima Ujedinjenih nacija i mnogih država.

Grupa, internacionalni termin koji se odnosi na udruživanje ljudi. Koristi se u društvenim naukama. Dva su osnovna motiva i razloga za udruživanje ljudi: 1. osećanje pripadnosti i sigurnosti koje obezbeđuje pripadnost grupi; 2. ostvarenje zajedničkih ciljeva i savladavanje teškoća. Prema tipu, grupe mogu biti porodične, neformalne prijateljske i formalne organizovane grupe. Na osnovu trajanja, mogu se klasifikovati na trajne i kratkotrajne. Prema veličini, na male i velike, lokalne i internacionalne. Zajednički interesi i interakcija između njenih članova jesu glavne odlike grupe.

Gilzenbah Rajmer (1925–2001), književnik iz Brodovina, Nemačka, napisao je više knjiga o romskim zatočenicima u koncentracionim logorima i njihovim potomcima. Njegovo trotomno delo *Svetska hronika Roma*, koje je nezaobilazan istorijski izvor, sadrži mnoge podatke koji su korisni za romološka istraživanja.

Goga, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Gola, romsko žensko ime staroindijskog porekla, znači „okrugla“.

Goli, romsko muško ime staroindijskog porekla, znači „okrugli“.

Goro (pl. Gore), romski naziv za stranca. Pretpostavlja se da ovaj naziv potiče od imena Mahmuda Gora, osvajača Indije, nakon čije pobeđe je usledio drugi egzodus Roma iz Indije.

Guga, praznik zmijske i zmajске u Harijani, čiji je naziv očuvan u romskom.

Gune, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Gustav Dore (1832–1883), francuski slikar. Autor slike *Flamenko plesačica*.

Hacis Aleksander (1968–), nemačko-romskog porekla (njegov otac Kostis Hacis jeste Rom poreklom iz Grčke), postao je poznat po tome što je tekstove pesama o Romima, čiji su autori najugledniji grčki pesnici, pevao u pozorištima i snimao na CD. Na primer, proslavio se pevajući pesmu „12 govora Roma“ („Dodekalogos tou Gyftou“), čuvenog pesnika Kostisa Palamasa (1859–1943), koji je autor himne Olimpa (muziku je komponovao Spiridon Samaras, 1861–1917) i himne Atine. Za Hacisa, koji se u svom umetničkom radu i stvaralaštvu držao slogana „iz drugog ugla“, („Alli opsi“), zainteresovao se i Mikis Teodorakis (1925), s kojim je stvorio izuzetno uspešnu muzičku predstavu „Put Grčke je dug“ („Mia zoh Ellada“).

Hajdrih Rajnhardt (1904–1942), bio je „arhitekta holokausta“. Himlerova desna ruka, brižljivo je planirao i pripremao gotovo sve akcije masovnog uništavanja ljudi, do atentata na njega u Češkoj, u kojoj je bio šef protektorata. Priča se da je čak Adolf Hitler doživio Hajdriha kao „čoveka s ledenim srcem“.

Hajnčik Mozes (1939–), Austrijanac, Bečlija, bivši hotelski radnik, specijalizirao se za kalderaški dijalekt. Objavio je više knjiga na nemačkom, od kojih su neke namenjene samostalnom učenju romskog ili za školsku nastavu. Autor je i pojedinih dokumentarnih i TV filmova i sakupljač razne dokumentarne građe, muzičkih kaseti i tako dalje.

Hankuk Jan (1942–), Rom poreklom iz Engleske, profesor univerziteta u Ostinu, Teksas. Autor je mnogih tekstova i knjiga, od kojih je najveću pažnju izazvala *Sindrom parija*. Hankuk je direktor Centra za romske studije i Arhiva i dokumentacionog centra pri Teksaškom univerzitetu u Ostinu.

Heredija Huan de Dios Ramirez (1942–), Rom iz Španije, koji je posle završenih studija na Univerzitetu u Barseloni radio kao radio-novinar, a od osamdesetih godina prošlog veka bavio se politikom. Od 1986. do 1999. bio je poslanik Evropskog parlamenta. Bio je prvi romski predstavnik u Evropskom parlamentu.

Himler Hajnrih (1900–1945), smatra se idejnim tvorcem holokausta. U njegovoj nadležnosti bili su nacistički koncentracijski logori i on je neposredno odlučivao o sudbini Roma i Sinta, kako u nacističkoj Nemačkoj, tako i u Evropi. U Beogradu je bio dva puta, 1941. i 1942, kada se sastao s predstavnicima folksdojčera.

Hibšmanova Milena (1933–2005), profesor za romski jezik na univerzitetu u Pragu. Pokretač i urednik časopisa *Džaniben* i autor *Rečnika romsko-češki*.

Hitler Adolf (1889–1945), austrijskog porekla, vođa nacističke partije, koja je na izborima 1933. dobila 43,9% glasova, što mu je omogućilo da postane kancelar Nemačke. U Drugom svetskom ratu, koji je planirao, izazvao i vodio od 1939. do 1945, stradalo je oko 70 miliona ljudi. Rečenicom: „Voleo sam samo moga psa“, Hitler je najbolje portretisao samog sebe. Kako je objasnio Erih From, on je u stvari mrzeo ljudski rod, sam život. Hitler, čiji je glavni princip bio „princip vođe“, bio je obuzet ideologijom o rasama, pri čemu je trebalo da germanska rasa i nemački narod postanu gospodari, a pripadnici svih ostalih naroda robovi u novom, Trećem rajhu. Samo Jevreji i Romi, koji su „niža rasa“, *Untermensch*, treba da budu potpuno iskorenjeni. Laž, teror i koncentracijski logori jesu glavna sredstva za postizanje tog cilja, koji je Hitler opisao u knjizi *Moja borba (Mein Kampf)*. U početku je tolerisao „jednoglasni partijski pluralizam“, ali je vrlo brzo „pluralizam“ postao njegov i glas njegovih najbližih saradnika, koji su glas naroda slušali još samo u vidu pozdrava „Heil Hitler“ i kao poklič „Deutschland ueber alles“! Inače, malo je poznata činjenica da je Hitler 1939. od jednog poslanika Švedske bio predložen za Nobelovu nagradu za mir! Tomas Man, nemački nobelovac, stanje u svojoj zemlji ovako je prokomentarisao: „Nemcima je bilo dato da prirede revoluciju neviđene vrste: bez ideje, protiv svega višeg, boljeg, uljudnog, protiv slobode, istine, prava. U sferi ljudskog se tako nešto slično još nije dogodilo.“

Holokaust (grč. *olokauston*, spaljen, potpuno izgoreo), označava istrebljenje Jevreja i Roma od strane nacista i fašista. Holokaust zauzima centralno mesto u istoriji XX veka i obeležje je epohe. Kao pojam koji označava uništenje Jevreja, javio se 1189. godine. Naime, kada je izvršeno krunisanje kralja Engleske Ričarda I, u crkvu u Londonu stigle su mnoge delegacije da mu čestitaju. Ali, kada je biskup uočio jevrejsku delegaciju, upitao je kralja: „Kako je moguće da ovi ljudi imaju pristup u hrišćansku crkvu?“ Jevreji su odmah udaljeni iz crkve. Gradom se, međutim, proneo glas da je Jevreje proterao iz crkve „pobožni kralj“. Građani Londona pridružili su se krstašima i počeli su da napadaju Jevreje, pljačkaju i pale njihove kuće. Mnogi Jevreji su tada izgubili život. Najstrašniji pogrom izvršen je u Jorku. Herbert Samuel (1870–1963) upotrebio je prvi put taj termin 1943. i njime označio nacističke progone i zločine nad Jevrejima. Godinu dana kasnije, holokaust je pomenut u „Pravnom zahtevu protiv Nemačke“ i, nakon toga, ušao je u razne oblasti kao opšti pojam čije je suštinsko značenje masovno uništavanje Jevreja u Drugom svetskom ratu.

Holomek Karel (1937), inženjer iz Brna, istaknuti romski aktivista, zahvaljujući kojem je stvoreno nekoliko romskih institucija i ustanova. Muzej Roma u Brnu je njegov veliki uspeh. „Da su naši preci za hiljadu godina – koliko je proteklo od egzodusa Roma iz Indije

– obeležili sa desetak objekta put kojim su se kretali od Indije do Evrope, na koje bismo mi i naši potomci bili ponosni, možda bi nam život i vidici bili drukčiji! Dokle god budemo klečali, neće se znati ni odakle smo došli, ni kojim smo putem prošli, ni kuda idemo!“, poručio je Holomek.

Horvat Jožek Muc (1965), lider Roma u Sloveniji. Autor je više knjiga, počev od monografije o najstarijem romskom naselju u Pušči, kod Murske Subote, pa do *Gramatike i Rečnika romskog jezika*. Dao je veliki doprinos razvoju Roma u Sloveniji, o čemu, pored ostalog, svedoči i priznanje koje mu je dodeljeno 2000. godine.

Hrabal Bohumil (1914–1997), autor knjige *Klubovi poezije*, čija su tema Romi u Češkoj. Ova knjiga rezultat je rada više autora, među kojima je i Jaroslav Vrhlicki (1853–1912).

Hula, romsko muško ime zabeleženo među Romima u Srbiji, ali se javlja i kod Roma u drugim državama, npr. u SAD. Poreklo ovog imena je persijsko.

Xoxa, romsko muško ime staroindijskog porekla. To je jedan od epiteta Agnija, boga vatre.

Internacionalna romska akademija umetnosti i nauka osnovana je početkom septembra 2011. u Beogradu. Ova najviša umetnička i naučna institucija Roma ima reprezentativni umetnički i naučnoistraživački karakter. U njen sastav biraju se Romi i neromi koji svojim stvaralaštvom i radom doprinose emancipaciji Roma, njihovim pravima i slobodama.

Iveković Mladen (1903–1970), doktor prava iz Zagreba, revolucionar, uhapšen je i početkom 1942. sproveden u ustaški logor smrti Jasenovac. U *Istoriji holokausta Roma* objavljen je spisak ubijenih Roma u ovom logoru, u kojem ih je stradalo više od 60.000. Iveković je na potresan način, kao svedok očevidac stradanja odraslih Roma i romske dece – opisao to što je video i doživeo do jula 1942, nakon čega je pušten, zahvaljujući razmeni. Pored knjiga Đorđa Miliša, dr Nikole Nikolića i Drage Čolanovića, to je možda najpotresniji prilog aušvicologiji i istini o aušvicokratiji na primeru Jasenovca. „Ne znam koliko je u Jasenovcu ukupno ubijenih Cigana. Dok sam ja tamo bio, najmanje 30.000. Gledao sam rijeke Cigana, njihovih žena i djece kako su se svakodnevno slijevale u Jasenovac. Dolazili su na klanje. Kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od njihovih žena i djece! To je tako užasno da ostavlja tragove za čitav život. Ciganska djeca, kovrdžavih glava i krupnih crnih očiju, tako su draga i topla! Njihove su se ručice grčevito držale tijela svojih majki i očeva. Njihov lelek je prodirao do kostiju. Ubijali su dnevno na vagone takve cigančadi. Zašto? Nitko nije znao. Zato što su skitnice, zato što su Cigani.“ Iveković, koji je posle završetka Drugog svetskog rata bio ministar u vladi Hrvatske i jugoslovenski ambasador u Italiji i Nemačkoj, opisao je sudbinu jednog romskog orkestra osnovanog u Jasenovcu, čiji su članovi ubijeni udarcima maljeva po lobanji, početkom jula 1942. godine. „Koncert što su ga Cigani jedne nedelje priredili zatočenicima, održan je u doba kada je klanje Cigana bilo u punom jeku. Po logoru su se kretale užasne grupe Cigana, a među njima i jedan ciganski zbor pjevača i svirača... Pjevali su iz duše, pjevali su sa suzama u očima, pjevali su

svima nama, i nebu u bezumnoj nadi, da će ih pjesma i njihova muzika spasiti od smrti. Kako je užasna bila njihova pjesma 'Čiganski oproštaj', poznata ruska romana. Ali ustaški dželiti su se demonski cerekali, i već su se naslađivali kako će ciganske lubanje pucati pod udarcima krvavog malja. Zatočenici su se pitali, da li je moguće, da će i ovi talentirani Čigani, svirači, biti ubijeni! Neki su se uzdali, kao i sami svirači, da će krvnici poslije ovog koncerta, odustati od svoje namjere ili bar odgoditi ubistvo. Ta ovaj zbor mogao bi i samim ustašama pružati razonodu, koje su oni toliko željni, usled svoje krvave rabote. Ali ne, ovi su jadni i mladi Čigani odvedeni drugog dana na klaonicu. U ušima zatočenika odjekivala je njihova muzika kao posmrtni marš svim žrtvama suludog ustaškog terora."

Istorija, nauka koja izučava ljude i njihova dela u prošlosti, pamćenje bitnih događaja i zbivanja, otkriva nepoznate činjenice, građu i materijal, skuplja, organizuje, prezentuje i tumači informacije o istorijskim ličnostima i događajima i analizira svakodnevni život ljudi iz prošlih vremena. Grubo uzev, ona se deli na istoriju starog doba, istoriju srednjeg veka, istoriju novog doba i savremenu istoriju. Može se, zatim, proučavati kao istorija naroda odnosno država ili tematski i problemski itd. Čovek-istorija-društvo jesu tri nerazdvojne celine. Istorija stalno opominje i podučava.

Istrati Panait (1884–1935), rođen je u Brajli, u Rumuniji. Francuski pisac Romen Rolan pomogao mu je da se okuša u literaturi. Posle knjige *Kira Kiralina*, o kojoj su kritičari pisali pohvalno, vratio se u Brajlu, u kojoj je boravio od 1927. do 1929. godine. Nakon toga posetio je Rusiju, o kojoj je u Francuskoj objavio tri knjige. „Mi Evropejci verovali smo u ono što se događa tamo preko, a u stvari bili smo robovi lepih i velikih reči. Prema ovdašnjim prilikama, život je ovde neizrecivo lep. Tamo je život grozan..." Zbog svojih knjiga Istrati je nazvan „Gorki s Balkana“. Međutim, iako je za života doživeo književnu slavu, živio je na dnu društvenog okeana.

Iviron, manastir koji se nalazi na severoistočnoj strani Svete gore, izgrađen je u X veku, na ruševinama Klimentovog manastira. Njegovi osnivači jesu gruzijski knez Varazvače i kralj Davici, kao i Sveti Jovan (Jeftimije) i Georgije. Naziv Iviron dobio je po starom imenu za Gruziju – Iverija. Iviron, jedan od 20 manastira na Svetoj gori, treći je u hijerarhiji svetogorskih manastira, jer se u njemu, po predanju, čuvaju svetinje koje su vezane za Isusa Hrista. Jedan monah iz tog manastira zabeležio je da su Romi 1068. stigli na Atos. (Atos je ime planine na Svetoj gori.)

Jajo, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Jasenovac, „Aušvic Balkana“, kako glasi naslov knjige jevrejskog istoričara Gideona Grafa, bio je najveći koncentracioni logor i logor smrti na Balkanu, koji su izgradile ustaše Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i koji je postojao od avgusta 1941. do aprila 1945. godine. U ovom logoru smrti, koji su sačinjavali kamp I u selu Bročice, kamp II u selu Krapje, kamp III Ciglana (s krematorijumom), kamp IV Kožara, kamp V Stara Gradiška, logori za decu u Sisku i Jastrebarskom, s dodatnim stratištima u Gradini, Jabloncu, Mlaki, Dubici (krečana)

i Graniku (na reci Savi) – ubijeno je više od 500.000 Srba, oko 80.000 Roma, 12.500 Jevreja, desetak hiljada jugoslovenskih komunista, od kojih je najviše bilo hrvatskih.

Jors Jan (1929–1977), autor i fotograf belgijsko-američkog porekla. Njegova knjiga o Romima – Lovarima, s kojima je izvesno vreme živeo i kretao se po svetu, imala je veliki uspeh kod čitalaca i primljena je s pažnjom u naučnoistraživačkoj javnosti.

Jovan Pavle II (1920–2005), poglavar Rimokatoličke crkve, koji je proglašen svetim 28. aprila 2014. godine. Bio je prvi papa, koji je 1990. primio u audijenciju predstavnike Međunarodne organizacije Roma, o čemu je vatikanski list *Observatore Romano* objavio tekst preko cele svoje prve stranice. Povodom 50 godina od obeležavanja deportacije Roma u Aušvic, papa je poslao poruku: „Zajedno sa svim učesnicima obeležavanja 50. godišnjice deportacije Roma u Aušvic, duboko dirnut, padam ničice na mesto, koje čuva pepeo žrtava. Tragičnu sudbinu Ciganki i Cigana, braće i sestara iz Aušvic – Birkenau zadržaću u trajnom sećanju. Poštu sam im odavao više puta ranije kao mitropolit Krakova, sada to činim kao papa.“

Junghaus Timea (1975–), Romkinja iz Mađarske, istoričarka umetnosti koja je postigla da na Bijenalu u Veneciji imaju svoj paviljon i Romi. To je ostvareno na 52. venecijanskom bijenalu. Autorka je nekoliko zapaženih izložbi, inicijatorica galerije „Janoš Balaž“, koja je 2002. otvorena u 8. becirku u Budimpešti i autorka projekta za izgradnju Muzeja romske umetnosti.

Kajtazi Veljko (1960–), narodni poslanik u hrvatskom Saboru. Pre raspada Jugoslavije, završio je Vojnu akademiju u Sarajevu.

Kako, stric, ujak – romski termin za srodstvo staroindijskog porekla. U romskoj zajednici svaki stariji čovek naziva se kako. Pojedini lingvisti smatraju da je reč jedna od najstarijih i da potiče iz ljudskog pragovora a javlja se u jezicima nekoliko naroda sveta.

Kale, Kaleja, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Kalo Žak (1592–1635), francuski graver, koji se prvi odnosio prema grafici kao prema novoj umetničkoj disciplini. On je prvi u Evropi predstavio Rome pomoću grafike i uradio čitavu seriju grafika koja ima verodostojan karakter.

Karika, romsko žensko i porodično ime staroindijskog porekla, čije je značenje „žena koja je obdarena mnogim znanjima i veštinama“.

Karmen, ime španske Romkinje, koja je glavni lik u istoimenoj noveli francuskog književnika Prospera Merimea (1803–1870). Po ovoj noveli, francuski kompozitor Žorž Bize (1838–1975) stvorio je operu u četiri čina, koja je osvojila srca miliona gledalaca i slušalaca i inspirisala mnoge druge umetnike – slikare, skulptore, pozorišne i filmske reditelje – da

stvaraju, osluškujući i doživljavajući istinu o ljubavi, časti i krvi. Tako je Karmen postala jedan od najvećih mitova umetnosti XX veka. „Karmen je duša i svet u snu. To je san o apsolutnoj ljubavi“, smatrao je nemački filozof Fridrih Niče.

Kasta, ključni pojam socijalne morfologije indijske zajednice. Luis Dimon (1911–1998) objasnio je u knjizi *Homo hierarchicus* (1966) da je kasta osnovno obeležje socijalne stratifikacije indijskog društva, koje je, u skladu sa starim religioznim verovanjem, u početku imalo četiri osnovne kaste. Na vrhu kastinskog sistema jesu bramani, sveštenici i učitelji. Oni su bili zaduženi za tumačenje tekstova iz svetih knjiga. Kao učenici ljudi, pisali su zakone, bavili se pravnim poslovima i podučavali. Kšatrije su činili drugi stalež. Oni su imali dužnost da štite i brane zemlju od neprijatelja i bave se politikom. Treću kastu sačinjavalo je produktivno stanovništvo koje je očuvalo čistotu rase. To su vajišije. Oni su trgovci, zemljoradnici, stočari, zanatlije itd. Četvrtu kastu činili su nearijevci šudre. Oni su bili dravidskog porekla, tamnopusli. Bili su sluge, nadničari, čuvari stoke, graditelji puteva, bunardžije i tako dalje. Izvan toga su bili parije. Oni nisu bili deo kastinskog sistema i tretirani su kao nedostojni članovi zajednice. Oni su se bavili najnedostojnijim poslovima i imali su status „nedodirljivih“. Kasnije je ovu podelu znatno usložio tzv. džat sistem, čiji je osnovni pojam gotra. (Ovaj pojam javlja se i kod Roma. Recimo familija Milana Jovanovića, iz Malog Orašja, koja se deklarirala kao potomak Brgoja, čuvara svete vatre, govorila je da je njena gotra pripadala klanu agnivaša, tj. onih koji su kao Prometej doneli vatru s neba i čuvari su svetog plamena). U Indiji, u Radžastanu i Pakistanu, bilo je registrovano 2.700 džat klanova. Od ključnog značaja za džat sistem jesu predak, mesto, jezik, zvanje (titula). Ovaj vrlo složeni socijalni sistem, koji pojedini naučnici porede s džunglom, obeležio je i društvenu zajednicu Roma.

Keka, romsko muško ime staroindijskog porekla. Jedna od priča iz kolekcije narodnih romskih priča koje je zabeležio Rade Uhlik zove se „Ciganski car Keka“.

Kenrik Donald (1929–2015), Jevrejin poljskog porekla čiji su roditelji prešli u Englesku, gde je Kenrik završio istoriju umetnosti na Univerzitetu u Londonu. Kao poznavalac više jezika, bavio se izučavanjem istorije Roma. Knjiga koju je napisao u saradnji s Gratanom Paksonom *Sudbina evropskih Roma*, pojavila se 1972. godine. To je prvo naučno delo o holokaustu Roma.

Kojče, romsko žensko ime staroindijskog porekla. Najverovatnije, od ovog imena nastalo je prezime Kojčić.

Koštana, romsko žensko ime staroindijskog porekla i naslov drame Borisava Bore Stanovića (1876–1927). Romi su opisani i u nekim drugim književnim delima ovoga pisca.

Klemperer Viktor (1881–1960), nemački filolog i profesor francuske književnosti jevrejskog porekla, autor kulturnog dela o jeziku nacizma *LTI (Jezik Trećeg rajha)* i obimnog *Dnevnika*, u kojem je opisao „srce tame“, tj. nacizam i njegove posledice na svakodnevni život ljudi. Prevod knjige *LTI* na srpski pojavio se početkom 2000. godine.

Komunikacija, internacionalni termin koji potiče od latinskog glagola *communicare*, saopštiti. Imenica izvedena od pomenutog glagola *communicatio* znači saopštenje, zajednica. Saopštiti znači dovesti svoje delovanje u sklad sa zajednicom odnosno društvom. To je, dakle, proces ostvarivanja veza među ljudima ili, kako je rekao Klod Levi Stros (1908–2009), razmena. Komunikacijom, koja je individualna proizvodnja nekog simboličkog sadržaja, u skladu s nekim kodom, anticipira prijem tog sadržaja kod drugih subjekata. (Kodovi mogu biti logičko-objektivni, estetsko-subjektivni i društveni). Po definiciji, ona obuhvata pošiljaoca, poruku, medijum, primaoca i cilj. Zasniva se na razmeni značenja i kao takva predstavlja središnji fenomen kulture. Ritualna komunikacija oslanja se na zajedništvo. Pored govora, odnosno jezika, može da uključuje i razne druge forme kao što su muzika, proslave itd. Transmisiona komunikacija je karakteristična za zapadnoevropski krug. To je u stvari proces na daljinu, koji uključuje kontrolu. Zašto ljudi komuniciraju? Da bi dali smisao svome iskustvu i svetu. To jest da bi osmislili ono u šta veruju, šta misle o sebi, šta misle o svojim vezama s drugima i šta je za njih nešto stvarno.

Kortes Žoakin iz Kordobe (1969–), flamenko igrač, koji je svojim umećem zadivio ceo svet. Čak je Indira Gandhi, pokrovitelj II festivala Roma u Candugaru 1983, ustala i poklonila se Kortesu, obrativši se publici molbom da što jače aplaudira, jer je „on sišao s neba na zemlju da bi nam priredio nebeski ples!“ Kortese je osnovao svoju baletsku grupu. Počasni je ambasador UNICEF-a.

Kortijade Marsel (1948–), lingvista iz Francuske oksitanskog porekla. Profesor je na INALCO u Parizu, gde predaje romski jezik i civilizaciju. (Termin civilizacija u Francuskoj koristi se umesto termina kultura, ali mu je opseg u izvesnoj meri širi jer obuhvata, recimo, i arheologiju.) Autor je rečnika *Morri angluni rromane čhibaqi evroputni lavustik* (romski, mađarski, engleski, francuski, španski, nemački, grčki, ukrajinski rumunski, hrvatski, slovački). Ovaj multilingvalni rečnik objavljen je u Budimpešti 2009. godine.

Krasnići Alija (1952–), romski autor. Objavio je više knjiga od kojih su najzapaženije *Čergarske vatre*, *Zvezdani snovi*, *Crna bajka*, *Čije je sunce* i tako dalje.

Kris, romski naziv za tradicionalni sud Roma. On je nadležan za očuvanje socijalnog, pravnog i moralnog poretka u plemenskoj zajednici Kalderša i Lovara. Glavni sudija, krisari, i porotnici, krisatora, donose jednoglasno presudu. Rad suda je javan. Odluku suda dužni su poštovati kako strana koja se javlja u svojstvu tuženoga, tako strana koja se javlja u svojstvu tužioca. Izvršni organ brine o izvršenju donete presude. U slučaju pomirenja, priređivao se pativ, svečani obred. Troškove je snosio tuženi. Najteže kazne koje su mogle da se izreknu jesu mahrime ili magardo, tj. „nečist“, koji je imao status parije, i porado, prognan iz zajednice. Međutim, danas se ove kazne ne izriču, jer su prevaziđene.

Kubiček Žuselino (1902–1976), predsednik Brazila od 1956. do 1961. godine. Njegov otac Žoa Cezar de Oliveira (1872–1905) bio je putujući trgovac a majka Julija Kubiček (1873–1973), Romkinja iz Češke, bila je učiteljica. Žuselino je završio medicinu i specijalizirao urologiju. Pošto

je radio u vojnoj bolnici, prijatelji su ga pozvali da uđe u Socijaldemokratsku partiju, koja je predvodila opoziciju protiv vladajuće partije iz čijih je redova poticao predsednik Brazila advokat Getulio Vargas (1882–1954). Vargas je bio pod uticajem fašističkih partija, koje su nastale po ugledu na Musolinijevu fašističku partiju. (Model italijanskog fašizma bio je uzor za diktature u mnogim državama Južne Amerike, čiju je budućnost „prorekao“ još Hegel u svojoj *Filozofiji istorije*, rekavši da su pučevi takoreći njihova sudbina, dok je SAD predstavio kao „zemlju budućnosti“.) Pošto su mnogi građani Brazila italijanskog porekla, fašističke partije bile su prilično masovne, naročito u saveznoj državi Sao Paulo. Vargas je izvršio samoubistvo. Dve godine kasnije, na njegovo mesto došao je Kubiček, 21. predsednik Brazila, čiji je slogan bio: „Za pet godina, 50 godina napretka!“ Njegov „Plan sa 31 ciljem“ predstavljao je istorijski poduhvat – stvoriti od Brazila glavnu silu u Latinskoj Americi i osigurati njen demokratski razvoj. Glavni poduhvat tog plana bio je novi grad Brazil, koji je stvoren u periodu od 1956. do 1961. godine. Priznanja za njegova velika dostignuća usledila su posle njegove smrti, odnosno ubistva, koje je izvršeno 12. avgusta 1976. i koje su – kako je u međuvremenu dokazano – planirali pripadnici diktatorskih grupa i režima u Latinskoj Americi. Na njegovoj sahrani bilo je 300.000 ljudi, a u Brazilu, gradu koji je stvorio sa svojim saradnicima, izgrađen je Memorijal Žuselino Kubiček (JK).

Kultura, koja kao reč potiče iz latinskog jezika (*colere*, nastanjivati, uzgajiti, poštovati itd.), ušla je gotovo u sve jezike sveta. Pomoću kulture, koja označava „ono što je bolje“ – kako je rekao Gete u razgovoru s Ekermanom – čovek je istupio iz varvarstva. On nije išao putem prirode; već je krenuo svojim putem. Od vatre, do leta u kosmos, od kamena, do oblakodera, od štapa, do smrtonosnog oružja, čovek je savladao ogroman put. O tom putu svedoče civilizacijska dostignuća i kulturna ostvarenja. Kultura, koja predstavlja ljudsko lice naroda, obuhvata skalu ljudskih potreba, sistem značenja i simbola, sistem vrednosti, ideje, norme i društvena pravila. Društvene pojave dobijaju ljudski smisao tek ako u njima sudeluju izvesni kulturni sadržaji. Nijedna društvena pojava ili proces ne može se pojmiti ni razumeti bez relacije prema kulturi, odnosno bez komponenti koje su u njoj sadržane. S druge strane, društvo kao organizovani sistem predstavlja, i pojmovno i empirijski, okvir u kojem se događaju kulturni procesi i javljaju društvene pojave. Iz tih razloga ne može se govoriti o kulturnim pojavama kao o nečem što je izvan društvenih pojava, niti se može praviti razlika između kulturnih i društvenih procesa. Što se tiče civilizacije, ona obuhvata one stvari koje su neophodne za opstanak. To su, recimo, sredstva za proizvodnju, prevozna i transportna sredstva, razni izumi itd. Romska kultura nastala je u određenim društvenim uslovima. Ona je, kao i Romi, prešla put od Indije do Aušvica. Iskusila je pad čoveka u najdublji ponor i, kao živi svedok užasnih događaja, „porodila“ je kulturu sećanja. Ova grana kulture u tesnoj je vezi s istorijom, koja je proces očovečenja ali, nažalost, i raščovečenja, odnosno nastajanja ali i uništavanja čoveka, kao i proces ljudskog progressa i ljudskog nazadovanja.

La Čunga, Mikaela Floris Amaja (1938–), slavna igracića flamenka, čijoj se igri divila čitava Evropa. O njoj je snimljeno više dokumentarnih filmova. Predstavila se i kao slikarka na izložbama koje su bile organizovane u Francuskoj, zemlji u kojoj je rođena.

Lakatoš Menjahert (1926–2007), romski književnik iz Mađarske. Autor je nekoliko zapaženih proznih dela, od kojih je najveći uspeh imao njegov roman *Gorki dim*, koji je objavljen i na srpskom u izdanju „Minerve“ iz Subotice. Tema ovog romana jeste holokaust Roma, odnosno deportacija Roma iz severoistočne Mađarske u Aušvic.

Lakenbah, mesto u austrijskoj pokrajini Burgenland u kojem se nalazio koncentracioni logor za Rome i Sinte od 1940. do 1945. godine. Mnogi zatočenici Lakenbaha deportovani su u Aušvic – Birkenau, Ravensbrik ili druge logore smrti. Logor je bio pod nadzorom es-esovaca. Prvi komandant bio je Hans Koleros, zatim Franc Langmiller, Fric Ekschlag i Julijus Bruner. Ovaj logor je istražila i o njemu napisala studiju Erika Turner.

Lautari (ime potiče od reči *lauta*, vrsta orijentalnog muzičkog instrumenta), naziv je za romske violiniste u Rumuniji, Mađarskoj i Srbiji. Najstariji pisani izvor u kojem se javlja ovaj naziv potiče iz 1558. godine. Rumunski (vlaški) princ Mirče Čobanu (?–1559) pomenuo je *lautare*, jer je poklonio jednom Romu, sviraču na dvoru, violinu. (Njegov otac bio je Radu IV, 1495–1508, vlaški vojvoda.) Violina je bila „kraljevski instrument“ Roma u Moldaviji, Monteniji, Olteniji i Transilvaniji, koja je bila glavni rasadnik romskih violinista, dok su oni koji su bili ovenčani najvećom slavom bili iz Bukurešta.

Lebedev Ivan Rom (1903–1991), književnik i dramaturg čije su drame izvođene u Teatru „Romen“ u Moskvi. Kao organizator romskog Komsola u Moskvi 1923, propagirao je i sprovodio „sovjetizaciju“ Roma u Rusiji. Godine 1926. otvorena je prva romska škola u Moskvi.

Lesing Teodor (1872–1933), nemački filozof jevrejskog porekla, autor dela *Samomržnja*, fenomena koji postoji ne samo kod Jevreja već i kod Roma, kao posledica hiljadugodišnje rasne diskriminacije, anticiganizma, progona i holokausta, koji su pretrpeli u Drugom svetskom ratu.

Logori, stvarani su od samog početka vladavine nacionalsocijalizma. (U Vajmarskoj republici, koja je postojala od 1919. do 1933, postojala su dva logora čiji su zatočenici bili Romi. Prvi logor je bio u Štargardu, u Pomeraniji, a drugi u Zilovu (jednoj četvrti u Kotbusu). Do kraja Drugog svetskog rata – kako su ustanovili istoričari Holokaust muzeja u Vašingtonu – bilo je 42.500 logora. Od toga je bilo 30.000 radnih logora, 1.150 jevrejskih geta, oko 1.000 logora za ratne zarobljenike, 500 bordela... Logori smrti bili su Aušvic, Aušvic – Birkenau, Treblinka, Dahau, Zahrenhauzen, Buhenvald, Bergen – Belzen, Ravensbrik, Lublin, Mauthauzen, Jasenovac... Preživeli zatočenici romskog porekla Filomena Franc, Čaja Stojka i Oto Rozenberg objavili su knjige o svojoj golgoti i stradanjima članova svoje familije, a Jozef Miler autor je knjiga u kojima je izložio svoja sećanja na doba u kojem je njegov brat blizanac ubijen, a on sterilizovan.

S Rozenbergom – čije je romsko ime Paco (vrabac) – koji je u Aušvicu – Birkenau čistio čizme Jozefu Mengeleu, autor ove knjige imao je više susreta. Jednom mi je, u nekoliko rečenica, dočarao svakodnevne muke i nevolje zatočenika. „Ljudima su od bola ispadali zubi kad zbog hemoroida nisu mogli ni da sede ni da leže a o neopisivo teškom radu da

ne pričam. Ali Himlerove reči: „Ovde postoje samo oni koji rade ili su mrtvi!“, postale su zakon. Niko nije smeo posle njegove posete da se javi lekaru, jer bi bio ubijen. A u logoru smrti, gde je i kap vode imala cenu, o higijeni da ne govorim. Pojedinim zarobljenicima – zamorčicima, nacisti su davali s hranom neku supstancu, od koje su im se creva raspadala. Bože, kakve su to bile muke! Kad se izađe iz pakla, čovek se toga s vremena na vreme seća i pita da li postoji vaga koja pokazuje težinu nacističkih zločina, počev od ovih i raznih drugih zločina, pa do praha i pepela žrtava. Dim iz krematorijuma stigao je, čini mi se, i do neba, i ispisao šta se sve dogodilo u Aušvic – Birkenau i u mnogim drugim logorima.“

Logorski jezik, nastao je među ljudima koji su bili zatočenici logora. Oni su reči iz svoga maternjeg jezika kombinovali s nemačkim, pa su tako stvorili jezik koji je bio nerazumljiv upravi logora. (U logorima su bili zatočeni govornici 42 maternja jezika.) Autoru ove knjige o tome je govorio Oto Rozenberg, koji je bio u Marcanu, Dori, Buhenvaidu, Aušvicu – Birkenau i Bergen Belsenu. Na primer, jedna od reči logorskog jezika bila je džuva, vaši. U Aušvicu – Birkenau za vaši su se mogle kupiti razne stvari, jer lice kod koga su lekari pregledom nalazili vaši, dobijalo je poštedu.

Lolo, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Loli, romsko žensko ime staroindijskog porekla.

Lorka Federiko Garsija (1898–1936), španski pesnik, „bog poezije“, koga su ubili španski fašisti u Alfakaru, nedaleko od Granade. Napisao je „Ciganski romansero“, koji predstavlja jedinstveno i neponovljivo delo u svetskoj književnosti – uzdahom duše i krikom bola samrtnika. „Grafove“ uzdaha i krikova povezivao je ličnim doživljajem, koji je oblikovan artizmom i tradicionalnom narodnom pesmom i plesom Roma, koji je nastao iz indijskog kathaka stila. Zaronjen u svest i podsvest Roma, Lorka je dopro do arhetipova kolektivno nesvesnog i objavio da je poezija „destilat“ duše ljudskog bića, praprirode i božanske volje stvaranja. Pesnik je obukao svet u zelenu odoru, koja je boja života, plodnosti, nade, nevinosti i slobode. Nasuprot toj boji je crna, boja smrti, koju je doživeo i kao ličnu pretnju. „Ciganski romansero“ je Lorkin poetski dokaz za postojanje Boga. S druge strane, to je Lorkina testamentarna objava svetu da su Romi vazda na gubitku. Kao oličenje i čuvari primordijalne čovečnosti, koja zrači iz njihovih očiju, oni stoje na raskršću bitka i nebitka. Kad jesu, oni nisu; kad nisu, oni jesu. Dokle god budu živeli na ovom svetu, „Ciganski romansero“, zajedno s imenom njegovog tvorca, čuće se u otkucajima njihovog srca.

Lukasen Leo (1959–), profesor Univerziteta u Lajdenu, s internacionalnom reputacijom. Lukasen je direktor Međunarodnog centra za istraživanje migracija i autor većeg broja zapaženih knjiga, kao i studije *Cigani. Istorija jednog policijskog pojma poretka u Nemačkoj od 1700. do 1945*, koja se pojavila u Kelnu 1996. godine. Od njega potiče izreka: „Anticiganizam je pojam koji izražava evropsko ludilo!“

Mala, žensko romsko ime sanskritskog porekla, a znači „venac“.

Mali Egipat, naziv romskog naselja koje se u XIV veku nalazilo u Modonu, na Peloponezu. (U stvari, ime potiče od Venecijanaca. Grčki naziv za Modon jeste Metoni.) Romsko naselje nalazilo se na brdu Gipe, dok su u samom gradu živeli Grci, Jevreji i drugi. Romi, koji su sa svojim vođama stigli u zemlje zapadne Evrope, govorili su da potiču iz Malog Egipta. Iz tog razloga, u nekim državama zapadne Evrope pogrešno su nazvani *Gypsies* a u Španiji *Gitanos*. U pojedinim državama, kao što je Turska, ovaj naziv očuvan je u obliku Kipti, u Albaniji i među Albancima na Kosovu u obliku Madjup, u nekim delovima Makedonije i Srbije kao Đupci, a u Dubrovačkoj republici kao Jeđupci. Dubrovački pesnik Andrija Čubranović (druga polovina XVI veka) autor je poznatog književnog dela *Jeđupka*, koje je štampano 1599. godine. Mikša Pelegrinović (1500–1562) autor je „lubke“, koja bila, kako neki smatraju, prauzor za Jeđupku. S druge strane, nemački pisac Ahim fon Arnim (1781–1831) autor je dela *Izabela od Egipta*, koje se smatra jednim od najuspešnijih dostignuća nemačkog romantizma, koji je bio rasadnik anticiganizma. Čak je i Gete bio bespomoćan. Naime, u petom činu svog dela *Gec od Berlihingena* opisuje susret između Geca i Roma, koji mu obećavaju vernost i sigurnost. „Spremni smo dati i naš život za tebe!“, kaže starešina Roma Gecu. Međutim, intendant berlinskog pozorišta izmenio je ovu scenu koja je, po rečima Lesinga (1729–1781), jedna od najuzbudljivijih i najlepših scena u drami. Romi su kao slobodari predstavljeni kao muzičari i zabavljači, u stilu „Lusig ist Zigeunerleben“. Zašto? Berlinska publika, koja reaguje s odvratnošću i prezirom na reč „Cigani“, protestovala bi ako bi se, prema rečima intendanta, Romi predstavili kao ljudi koji se solidarišu s Gecom i izjavljuju da su spremni čak i vlastitim životom da ga štite. Getea je o tome pitao i Ekerman. On je objasnio da je tom scenom želeo da iskaže omaž „aristokratskom poreklu“ Roma i „njihovoj privrženosti slobodi“.

Mandori, romsko muško ime staroindijskog porekla, znači „čuvar hrama“.

Manuš Leksa (1942–1997), lingvista, pesnik i prevodilac romskog porekla iz bivšeg SSSR-a. Objavio je veći broj stručnih radova o romskom jeziku, pisao je dečje pesme na romskom i preveo spev *Ramajana* na romski.

Marcan, sabirni logor formiran od 4. do 16. jula 1936, pre nego što su otvorene Olimpijske igre, koje su te godine održane u Berlinu. Policija je uhapsila oko 600 Sinta i Roma i sprovela ih u Marcan, mesto koje se nalazilo u šumi, blizu jednog groblja, 16 kilometara udaljenog od centra Berlina. Ovaj sabirni logor, čiji je ogroman broj zatočenika deportovan u logor smrti Aušvic – Birkenau, nacisti su nazvali „Rastplatz“ („Mesto za odmor“).

Marinković Ilija (1981–), violinista svetskog ugleda romskog porekla. Rođen u Beogradu, živi u Beču, a radi kao profesor na Muzičkoj akademiji u Milanu. Posle učešća na italijanskom festivalu „Bravo bravissimo“, na kojem je proglašen za čudo od deteta za pokazano umeće na violini, kao devetogodišnjak postao je student Muzičke akademije u Beču. Njegov tadašnji profesor, u čijoj je klasi studirao i Mihael Frišenšlager (1936) rekao je: „Muzički genije na violini!“ Nastupao je pod dirigentskom palicom Lorina Mazela (1930–2014) i Zubina Mehte (1936–). Svojim majstorstvom zadivio je ceo svet.

Marušjakova Elena, etnolog iz Sofije, koja godinama istražuje život i kulturu Roma. Predsednik „Gypsi Lore Society“.

Masa, pojam koji je u sociologiju uveo nobelovac Elijas Kaneti (1905–1994), autor dela *Masa i moć*. On je razlikovao sledeće tipove mase: masa u bekstvu, nahuškana masa, svečana masa, masa oslobođenja od zapovesti, masa u strahu od iracionalne moći i masa zabrane. Opasnost je uzrok za pojavu mase u bekstvu, koju čine ljudi različitog nacionalnog, socijalnog i kulturnog porekla. U masi ove vrste nestaje distanca. Masa se raspada čim opasnost prestaje. Na mesto iz kog su ljudi počeli da beže zajedno, ljudi se vraćaju odvojeno. Nahuškana masa formira se zbog nekog cilja koji treba što pre ostvariti. Njen cilj jeste zločin. Kaneti je objasnio da postoje dve vrste smrti. Jedna od njih je izgon iz grupe, tj. izopštenost, i to je jedna od najtežih kazni. Usamljena žrtva najčešće završava u samoubistvu. Druga vrsta smrti jeste predaja neprijatelju. Zbog toga se pojedinac, kada želi da izbegne predaju, bori do kraja, tj. prihvata borbu na život i smrt. Svečana masa formira se na nečiji poziv, a cilj je užitak. Pored jela i pića, ukinute su spoljašne zabrane, pa okupljeni osećaju bliskost. Ali, pošto je cilj okupljanja kratkotrajan, ova se masa brzo raspada. Primer mase oslobođenja od zapovesti jesu ustanci robova protiv gospodara, „obojenih“ protiv belaca, revolucionarne mase itd. Ova masa je rezultat dugotrajnog procesa. Nepravde i poniženja, koje su ljudi podnosili vekovima, izazivaju eksploziju i potresi se prenose na celo društvo. Mase u strahu od iracionalne moći (bog, đavo, vampiri, propast sveta itd.) nastaju na osnovu reči propovednika, vraća, priča iz raznih izvora i slično. To su uzroci i razlozi za preobraćanje ljudi u poslušnog božjeg slugu i strpljivo biće, koje očekuje kraj sveta. Romi širom sveta prelaze u razne sekte u rasponu od bahaja, do Jehovinih svedoka. (Ovaj fenomen nedovoljno je istražen kod Roma.) Najzad, to je masa koja odbija poslušnost. Primer su demonstracije, protesti, štrajkovi i tako dalje.

Meneka, romsko muško i žensko ime staroindijskog porekla.

Mihailović Dejan (1932–2016), profesor violine na beogradskoj Muzičkoj akademiji od 1984. godine. Pre toga bio je profesor na Muzičkoj akademiji u Novom Sadu. U njegovoj klasi studirao je veliki broj darovitih romskih studenata. Bio je pedagog i Nemanji Raduloviću (1985–) i Robertu Lakatošu (1983–), koji su postali najslavniji. Mihailović je bio očinski naklonjen studentima romskog porekla i, zahvaljujući toj ljubavi, talent mnogih njegovih studenata neprestano se razvijao.

Mineski, „riblje oko“, naziv za veliki romski klan čiji su pripadnici rasuti širom Evrope, a sreću se i u Kanadi i SAD.

Mirga, romsko muško ime staroindijskog porekla. To je, recimo, prezime etnologa Andžeja Mirge, Roma iz Poljske. Ovo ime potiče od sanskriptske reči *mrigaya*, lovac.

Moce, „Slobodan“, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Mode, romsko muško ime staroindijskog porekla. Tako se, na primer, zove premijer Indije Narendra Modi, koji je poreklom iz Gudžarata.

Mol i dur skala Roma, prva ima redosled c - d - es - fis- ge - as - h - c. Redosled durske skale jeste c - des - e - f - g - as - h - c. Njihova struktura se sastoji od tri zvuka. Na primer, c - e - g; g - h - a; g - h - d. Ovim pitanjima bavili su se Franc List (1811–1886), koji je napisao knjigu *Cigani i njihova muzola u Mađarskoj* i Žorž Bize (1838–1875), kada je pisao operu Karmen, koja je premijerno izvedena u Parizu 3. maja 1875. godine. Romska muzika u Španiji i džez, posebno onaj koji je stvorio Džango Renart, drukčije su strukture.

Moral, ima poreklo u latinskoj reči *moralis*, manir, karakter, ponašanje. Moral sadrži kriterijum koji se primenjuje na postupke ljudi, pa se shvata kao oblik društvene svesti. Treba imati u vidu činjenicu da moralne norme nisu iste u svim društvenim grupama i istorijskim razdobljima, što znači da je relativan. Moral je dvostrana pojava. S jedne strane, on obavezuje jedinku, dakle, ima unutrašnje dejstvo, s druge strane, moral kao društvena pojava podleže proceni i kontroli društva, što znači da ima spoljašnje dejstvo. To nije slučaj s običajnim normama, koje su u odnosu na pojedinca spoljašnje, niti s pravnim, koje spadaju u nadležnost države i njenih organa. U vezi s moralom jeste etika, moralna filozofija. U etici postoje različite teorije koje se, grubo uzev, mogu svrstati u deontološke i normativne. Deontološke teorije (grč. *deon*, dužnost) zahtevaju bezuslovno poštovanje moralnih zapovesti i od čoveka traže da ih se pridržava, bez obzira na posledice. Normativne teorije tretiraju moralne norme u društvenom kontekstu. Romima je strana kako etika sveca, tako i etika heroja. Po njihovom gledištu, čovek je iznad svake norme, pa samim tim i instanca za moral. Ne meri se čovek moralom, već se moral meri čovekom. Da bi čovek bio čovek, on treba da bude iznad svih normi. Sadržaj svih normi i imperativa jeste živeti čovečno i čovečno postupati.

Mudžula, romsko muško ime.

Mulić Zoran (1957–), profesor na Muzičkoj akademiji u Novom Sadu i Visokoj školi za vaspitače u Vršcu. Član je Internacionalne romske akademije umetnosti i nauka.

Murga, „pile“, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Naka, romsko muško ime staroindijskog porekla od kojeg je u Srbiji izvedeno prezime Nakić. Tako se, recimo, preziva Dalibor, predsednik Nacionalnog saveta Roma.

Nikolesku Florin (1967–), romski violinista iz Rumunije, koji je s 13 godina postao član grupe Stefana Grapelija (1908–1997), koji je s Džangom Ranartom stvorio romski džez.

Nikolić Jovan (1955–), pesnik koji je svojom prvom knjigom *Gost niotkuda* dotakao zvezdano nebo. Svako ko voli i razume poeziju, doživio je tu knjigu kao otkriće. Nakon ove knjige, Nikolić je obogatio pesničku biblioteku Evrope i sveta zbirkama *Đurđevdan* i *Soba na točkovima*.

Nikolić Sofka (1907–1982), „kraljica narodne muzike“ Kraljevine Jugoslavije. Godine 1927. snimila je jednu od najtiražnijih ploča toga doba u Evropi. Ona je bila prijateljica „Crne Perle“, Džozefine Beker, a slušaoci njenih pesama i obožavaoci bili su i pojedini tadašnji poznatiji književnici, na primer, Aleksa Šantić, Branislav Nušić, Tin Ujević, Gustav Krklec, zatim glumci, neki istaknuti tadašnji političari itd. Ali, 1939. umrla je Marica, njena ćerka jedinica. Imala je 17 godina. Skrhana bolom, povukla se sa scene. Ostale su zapamćene njene reči: „Pesme se pevaju, tuga se tuguje!“

Nobelovci o Romima, tema koja može da se tretira s više stanovišta. Ovom prilikom želimo da ukažemo na dobitnike Nobelove nagrade za književnost koji su inspirisani životom Roma napisali pesme, prozna i dramska dela u kojima se oni pojavljuju u različitim ulogama, ili eseje, podstaknuti raznim povodima i događajima. Prva Nobelova nagrada za književnost dodeljena je 1901. godine. Autor iz Francuske, oksitanskog porekla, Frederik Mistral (1830–1914), koji je pisao o Romima u svojim delima, postao je nobelovac 1904. godine. Sledeće, 1905, ova nagrada dodeljena je poljskom književniku Henriku Sjenkeviću (1846–1916), koji je varirao romsku temu u nekoliko svojih romana. Švedska pesnikinja Selma Lagerlaf (1858–1940), inspirisana životom Roma, upisala se u „besmrtnike“ 1909. godine. Nemač Gerhart Hauptman (1862–1946), koji je u svojim romanima takođe varirao romsku temu, postao je laureat 1912. godine. U jeku Prvog svetskog rata, 1915, nagrada je pripala Romanu Rolanu (1866–1944). Pisac svetskog ugleda i značaja Tomas Man (1875–1955) dobitnik je najvećeg literarnog priznanja 1929. godine. Herman Hese (1877–1962) postao je nobelovac 1946. godine, a Amerikanac Tomas S. Eliot (1888–1965) 1948. godine. Ova nagrada pripala je 1954. Ernestu Hemingveju (1890–1961); dve godine kasnije Špancu Huanu Ramonu Himenesu (1881–1958); godine 1958. Borisu Pasternaku (1890–1960). Ivo Andrić (1892–1975), koji je varirao romsku temu u mnogim svojim delima, osvojio je Nobelovu nagradu 1961. godine. Hajnrih Bel (1917–1985), koji se lično angažovao i doprineo poboljšanju položaja Roma i Sinta u Nemačkoj i priznanju njihovog holokausta, dobio je Nobelovu nagradu 1972. godine. Deceniju kasnije, 1982. nagrada je pripala autoru iz Kolumbije Gabrijelu Garsiji Markesu (1927–2014), piscu romana *Sto godina samoće*, u kojem se opisuje Melkijades, Rom iz Makedonije. Dario Fo dobio je nagradu 1997, a Ginter Gras (1927–2015) dve godine kasnije. On se lično angažovao za romski problem i polovinu iznosa Nobelove nagrade uložio u fondaciju „Za dobrobit Roma“ u Libeku. Od književnika u čijim delima se govori o Romima, a koji su dobili Nobelovu nagradu posle Grasa, jesu 2004. Elfrida Jelinek (1946–); 2006. Orhan Pamuk (1952–) i 2016. Bob Dilan (1941–).

Na osnovu ovih podataka i knjige *Evropa je pronašla Cigane* Klausa Mihaela Bogdala (1948–) može se napisati čitavo novo poglavlje romologije. Ako se tome dodaju imena velikana svetske književnosti kao što su Migel de Servantes (1547–1616), Šekspir (1564–1616), Gete (1749–1832), Šiler (1757–1805), Dostojevski (1821–1881), Tolstoj (1828–1910) i Lorka (1896–1936), autor „Ciganskog romansera“, najveličanstvenijeg poetskog hrama o Romima u svetskoj književnosti, pa više od 1.000 slikara širom sveta, koji su na svojim platnima ovekovečili lik i dušu Roma, među kojima su i neki od najslavnijih, recimo, Ticijan (1488–1576), Velaskez (1599–1660), Rembrant (1606–1669), Fransisko Goja (1746–1826), Vincent van Gog (1853–1890), Pikaso (1881–1973), Salvador Dali (1904–1989) i pojedini kompozitori, onda

je to odista jedan jedinstveni svetski fenomen. „Prazan list“ u svetskoj i evropskoj istoriji nadoknađuje istorija umetnosti.

Onomastika, posebna grana lingvistike, čije ime potiče od grčke reči *onoma*, ime. U zavisnosti od toga šta proučava, nastali su posebni nazivi. Antropoonomastika bavi se proučavanjem ličnih imena i nadimaka, tj. istražuje njihovo poreklo, istoriju i značenje. To su antropoonomastički podaci. (Autor ove knjige jedan je od prvih koji je svojim istraživanjima skrenuo pažnju naučne javnosti na to pitanje.) Denomini su narodna imena. Pritom, treba razlikovati endonime ili autonime (termin koji označava onaj oblik nekog pojma koji se koristi na jeziku porekla) i egzonime (termin koji označava onaj oblik nekog pojma koji se koristi na stranom jeziku). Eponim je lingvistički termin koji pokazuje izvođenje novog naziva od starog, npr. Adam – Adamova jabučica; Rrom – rromani baxt i tako dalje.

Osman Neđo (1958), glumac i pesnik romskog porekla iz Skoplja (Makedonija), koji živi i radi u Kelnu (Nemačka). Bio je član pozorišnog ansambla „Phralipe“ u Skoplju i Milhajmu na Ruru. Ostvario je više uloga, od kojih su najzapaženija njegova glumačka ostvarenja u Šekspirovoj drami *Romeo i Julija* i u Lorkinoj drami *Krvave svadbe*. Kao pesnik, izrazio je svoje životno i umetničko iskustvo u zbirci *Nemoj me roditi*.

Pana, romsko žensko ime staroindijskog porekla.

Parni, romsko žensko ime, čije je značenje „bela“.

Patalo, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Peca, romsko žensko ime staroindijskog porekla koje znači sova.

Peloponez, poluostrvo u Grčkoj veličine 21.549 kilometara kvadratnih, predstavlja najjužniji deo Grčke. Pominje se često u vezi s Romima. Dobilo je ime po Pelopsu, koji je vladao njime. U srednjem veku, „Pelopsovo ostrvo“, dobilo je naziv Moreja. (U pojedinim evropskim državama Romi su poznati i kao „morejci“.) Veći gradovi na Peloponezu jesu Sparta, Korint, Arb i Megatopolis, a u gradu Metoniju, čije su ime Venecijanci promenili u Modon, bila je veća romska kolonija. Modon je čvrsto utvrđen grad, ne osobito lep; u njemu žive mnogi Jevreji i Grci i malobrojni hrišćani. Pored Modona leži brdo na kojem je oko 200 kućica ili koliba u kojima žive Egipćani zvani Hajden, a po njima je ovo brdo dobilo naziv „Mali Egipat“, zabeležio je jedan pisac iz toga doba. Kad su Romi stigli u Dubrovnik i srednjoevropske zemlje, romske vođe govorile su da dolaze iz „Malog Egipta“ i predstavljale su se kao „grofovi iz Malog Egipta“. Mnogi su mišljenja da su Romi s Peloponeza i okolnih poluostrva uspostavili kontakt s hodočasnicima koji su stigli iz Svete zemlje, pa su se, izgleda, poistovetili s njima. (Kad sam bio đak prvog razreda osnovne škole, pojedine romske grupe, najčešće tzv. vretenari, prodavali su ili razmenjivali predmete koje su izrađivali od drveta za pšenicu, kukuruz, brašno ili svinjsku mast i putovali kolima koje su vukli volovi s ogromnim rogovima, govorili su da su poreklom iz Malog Egipta.) Kao

pokajnici, oni su osuđeni da stalno putuju. O Romima s Peloponeza ima zapisa počev od 1348. godine. Simon Simonis ili Simon Fic Simonis, irski franciskanac, putopisac, čiji pasoš je odobrio lično sultan Al Nazir Muhamed, boravio je od 1322. do 1324. u Grčkoj. Godine 1322. zapisao je da je na Kritu video narod Ham. (Cilj Simonisovog putovanja bio je da opiše Kainov put, kao i puteve svih ostalih koji su žrtve prokletstva.) Predak naroda Ham ili Hamita, prema Starom zavetu (Genezis 9.24), jeste Nojev sin Ham, brat Sema i Jafeta. Prema biblijskom predanju (Genezis 9.21 – 27 i 5.32), Noj je prokleo sina Hama i njegovog sina Kana, jer ga je Ham video nagog i to saopštio braći. (Savremeni istraživači Noja i potopa pretpostavljaju da je reč o incestu koji je počinio Ham, a da potopa nije uopšte bilo.) Pošto su Romi optuživani da su kao kovači napravili klinove za raspeće Isusa Hrista a u verziji Simona Simonisa kao Hamovi potomci, oni su u očima ondašnjih vernika bili višestruki grešnici. Kanovi potomci, i to pre svega prema irskoj mitologiji, jesu afrički narodi koji su, po Božijoj kazni, postali roblje. Svi koji su postali žrtve lepre takođe su „Kanovi potomci“, tvrdili su kalvinisti. Iz 1346. potiče vest o romskom feudu (Feud Atinnganorum) na Krfu. Najstarije vesti su iz 1056. o Romima koji su stigli iz Jermenije u Epir i iz 1068, čiji je autor jedan gruzijski monah (videti napomenu Ivron).

Petrović Đurđica (1927–2003), tokom osamdesetih godina XX veka dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu. U Dubrovačkom arhivu prva je pronašla i objavila podatke o Romima. Naime, u jednom dokumentu od 5. novembra 1362. – što je jedan od najstarijih dokaza o prisustvu Roma na Balkanu – pominje se da su Romi ostavili u rem neke dragocenosti da bi dobili pozajmicu. Romi su tada živeli izvan zidina kojima je zaštićen Stradun.

Pica, romsko žensko ime koje znači slavuj.

Pico, Picuka, romsko muško ime staroindijskog porekla koje znači slavuj.

Pikaso Pablo (1881–1973), genijalni slikar, čije je stvaralaštvo snažno obeležilo XX vek. Pikaso, koji je izvorno poznavao život Roma iz Španije, podario im je besmrtnost tako što ih je, na način koji nije zabeležen u istoriji svetskog slikarstva, ovekovečio na svojim slikama.

Pisari Milovan (1980–), istoričar iz Beograda, napisao je studiju *Stradanje Roma u Srbiji* za vreme holokausta, koja je objavljena 2014. godine.

Pito ili Pitu, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Pomana, obred a ne religija ili „milostinja“, kako je pogrešno napisano u nekim tekstovima ili rečnicima. Ovaj obred za mrtve praktikuju Kalderaši. Inače, reč je srpskog porekla – pomen, spomen, opomena itd. Kalderaši je upotrebljavaju u značenju daće, koja se priređuje u čast umrlog. Posle sahrane svi učesnici sprovoda i rodbina jedu spremljenu hranu. Mesto gde se nalazi „čelo“ stola rezervisano je za pokojnika. U tanjiru, koji je postavljen u njegovu čast, nalaze se glava žrtvenog jagnjeta ili praseta i čaša s vinom. Kuvarice ne smeju biti članovi porodice. To pravilo važi i za poslugu. Pomana se priređuje nakon

sedmog dana od sahrane, nakon 40. dana (prema tradicionalnom obredu, posle 40. dana ne ostavljaju se čaša s vodom i šećer u prostoriji u kojoj je umrli izdahnuo, jer se veruje da je duša umrlog već stigla na nebo), posle pola godine i nakon jedne godine. Ritualno oplakivanje mrtvog obavlja se 40 dana hodanjem oko kuće ili (u prošlosti) oko čerге.

Popis stanovništva određenog područja vršio se, istorijski posmatrano, još u Vavilonu (3800. pre n. e.), zatim u Grčkoj, Izraelu, Kini, Egiptu, Rimu itd. Ti popisi, kao i u doba popisa Roma u *Osmanskom carstvu*, obavljani su radi sakupljanja poreza, kao i u zbog vojnih potreba, u doba Austrougarske monarhije, kada su obuhvaćeni i Romi muškog pola. Moderniji popisi potiču iz XVII, XVIII i XIX veka (Kanada i SAD). Prvi popis, u skladu s naučnim metodom, sproveden je u SAD 1790. godine. Grana statistike koja se bavi popisom jeste popisna statistika. Popis se obavlja u fazama: 1. priprema popisa, 2. prikupljanje informacija od vrata do vrata, 3. obrada podataka, njihova analiza i kontrola, 4. objavljivanje rezultata popisa.

Popis Roma u Srbiji u periodu od 1834. do 2002. jedan je od paradigmatičnih primera koji pokazuje složenost problema popisa Roma. Rezultati statističkih i demografskih popisa, s jedne strane, jesu slika etnomimikrije, koja je karakteristična za pripadnike svih nacionalnih manjina, naročito za Rome i Jevreje, koji nisu nikad imali poverenje u poduhvate države, pa ni u statističko-demografske popise. Statističko-demografski popisu bili su kako u očima Roma, tako i u očima države – počev od popisivača, pa do analize podataka i saopštavanja rezultata popisa – politička stvar. Autor ove knjige seća se da su popisivači sedamdesetih godina XX veka za sve Rome u pojedinim mestima u Srbiji sami popunili popisni list i u rubrici koja se odnosila na nacionalnu pripadnost napisali „Srbin“. To potvrđuju, na primer, upitnici iz sela koja pripadaju opštinama Smederevo, Smederevska Palanka, Jagodina, Mladenovac, Sopot, Barajevo, Obrenovac, Ljig, Valjevo, Loznica itd. Recimo, u selima Umčari, Selevac, Cerovac, Strižilo, Međulužje, Đurinci, Manić, Lisović, Meljak itd. – gde ima na hiljade Roma – jedva da ih je popisano dvadesetak. O tome svedoče i sledeći popisni podaci: 1834. u Srbiji je, prema popisu, bilo 18.000 Roma (0,7%); 1846. – 11.800 (0,3%); 1850. – 13.000 (0,4%); 1859. – 18.000 (1,7%); 1863. – 20.000 (1,8%); 1866. – 25.527 (2,1%); 1874. – 24.807 (1,8%); 1890. – 37.570; 1895. – 46.212; 1921. – 41.200; 1945. – 52.180. (Rukovodilac Upravnog štaba Vojne uprave nacističke Nemačke u Srbiji Harald Turner, 1891–1947, izvestio je 11. aprila 1942. SS generala Karla Volfa, šefa ličnog štaba Hajnriha Himlera, da je „jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje, potpuno likvidirano.“) Godine 1953. brojno stanje Roma u Srbiji, prema popisu, iznosi 58.800; 1961. – 9.826; 1971. – 49.894; 1981. – 76.833; 1991. – 94.492; 2002. – 108.193; 2011. – 147.600. (Od tog broja 87.242 lica izjasnila su se da im je romski maternji jezik.) Romi su, posle Mađara (293.299 ili 3,9%), najbrojnija nacionalna manjina. Međutim, gotovo svi su saglasni s tim da su Romi najugroženija nacionalna manjina ili pariје u društvu Srbije.

Popović Mića (1923–1996), jedan od najpoznatijih domaćih slikara, član Srpske akademije nauka i umetnosti, Rom po majci. Autor je rada *Cigani svirači na železničkoj stanici u Ristovcu* (1970).

Pošojka, romsko žensko ime staroindijskog porekla, čije je značenje „blagostanje“.

Praxope, romski naziv za sahranu. (Doslovno „pretvoriti u pepeo“, što je verovatno proisteklo iz kolektivnog sećanja na tradicionalni obred spaljivanja mrtvih na lomači. Izvorna romska reč za pepeo sanskritskog porekla jeste *basma*). Za grob postoje izrazi stranog porekla: *grobo* i *limori*. Grobna mesta su donedavno obeležavana skromno. Međutim, u novije vreme grob je postao statusni simbol, pa se grade ogromne grobnice, koje su opremljene nameštajem ili aparatima, kao što je telefonski aparat, radio-aparat ili televizor. U nekim zemljama nadgrobni spomenici su u obliku životinja. Na primer, u Italiji su u obliku konja. U SAD grobno mesto kupuje se tokom života lica koje će u njemu počivati. To mesto ne može – prema vladajućim običajima – da obeleži niko iz porodice „budućeg“ pokojnika, već neko ko nije s tom familijom u srodstvu. Nakon obreda, to lice se tretira kao srodnik „budućeg“ pokojnika i članova njegove porodice. Tim povodom priređuje se svečanost u čast novog srodnika. On nazdravlja u čast „budućeg pokojnika“, kome je obezbeđeno mesto na kojem će se nalaziti, „večna kuća“ u kojoj će počivati njegovi posmrtni ostaci, i izgovara molitvu: „Devla bareja, Tu savo akava them kerdan thaj pe leste manušes meklan, inkli angla o X kana resela phangle jakhenca dži Tute. Lesko dji si užo sar o kham, lokho sar e por, sar Čire angela si. Unzar leske Čiro vast thaj legar les an rajo, kaj, čaćimasa te vakarav, si lesko than!“ („Bože veliki, Ti koji si ovaj svet stvorio i čoveka u njemu ostavio, dočekaš X kada kod Tebe stigne sa zatvorenim očima. Njegova duša je čista kao sunce, laka kao pero, kao Tvoji anđeli što su. Pruži mu svoju ruku i uvedi ga u raj, gde, po istini rečeno, jeste njegovo mesto!“) Ostali gosti uzviču: „Sve što si rekao za X, istina je! Neka ga Bog uvede u raj!“ Romi su posle egzodusa prevalili ogroman put dok nisu stigli u Evropu. Gde su i kako sahranjivali svoje mrtve u Avganistanu, Iranu, Iraku, Siriji, Turskoj, Vizantiji... O tome nije niko pisao.

Pupa, romsko žensko ime staroindijskog porekla, čije je značenje „kuvarica“.

Putrika, romsko žensko i muško ime staroindijskog porekla. Potiče od reči *putri* što na sanskritu znači sin.

Radika, romsko žensko ime staroindijskog porekla.

Radulović Nemanja (1985–), pored Ilije Marinkovića i Roberta Lakatoša, treći romski „wunderkind“, koji ne samo muzičkim umećem već i nastupom osvaja srce i dušu publike. On je internacionalno priznati genije, čije originalno izvođenje muzike širi radost. Svojim gudačkom „budi san u cvetu i stvara nebo, čije zvezde kruže oko njegove glave“. Muzičko čudo koje stvara Radulović ravno je takoreći filozofskom, tj. onom „čudu“, koje ima moć da pokaže put do najdublje istine sveta.

Rateš Andre (1978–), rukovodilac umetničkog dela u Dokumentaciono-kulturnom centru u Hajdelbergu. Rateš, čiji je otac Nemač a majka Romkinja mađarskog porekla, autor je

kulturno-umetničkog projekta utopijskog karaktera „Romanistan“, koji je deo „Izgubljenog raja“, kako se zvala izložba romskih umetnika na venecijanskom Bijenalu.

Rekvijem za Aušvic, muzičko delo Rodžera Morena Ratgeba (1964–), komponovano nakon njegove posete Aušvicu. On je sintskog porekla i živi u Holandiji.

Rembrandt van Rijn (1606–1669), holandski slikar svetskog glasa. Autor je *Španske Romkinje Precioze*.

Rina, romsko žensko ime staroindijskog porekla.

Riter Robert (1901–1951), rukovodilac Instituta za rasnu higijenu i demografsku biologiju u Berlinu, koji je svojim pseudoistraživanjima doprineo tome da više od 20.000 Roma i Sinta bude deportovano u Aušvic i Aušvic – Birkenau. Ovaj dvostruki doktor nauka, psihologije i medicine, sa svojim saradnicima Evom Justinom (1909–1966), Adolfom Virtom (1905–1907), koji je bio asistent nacističkog eugeničara Eugena Fišera, Sofijom Erhardt (1902–1990), koja je sudelovala u eksperimentima koji su vršeni na zatočenicima u Zahrenhauzenu, Dahau i getu u Lođu, Rut Kelerman (1913–1999), Gerhart Štajn (1910–1971) i drugima, izvršio je klasifikaciju Roma i Sinta u skladu s nacističkom ideologijom i učenjem o rasama. Kao „servis“ nacista, koji su svoju bogaljastu filozofiju planirali da pretvore u istoriju, kako je napisao Tomas Man, oni su uz imena prethodno popisanih Roma i Sinta, a na osnovu analize krvi, unosili simbole. Simbol Z (od naziva Zigeuner) značio je „čistokrvni Ciganin“; simbol ZM je značio „mešanac“; simbol ZM + značio je mešanac s pretežnim udelom u krvi romskog porekla; simbol ZM – značio je mešanac s podjednakim udelom romske i nemačke krvi; simbol ZM – mešanac u čijoj krvi preteže udeo nemačkog porekla; simbol NZ odnosio se na osobu koja je nemačkog porekla, ali živi na način koji je svojstven Romima. Virt, koji je bio u tesnoj vezi s Arturom Nebeom, šefom V odeljenja policije nacističkog Rajha, objasnio je ciljeve istraživanja Roma i Sinta na sledeći način: „Pitanje Cigana za nas je danas u prvoj liniji jedno rasno pitanje. Tako kao što je nacionalsocijalistička država rešila jevrejsko pitanje, tako će ona temeljno morati da uredi cigansko pitanje.“ Posle završetka Drugog svetskog rata niko iz ovog berlinskog Instituta nije izveden pred sud. Sud pravde je mimošao gotovo sve „antropologe“ nacističke Nemačke i Austrije a neki od njih nastavili su sa svojim eksperimentima finansirani sredstvima Nemačkog istraživačkog društva (DFG), koje uživa veliki ugled u svetu!

Remtsma Katrin (1958–1997), etnolog iz Berlina i autor nekoliko kritičkih knjiga o nemačkim etnolozima koji su se u raznim periodima istorije bavili Romima. U jednoj knjizi, koja se pojavila 1996. u Frankfurtu na Majni, napisala je da je Martin Blok, profesor etnologije na Lajpciškom univerzitetu, koji je bio mentor etnologu Tihomiru Đorđeviću, bio ne samo rasista već da je, po nalogu nacističke policije, tokom rata boravio u Beogradu, Bukureštu i Solunu, sa zadatkom da se uveri u brojno stanje Roma u Srbiji, Rumuniji i Grčkoj, kako bi se izvršile odgovarajuće pripreme za njihovo deportovanje u Aušvic – Birkenau.

Rom, pl. Roma, opšte ime naroda iz kog su izvedeni razni nazivi i termini za označavanje društvenih i kulturnih pojava, odnosa, delatnosti, ustanova, institucija itd. (**Romnji** pl. Romnja jeste imenica ženskog roda.)

Romani Roze (1946–), lider nemačkih Sinta i Roma, dugogodišnji predsednik Centralnog saveta nemačkih Sinta i Roma i osnivač Dokumentaciono-kulturnog centra u Hajdelbergu. Zahvaljujući borbi za priznanje holokausta Sinta i Roma i anticiganizma, poboljšanje njihovog statusa i položaja u Nemačkoj i Evropi, Romani je stekao međunarodni ugled i priznanje, koji se mogu porediti s državničkim ugledom i priznanjem. Zauzeo je centralno mesto u istoriji Sinta i Roma.

Romanipe, termin koji obuhvata tradiciju i kulturu Roma. Kao pojam, u tesnoj je vezi s identitetom Roma.

Romani himna, himna Roma koja je zajedno sa zastavom – čije je gornje polje plave boje (označava nebo) a donje zelene boje (označava zemlju) sa šesnaestokrakim točkom crvene boje (označava karmu) – prihvaćena na Prvom kongresu Roma u Londonu 8. aprila 1971. godine. Ovaj dan proglašen je za Međunarodni dan Roma. Himna ima sledeći tekst: „Djelem, djelem lungone dromenca, / Maladilem baxtale Rromenca. / 2. A Rromalen, katar tumen aven, / E cahrencar, bokhale čhavenca? / Vi man sasa bari familia, / Mudarda la e kali legija. / Sa len čhinda, vi rromnjen, vi rromen, / Maškar lende vi cikne čhavoren. / 3. Putar Devla, će kale vudara, / Te šaj dikhav munre familia. / Pale ka džav lungone dromenca, / Thaj phirava baxtale Rromenca. / 4. Upre Rroma, si tut trom akana, / Aven manca sa lumnjaće Rroma, / O kalo muj thaj e kale jakha, / Kamava len sar e kale drakha.“

Romi zaboravljena deca Indije, naslov knjige Čamana Lala, koji je zajedno s Džavaharlalom Nehruom (1889–1964), ocem Indire Gandhi (1917–1984), bio učesnik Prve konferencije nesvrstanih zemalja, koja je održana 1961. u Beogradu. Tada su Nehru i Lal posetili romsko naselje u Marinkovoj bari u Beogradu, pa je već 1962. u Delhiju objavljena pomenuta knjiga na engleskom jeziku. Ona je podstakla interesovanje indijske naučne i kulturne javnosti za Rome i „otvorila vrata“ Indije Romima. Ali tek kad je održan Prvi svetski kongres Roma, na kojem je stvorena Internacionalna romani unija (IRU), Romi su pozvani u Indiju. Tadašnji predsednik pandžapske vlade Zail Sing je rekao, u svojoj pozdravnoj reči, da je i on romskog porekla.

Romistika, akademska disciplina o jeziku Roma i njihovoj usmenoj i pisanoj književnosti.

Romologija, akademska naučna disciplina za kojom se javila potreba krajem XX veka, kada su Romi i njihov život postali predmet univerzitetskih studija. Shvaćena kao „logos“ o životu, istoriji i kulturi Roma, naroda indijskog porekla koji je, posle egzodusa u XI i XIII veku, našao utočište u Evropi, ona se konceptualno poima kao indoevropski studij koji se sprovodi interdisciplinarno, jer je njegova intencija da istraži sve oblasti i aspekte romske zajednice, čiji su pripadnici žrtve anticiganizma, neprijateljskog stava većinskog naroda i

represije njihove države i ostalih institucija, što je, istorijski i strukturalno posmatrano, uporedivo s antisemitizmom. S druge strane, romologija istražuje mogućnosti za prevazi-
laženje stanja koje je okarakterisano kao parijski sindrom u Evropi, odnosno pervertiranje
antropologije u zoologiju. Sve dok se ne ukine opšte ropstvo, dok se ne spreče sve nepra-
vde i zabrane u društvu, Romi će živeti kao parijske u Evropi, nosiće okove ropstva, biće
oličenje najstrašnijih nepravdi i zabrana, rečju slika i prilika Isusa na raspeću. Samo oni
koji saosećaju s patnjama Roma, saosećaju s patnjama Isusa Hrista, odnosno vide da je
istina na strani onih koji su najmanje povlašćeni. Tek tada u njima će se probuditi svest
o njihovom ljudskom poreklu i čovečnom postupanju – kada budu energično postavili
zahtev da se Romi oslobode i žive u uslovima koji su dostojni čoveka i građanina. Braneći
Rome, oni istovremeno brane ljudsko dostojanstvo i jednakost među ljudima i građani-
ma, štite pravdu i slobodu bez kojih jedno društvo nije, niti može postati ljudsko društvo.

Sali, romski termin za srodstvo, znači svastika.

Salo, romski termin za srodstvo, znači pašenog.

Sarasate Pablo (1844–1908), španski kompozitor koji je nalazio inspiraciju za svoje st-
varalaštvo u životu Roma. Opus broj 20 za violinu i klavir nazvao je „cigansko izvođenje“.

Sastro, romski termin za srodstvo, znači svekar i tast.

Sasuj, romski termin za srodstvo, znači svekrva i tašta.

Savić Svenka (1940–), profesorka emerita, koordinatorka Centra za rodne studije u Novom
Sadu. Završila je Filološki fakultet u Novom Sadu, a doktorirala na Filozofskom fakultetu
u Beogradu, na kojem je odbranila doktorat pod naslovom „Razvoj govora kod blizanaca
i neblizanaca“. Zahvaljujući tome, postala je profesorka psiholingvistike na novosadskom
Filozofskom fakultetu. Kao psiholingvistkinja, zainteresovala se za pitanja Roma. Tako je
postala član Odbora za proučavanje života i običaja Roma SANU. Postavila je temelj za
stvaranje i proučavanje rodne terminologije. Kao koordinatorka Centra za rodne studije
inicirala je i organizovala romske studije. Pojedini diplomirani studenti romskog porekla,
koji su apsolvirali rodne studije, napisali su i odbranili doktorske disertacije. Svenka Savić
bila je mentorka doktorandima i predsednica komisije za odbranu doktorata na Univer-
zitetu u Novom Sadu.

Sejdović Ruždija (1966–), romski pisac poreklom iz Crne Gore, živi i radi u Kelnu, u
Nemačkoj. Zbirka *Svetlost u ponoć* (1988) otvorila mu je vrata pesništva i nagovestila da
je to pesnik koji ima budućnost. Njegova *Eremit* (Spokojstvo i nespokojstvo jednog Roma),
koja se pojavila 2011, knjiga je koja to potvrđuje.

Siminica Dona Dumitru (1926–1979), Rom iz Rumunije, „kralj pesme“ svih vremena. Sim-
inica, čiji je otac Nikola bio violinista, rođen je u Trgovištu. U svojoj osmoj godini imao

je javni nastup koji mu je doneo ugled i status „čudo od deteta“. Kada je 1952. prešao u Bukurešt, svojim neponovljivim glasom počeo je da niže uspeh za uspehom. Svi su ga doživeli kao pevača iz čijeg grla dopire muzika filharmonije ili 100 violina. To je bio i ostao neponovljiv glas, glas Dona Dumitrua Siminice, koji je pevao veliku pesmu zemlje i neba.

Socijalna distanca, pojam koji je u sociologiju uveo američki sociolog Robert E. Park (1864–1944), kao jednu vrstu modusa ljudskog stava i ponašanja u interakciji i kao vrstu socijalne relacije. Ona je primenljiva na rase i klase i merljiva je kao, recimo, inteligencija. Njegov učenik Emori S. Bogardus (1922–1973) izradio je skalu koja obuhvata sklapanje braka, sklapanje ličnog prijateljstva, susedstvo, saradnju, odnos prema migrantima itd. Znatnu pažnju socijalnoj distanci posvetila je čikaška sociološka škola, a od evropskih sociologa Georg Zimel (1858–1918).

Sociolingvistika, samostalna lingvistička nauka koja je nastala 1960. godine. Njeni osnivači jesu Amerikanac Vilijam Labov (1927) i Britanac Bazil Bernštajn (1924–2000). Na njen dalji razvoj uticali su Vilijam Stjuart (1930–2002) i Hajnc Kloze (1904–1987). Predmet njenog istraživanja, s jedne strane, jeste uticaj društvene i kulturne norme na jezik i, s druge, uticaj jezika na društveno-kulturne procese i međujezički odnosi i uticaji. Romski jezik je izložen uticaju raznih jezika i usled toga predstavlja izazov za sociolingvistička istraživanja. Univerzitet u Gracu trenutno je najznačajniji centar za tu vrstu istraživanja.

Sociologija (lat. *societas*, društvo), nauka o društvu koja se pojavila u XIX veku. Njena „tristuba“ su Emil Dirken (1858–1917), Karl Marks (1818–1883) i Maks Veber (1866–1920). S ciljem objašnjenja društva i društvenih pojava, sociologija koristi različite metode, počev od empirijskih istraživanja, do kritičkih sagledavanja i promišljanja. Polje i teme sociologije jesu društvo i tipovi društva, društvena interakcija i svakodnevni život, kultura, društvo i pojedinac, porodica, brak i lični život, etnička i rasna pripadnost, stratifikacija i klasna struktura, rad i privredni život, moderne organizacije, vladavina, ideologije i politička moć, masovni mediji, obrazovanje, religija, revolucije i društvene promene, globalne promene i tako dalje.

Srodstvo može biti: 1. **jekhe ratesko**, krvno; 2. **lino čhavo**, na osnovu usvojenja; 3. **hanamikanipe**, tazbinsko; 4. **an nav e Devlesko kerdo**, duhovno; 5. **averčhände kerdo**, ostvareno na neki drugi način.

Džene jekhe rateske, krvno srodstvo je prirodno. Proističe od istog pretka i pravolinijskog je karaktera. Na primer, ja i moja braća i sestre potičemo od istog oca i majke i krvni smo srodnici prvog reda. Između krvnih srodnika prvog reda po svim pravilima i normama zabranjeno je sklapanje braka. Isto tako zabranjene su seksualne veze između srodnika prvog reda. U slučaju da se zabrana prekrši, to se tretira kao najveći i neoprostivi greh za počinioce. Za porodicu, familiju i rod to je doživotna sramota, što može imati tragične posledice. Krvno srodstvo po bočnoj liniji (braća i sestre od stričeva, ujaka i tetaka s obeju strana, očeve i majčine) tretira se kao srodstvo prvog reda. Krvno srodstvo između polu-

braće i polusestara, svejedno da li po ocu ili majci (kolateralna linija). Zabrane se odnose i na krvne srodnike drugog reda, krvne srodnike trećeg i krvne srodnike četvrtog reda. Srodstvo se ukida između pripadnika pete generacije. To su tzv. **parne birovlja**, bele pčele. Odnos između „belih pčela“ i krvnih srodnika označava se izrazom „**duje mulenge jakha**“, „oči od dva mrtvaca“ tj. ugašeno srodstvo.

Lino čavo, usvojeno dete – čin usvajanja prate razni običajni i magijski postupci – ima status krvnog srodnika. Za usvojenika ili usvojenicu važe ista pravila koja se odnose na sklapanje braka i seksualne odnose.

Hanamikanipe ili hanamičipe, tj. tazbinsko srodstvo uspostavljaju roditelji i bliža rodbina ženika i roditelji i bliža rodbina neveste. Analizom reči hanamitanipe, koja je paradigmatičan primer građenja reči u sanskritu i novoiindijskim jezicima po sandhi principu, dolazi se do uvida u socijalni i kulturni život Roma. Ova reč sastoji se od 1. zamenice **ham**, što na hindi jeziku znači mi. Od te reči izvedene su reči zajedno. Slično, jednako, ljudi sličnih pogleda i ideja, udati sestru, ujediniti se i tako dalje; 2. imenica **nika**, znači bračni ugovor, svadba; 3. **mi** je skraćeni oblik glagola *mithuni*, sjediniti se, spariti; (Romi u Vojvodini, u Vršcu, na primer, kažu *mithunisale e papina*, parile su se guske); 4. ako se koristi glagol *hanamičisavol-* (što je primer koji svedoči da u romskom pored aktiva i pasiva postoji još medijum), **-avol** potiče od *bhu*, *bhavati* I, što na staroindijskom znači postaviti, proisteći. Analiza, dakle, pokazuje da roditelji ugovaraju ženidbu i udaju, tj. sklapanje braka svoje dece i oni su garant da će ta veza biti trajna. To potvrđuju još zakletvom, ritualnim obredima i ritualnim otkupom. To nije krvno srodstvo, ali moralne i običajne norme i volja roditelja da bračna veza njihove dece bude trajna i srećna sprečavaju da zet stupi u odnose sa svastikom i šurnjajama, a snaha s deverima. Te zabrane se odnose na veze između svekra i snaje, zeta i tašte.

Četvrta vrsta srodstva obuhvata **čirviipe**, kumstvo; **phralipe trušulenca**, pobratimstvo; (posebna je vrsta srodstva poočinstvo i pomajčinstvo); i **phena trušulenca**, posestrimstvo. U principu, duhovno srodstvo poštuje se kao krvno srodstvo prvog reda. Prema verovanju i tradiciji, „čuvar“ ovog srodstva je Bog.

Najzad, kada je reč o ostalim vrstama srodstva, to su „srodstvo po mleku“ – koje postoji kod Arapa a pominju ga, recimo, Enver Hodža (1908–1985), vođa albanskog naroda ili general Stepa Stepanović, koga je došla Romkinja iz Kumodraža. To je, zatim, „vađenje iz mrtvih“, što je vrsta „izlečenja“ teško obolelih lica pomoću specijalno izrađenih magijskih predmeta koje pravi romski kovač, u ponoć, a zatim ih zakopava u nepoznati grob.

Srpska akademija nauka i umetnosti, SANU, ima dugu tradiciju u izučavanju Roma. Pored etnologa, geografa, istoričara, demografa, statističara, pravnika, sociologa, književnika i likovnih umetnika, koji su našli inspiraciju u životu Roma, o njima su pisali čak i pojedini matematičari kao što je, recimo, čuveni Mihailo Petrović Alas (1868–1943), koji je s oduševljenjem pisao o romskoj muzici, o čemu svedoči njegov tekst „Mija – slavu“. U okviru SANU postoji i Odbor za proučavanje života i običaja Roma, čiji su predsednici bili akademici Miloš Macura (1916–2005), Ljubomir Tadić (1925–2005) i Vojislav Stanovčić

(1930–2017). Sadašnji predsednik jeste akademik Tibor Varadi (1939–).

Staljinologija, naziv koji je stvorio autor ove knjige da bi označio nauku koja se bavi žrtvama Staljinovog terora. Ona istražuje političke žrtve Staljinovog terora u bivšem SSSR-u i drugim državama Evrope i sveta, kao i žrtve koje su, po nalogu vlasti, bile deportovane u Sibir iz raznih razloga ili žrtve koje nisu udovoljavale zahtevima vlasti (na primer, predaja pšenice u Ukrajini, likvidacija književnika i umetnika čije stvaralaštvo nije bilo po ukusu predstavnika socrealizma, vernika, boraca koji su u bezizlaznim situacijama pali u ruke nacista itd.). Žrtve Staljinovog terora bili su i Romi, koji su optuženi da „skrivaju zlato i dukate dok radni narod umire“.

Svetski dan romskog jezika jeste 5. novembar. Ustanovio ga je Unesko u Parizu, na predlog udruženja „Kali Sara“ iz Zagreba. Toga dan se dodeljuju nagrade „Ferenc Stojka“ i „Šaip Jusuf“ za naučnoistraživačka dostignuća u oblasti romskog jezika.

Šajn, romsko porodično ime persijskog porekla. Ovo prezime, kojem je srodno ime Šainović, znači soko. Šajn je, na primer, prezime Srđana Šajna, bivšeg poslanika u Narodnoj skupštini Srbije, a Šainović je prezime pesnika Like iz Bora. Na spisku ubijenih Roma u koncentracijom logoru Jasenovac 1941–1945. ogroman je broj lica romskog porekla s prezimenom Šajn. Najveći broj Roma ubijenih u Jasenovcu, gde ih je stradalo oko 60.000, imali su prezime Nikolić i Jovanović.

Šiftar Vanek (1919–1999), slovenački pravnik, autor knjige o Romima iz Slovenije. Kuća u kojoj je živeo u Tišini, nedaleko od Murske Sobote, preuređena je u romski muzej a od sredstava koja je uštedeo, stvorena je fondacija iz koje se finansiraju razni projekti.

Šiljo, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Štrukelj Pavla (1921–2015), etnolog iz Ljubljane. Doktorirala je s temom o kulturi Roma u Sloveniji. Njena teza je objavljena u vidu monografije pod naslovom *Romi na Slovenskom*.

Šero, romsko muško ime staroindijskog porekla, znači lav.

Šuka, romsko muško ime staroindijskog porekla, znači sreća.

Šukarni (pl. Šukarnja), romski naziv za vile.

Tabu potiče iz tunga jezika s Polinezijskih ostrva. Označava svete stvari, kako je prvobitno saznao (1791) moreplovac Džejms Kuk (1728–1779). Ovim pitanjem bavili su se etnolozi, psiholozi i sociolozi. Tabu obuhvata sve stvari koje podležu zabrani. Mnoge podležu zabrani iz religioznih razloga, neke iz socijalnih ili privrednih, a neke iz ideološko-političkih razloga. (Na primer, to je sudbina ljudi koji su bili na Golom otoku u vreme sukoba Josipa Broza Tita i Staljina. Ili, od javnosti se skrivala činjenica da su u nekim mestima u Sloveniji Rome

ubijali i partizani!) Sa sociološkog stanovišta posmatrano, tabu doprinosi stabilizaciji društva, tj. onemogućava da se javno govori o onim stvarima koje mogu izazvati društvene i emocionalne potrese. Na primer u Indiji se nerado govori o menstruaciji, o „svetoj kravi“, o ogromnom slam-naselju Dharavi u Bombaju, u kojem živi oko milion ljudi koji se pretežno bave reciklažom itd. Pomenuta pitanja iz Indije tangiraju i romsku zajednicu. Recimo, mnogi stariji Romi izvinjavaju se sagovorniku čim pomenu reč „krv“, jer u kulturno-socijalnoj matrici romske zajednice krv podleže tabu, jer je izvor ritualne nečistoće. Iz tih razloga žena, dok traje njen menstrualni ciklus, nije smela da priprema hranu, da se pojavljuje na javnim svečanostima itd. Rečju, ona je bila u izolaciji i na distanci s članovima porodice i rodbinom. Pošto su indijskog porekla, krava je za njih, kao i za hinduističke vernike, bila sveto biće. (Ali, prema zvaničnim izveštajima, Indija je uprkos tome drugi svetski izvoznik kože goveđeg porekla!) Posle egzodusa, Rome je naterala nužda da odstupe od ovog tabua. Oni su počeli da koriste goveđe meso u ishrani. A za „svetu“ ili „Božiju kravu“ proglasili su jednu vrstu gusenice. Ta gusenica, koja uživa tretman kao „sveta krava“ u Indiji, ne sme se dotaći ni ubiti! Najzad, Romi se u svim zemljama sveta bave sakupljanjem sekundarnih sirovina, što se smatra tipičnim izvorom njihove egzistencije. Nauka nije dosad proučavala ovaj fenomen. Po našoj pretpostavci, to je posledica viševjekovnih progona i pogroma, izopštenosti odnosno rasne segregacije i etničke distance, koju je većinsko stanovništvo zemlje u kojoj žive ustanovilo i primenjuje na njih. Ovi i drugi faktori koji su uticali na to da Romi postanu etno-klasa ili bolje rečeno kasta nedodirljivih, izazvala je pojavu kolektivne regresije. U ovoj pojavi prepliću se neki odbrambeni mehanizmi koje je otkrio psihoanalitičar Sigmund Frojd (1856–1939), a sistematizovala ih je njegova kći Ana Frojd (1895–1982) u knjizi *Ego i mehanizmi odbrane*. To su regresija, disocijacija ili izolacija i podeljeno mišljenje. Ovi mehanizmi, izazvani viševjekovnom diskriminacijom i progonima, doveli su do kolektivnog regradiranja i u privređivanju nekih grupa Roma. To jest, te grupe su potražile zaštitu u sakupljanju sekundarnih sirovina, što podseća na prvobitna sakupljačka društva. (Lov nije nikada bio omiljen među Romima, dok je za mnoge klanove i plemenske grupe ribolov predstavljao tabu.) Sakupljanje sekundarnih sirovina nije puki izbor mnogih Roma, već jedan od oblika istorijske i socijalne regresije. Vlast i surovi ljudi koji su ih izopštili iz društva uslovili su da žive na smetlištima i da u smeću nalaze izvor za opstanak. U tim slamovima i favelama žive „bivši ljudi“, čija je ljudska supstanca u velikoj meri načeta. Od kulture opstala je samo romska muzika, kojom – kako je rekao jedan Rom iz Skoplja – njihovi stanovnici leče dušu. Praveći poređenje između prošlosti i sadašnjosti, jedan Rom iz Berlina je kazao: „Nacisti su nas tretirali kao smeće koje treba spaliti. Današnji anticiganisti tretiraju nas kao smeće s kojim se može trgovati i otvaraju nam kapije tržišta smeća, uz ciničan komentar: *Das Geld stinkt nicht!* (Novac ne smrdi!) U romskoj zajednici postoje mnogi tabui religioznog i socijalno-kulturnog porekla. Na primer, ne sme se koristiti kao gorivo drvo u koje je udario grom; ne sme se u kuću unositi kukurek; ne smeju se ubiti žaba, lasica i lastavica; ne sme se koristiti za jelo meso svrake, gavrana i konja; ne smeju se koristiti stvari od preminule osobe i tako dalje.

Tamaš Peli (1948–1993), romski slikar koji je završio studije slikarstva u Holandiji. Ostvario je veliki uspeh kao slikar u Mađarskoj, ali i u Evropi. Najveću inspiraciju za svoje umet-

ničko stvaralaštvo pronašao je u religiji.

Taso, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Ticijan Vičeli (1488/1489–1576), renesansni slikar svetskog ugleda, poreklom iz Venecije. Autor je slike *Ciganska madona s Isusom*, koju je naslikao oko 1510. godine. Ova slika, veličine 83,5 x 65,5, koja zrači smirenošću i lepotom, nalazi se u Umetničko-istorijskom muzeju u Beču.

Titalo, romsko muško i žensko ime staroindijskog porekla, znači leptir.

Toko, romsko muško ime staroindijskog porekla.

Toto, romsko muško ime staroindijskog porekla, znači paun.

Tota, romsko žensko ime staroindijskog porekla, znači paunica.

Totem, pojava koju proučavaju antropologija, etnologija i sociologija. Naziv potiče iz odžibve jezika, koji govori plemenski klan u jugoistočnoj Kanadi (oteteman ili ododeman, što označava krvno srodstvo između braće i sestara. Evropa je saznala za tu reč i fenomen 1791. od izvesnog trgovca krznom Džejsma Longa). Totem mogu biti prirodne pojave, biljke, životinje itd., koje su uzor za propise ponašanja. Etnolozi su ustanovili da postoje, recimo, klan vuka, klan žabe, klan vatre itd. Iz dalje prošlosti potiču etnološki podaci o klanovima kod Roma – klan vatre, klan meseca, klan medveda itd. Na osnovi totema regulisana su pravila o seksualnim odnosima i sklapanju braka i pravila o srodstvu. Šire gledano, totemizam se shvata kao animistička religija. Knjiga Emila Dirke *Elementarni oblici religijskog života* nesumnjivo je najbolje delo o tim pitanjima.

Tula (varijante Dula i Cule), romsko žensko ime staroindijskog porekla, znači vaga.

Velaskez Dijego (1599–1660), španski slikar, autor slike *Znak na Romkinji*.

Vinsent van Gog (1853–1890), holandski slikar, autor slike *Ciganski logor s konjskom zapregom*.

Viperman Volfgang (1945–), nemački istoričar, koji je predavao Savremenu istoriju na Slobodnom univerzitetu u Berlinu, gde je doktorirao kod Ernsta Noltea. Viperman važi kao ekspert za ideologije kao što su fašizam, anticiganizam, antisemitizam... Njegova knjiga *Kao Cigani (Wie die Zigeuner)* jedno je od najvrednijih istorijskih dela o Romima.

Vizental Simon (1908–2005), rukovodilac Centra „Simon Vizental“ u Beču. (U Los Anđelesu osnovan je istoimeni centar 1977. godine.) Vizental, o kom se pročulo širom sveta kao o „lovcu na naciste“, istraživao je veći broj bivših koncentracionih logora uključujući i logore

smrti – Buhenvald, Treblinku, Sobibor, Maldanek, Ravensbrik i Mauthauzen. Zahvaljujući neumornom radu, otkriveni su neki od najvećih ratnih zločinaca kao što su Adolf Ajhman (1906–1962), Franc Štengl (1908–1971), komandant Treblinke, i Hermina Braunštajner (1919–1991), koja je sudelovala u zločinima koji su izvršeni u koncentracionim logorima Majdanek i Ravensbrik. Bivši ministar policije ustaške hrvatske države Andrija Artuković (1899–1988) takođe je otkriven i upućen u Zagreb, gde je osuđen kao ratni zločinac. Vizen-tal je tragao i za Mengeleom, ali je njega, nažalost, mimoišao sud pravde. Sudelovao je i u radu Drugog svetskog kongresa Roma 1981. u Getingenu. „Za vreme nacizma nije postojala razlika između progona i uništavanja Sinta, Roma i Jevreja – u koncentracionim logorima oni su bili sapatnici. Uvek sam naglašavao da su nacionalsocijalisti imali za cilj totalno uništenje svih Jevreja, Roma i Sinta.“

Vođstvo, pitanje koje proučavaju sociologija, politikologije i istorija. Na osnovu dosadašnjih istraživanja utvrđeni su sledeći tipovi vođstva: 1. autokratsko vođstvo – kada jedna osoba nameće svoju volju ostalim članovima grupe. Javlja se i u grupama koje su hijerarhijski ustrojene, recimo vojska, policija, religiozne institucije itd. Taj model se u vojsci, policiji i religioznim institucijama prihvata kao norma. Ilustrativni primer jeste izreka: *Roma locuta, causa finita!* (Rečeno je u Rimu i tako će biti!); 2. demokratsko vođstvo – kad nijedna osoba ne dominira, a grupa se blagonaklono odnosi prema inicijativi svakog člana; 3. kolektivno vođstvo – grupa izbegava ideju vođstva u striktnom smislu – svi članovi imaju isti status i istu moć; 4. lese-fer vođstvo jeste kada nijedan član grupe ne prihvata odgovornost za donošenje odluka.

Vojku Jon (1923–1997), rumunski violinista romskog porekla. Učitelj slavnih Jehudija Menjihina i Davida Ojstraha.

Uhlik Rade (1899–1991), član Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, bavio se istraživanjem Roma više od 50 godina. Uhlik je završio germanistiku u Beču. Bio je gimnazijski profesor nemačkog u Prijedoru, gde je jedan od njegovih učenika romskog porekla bio Slobodan Glumac, urednik *Večernjih novosti* i jedan od pokretača Studija B, zatim u Tuzli, gde je tada predavao Meša Selimović, i u Sarajevu. Sakupio je veliki broj romskih narodnih pesama i priča i objavio veći broj stručnih radova iz oblasti fonologije i morfologije romskog jezika. Autor je *Rečnika srpskohrvatski– romski–engleski*, koji je objavljen u Sarajevu 1983. godine.

Životić Miladin (1930–1997), profesor Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, na kojem je predavao Aksiologiju i Savremenu filozofiju. Bio je u grupi Praxisovaca i učesnik Letnje filozofske škole, koja se održavala na Korčuli. Zbog svojih naprednih ideja i kritičkih stavova prema socijalizmu u bivšoj Jugoslaviji sa sedmoricom svojih kolega udaljen je s Filozofskog fakulteta, da bi posle Titove smrti bio vraćen. U jeku raspada Jugoslavije i početka ratova između novoosnovanih država, Životić, koji je bio romskog porekla, osnovao je, sa svojim istomišljenicima, grupu „Druga Srbija“, koja se borila protiv ratova i režima Slobodana Miloševića. Jedan je od najvećih antiratnih heroja – kako su ga nazvali – čovek

koji je u doba krvi i blata u Srbiji branio mir i čovečnost.

Rajko Đurić

22. BIBLIOGRAFIJA

1. Acton, Thomas, *Gypsy Politics and Social Changes*, London, 1974.
 2. Acton, Thomas, *Gypsy Politics and Travelers Identity*, London, 1997.
 3. Agamben, Giorgio, *Homo sacer*, Stanford, 1998.
 4. Adorno, Teodor V., *Negativna dijalektika*, Beograd, 1979.
 5. Allan, K., *Lingustik Meaning*, 1-2, London, 1986.
 6. Amery, Jean, *Jenseits von Schuld*, Muenchen, 1988.
 7. Anders, Ginter, *Zastarelost čoveka*, Beograd, 1983.
 8. Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998.
 9. Awoususi, Anita, *Stichwort Zigeuner*, Heidelberg, 1998.
 10. Bauer, Y., *A History of the Holocaust*, New York, 1982.
 11. Bastian, Till, *Auschwitz und die 'Auschwitz - Luege'*, Muenchen, 1997.
 12. Begović, Simo, *Logor Banjica 1941-44*, Beograd, 1989.
 13. Benz, Wolfgang, *Der Holocaust*, Muenchen, 1995.
 14. Bernardac, Christian, *Zaboravljena holokausta*, Zagreb, 1979.
 15. Bugarski, Ranko, *Jezik i lingvistika*, Beograd, 1984.
 16. Bugarski, Ranko, *Jezik i društvo*, Beograd, 1986.
 17. Bugarski, Ranko, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd, 2003.
 18. Bullock, Alan, *Hitler. A Study in Tyranny*, London, 1952.
 19. Chertok, F., Johnassohn, K., *The History and Soziology of Genocide*, Yale, 1990.
 20. Chech, Danuta, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz - Birkenau 1939-1945*, Hamburg, 1989.
 21. Dillmann, Alfred, *Zigeunerbuch*, reprint, Berlin, 2003.
 22. Dlugoborski, Waclaw, *Sinti und Roma im KL Auschwitz - Birkenau 1943-44*, Oswiecim, 1998.
 23. Đurić, Rajko, *Ohne Heim, ohne Grab*, Berlin, 1998.
 24. Đurić, Rajko, *Istorija Roma*, Beograd, 2006.
 25. Đurić, Rajko, Miletić, Antun, *Istorija holokausta Roma*, Beograd, 2008.
 26. Đurić, Rajko, *Istorija romske književnosti*, Vršac, 2010.
 27. Đurić, Rajko, *Gramatika romskog jezika*, Beograd, 2019.
 28. Foletier, F. De V., *Mille ans d'histoire des Tsiganes*, Paris, 1970.
 29. Fontet, Fanson de, *Rasizam*, Beograd, 1999.
 30. From, Erich, *Anatomija ljudske destruktivnosti I-II*, Zagreb, 1978.
 31. From, Erich, *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1989.
 32. Gilsenbach, Reimer, *Weltchronik der Zigeuner*, Frankfurt/M., 1994-1998.
 33. Grass, Guenter, *Ohne Stimme*, Goettingen, 1999.
 34. Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der europaeischen Juden I, II, III*, Frankfurt/M., 1990.
 35. Hohmann, Joachim S., *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland*, Frankfurt/M., 1981.
 36. Hund, Wulf, Zigeuner, D., *Geschichte und Struktur einer rassistischen Konstruktion*, Duisnurg, 1998.
 37. Krivokapić, Boris, *Zaštita manjina u međunarodnom i uporednom pravu I, II, III*, Beograd, 2004.
 38. Rose, Romani (Hrsg.), *Den Rauch hatten wir taeglich vor Augen*, Heidelberg, 1999.
 39. Rothermund, Dietmar, *Geschichte Indiens*, Muenchen, 2002.
-

-
40. Šušnjić, Đuro, *Otpori kritičkom mišljenju*, Beograd, 1971.
 41. Voelklein, Ulrich, *Josef Mengele. Der Arzt von Auschwitz*, Goettingen, 1999.
 42. Wiesenthal, Simon, *Pravda, ne osveta*, Sarajevo, 1989.
 43. Zuelch, Th. (Hrsg.), *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, Reibeck bei Hamburg, 1979.
 44. Životić, Miladin, *Contra bellum*, Beograd, 1997.

23. BELEŠKA O AUTORU

Profesor dr Rajko Đurić, predsednik Internacionalne romske akademije umetnosti i nauka, rođen je 3. oktobra 1947. u Malom Orašju kod Smedereva. Završio je filozofiju i doktorirao sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1971. do 1991. bio je novinar lista *Politika*. Objavio je tridesetak knjiga – zbirke pesama, drame i stručna dela o istoriji, kulturi i jeziku Roma, među kojima su: *Istorija Roma*, *Istorija holokausta Roma* (koautor Antun Miletić), *Istorija književnosti Roma* i *Gramatika romskog jezika*. Njegove pesme i knjige prevedene su na nemački, francuski, engleski, švedski, španski, italijanski, rumunski, mađarski i japanski jezik. Bio je prevodilac u filmu *Skupljači perja* i koscenarista, stručni konsultant i prevodilac u filmu *Dom za vešanje*. Dobitnik je većeg broja nagrada i priznanja. Među njima se izdvajaju nagrade Fonda za slobodno izražavanje u Njujorku, švedskog PEN centra, Instituta Otvoreno društvo i Kulturnog centra u Madridu.

Rajko Đurić (1947-2020)

UPALO LICE,
UGAŠENE OČI,
USNE KO LED.
TIŠINA.
ISKOMADANO SRCE,
BEZ DAHA,
BEZ REČI,
BEZ SUZA.

SANTINO SPINELI